

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARTHA ELEK, FÜLEMILE ÁGNES, KEMECSEI LAJOS, KÓSA LÁSZLÓ,
KÜLLŐS IMOLA, MOHAY TAMÁS, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, POZSONY
FERENC, SZARVAS ZSUZSA, VARGYAS GÁBOR.

Felelős szerkesztő:

VIGA GYULA

A szerkesztő munkatársai:

BÁTI ANIKÓ – JUHÁSZ KATALIN

Számunk szerkesztésében SIMON ANDRÁS közreműködött.

A szerkesztőség címe: MTA BTK Néprajztudományi Intézet H–1097 Budapest IX.

Tóth Kálmán utca 4. Telefon: +36 1 224-6782

e-mail: vigagyula@gmail.com

TARTALOM

Tanulmányok és közlemények

<i>SIMON András:</i> Görög Demeter gyakorlati és szakírói munkássága a magyar szőlőkultúra megújításáért	193
<i>BARNA Gábor:</i> „Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az ő napján...” A gergelyjárás – egy szokás történeti háttere	214
<i>GLÄSSER Norbert:</i> „Égből szállott mireánk ez a korona, Isten küldte azt neked miáltalunk”. IV. Károly koronázásának neológ izraelita diskurzustradíciói	223
<i>MÓD László:</i> „Tisza partján van egy hajó kikötve...” Egy szegedi halkereskedő a 20. század első felében	239
<i>SZARKA József:</i> Lónevek a középkori Magyarországon	259
<i>MARTON Szabolcs:</i> A barackpálinka elterjedése Magyarországon (1936-ig)	270
<i>VARGA Sándor:</i> „Adjátok meg a búcsületet a vidéki legényeknek!”	287
<i>TERENDI Viktória:</i> Családi krízishelyzetek vizuális megjelenéseiről	302

Viták, vélemények

<i>VIDA Gabriella:</i> Megjegyzések a kora újkori edényművesség és a magyar népi kerámia kutatásához (Lajkó Orsolya könyve kapcsán)	319
--	-----

Könyismertetések

Mód László: Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén (<i>Lukács László</i>), Hubbes László Attila – Povedák István (szerk.): Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése (<i>Klamár Zoltán</i>), Mód László (szerk.): Folyók és városok (<i>Apjok Vivien</i>), Polner Zoltán: A magyar Faustok. Ördöngösök a szegedi nagytájon (<i>Mód László</i>), Mózes kötáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán (<i>Klestentz Tibor</i>), Löw Immánuel: Zsidó folklór tanulmányok (<i>A. Gergely András</i>), Péter László: Löw Immánuel. Tanulmányok (<i>Voigt Vilmos</i>), Bodor Anikó – Paksa Katalin: Vajdasági magyar népdalok V. (<i>Iancu Laura</i>), Bárh János: Ozsdola, az őrfalu (<i>Kósa László</i>), Katona Edit – Tompos Lilla: Gyöngy az úri és népi öltözködésben az ókortól napjainkig (<i>Horváth Terézia</i>), Romsics Imre: A Kalocsai Sárköz települései a XI-XVII. században (<i>Schill Tamás</i>), Kepéné Bihar Mária – Lendvai Kepe Zoltán – Tivadar Éva: Hetés népi táplálkozása (<i>Knézy Judit</i>), Silling Léda: Piacok, vásárok, emberek (<i>Szőke Anna</i>), Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászságról Bathó Edit tiszteletére (<i>Petercsák Tivadar</i>), Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya: A magyar nyelv Horvátországban (<i>Berente Anikó</i>), Pusztay János: Nyelv? Politika? Esszék a nyelvi kulturális sokszínűség érdekében (<i>Gráfik Imre</i>), Ethnologia. Multidiszciplináris szaktudományi folyóirat (<i>Balászi József Attila</i>), Anna Schmid – Doris Buddenberg (szerk.): Opium, Anna Schmid – Kathrin (szerk.): Fischer Mission Possible? The Basel Mission Collection. Reflecting Cultural Encounters (<i>Kemecsi Lajos</i>)	327
---	-----

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

128. évfolyam

2017

2. szám

Simon András

Görög Demeter gyakorlati és szakírói munkássága a magyar szőlőkultúra megújításáért

A 18. század második felétől induló, a 19. század első felében zajló, s egészen a század derekáig, sőt második feléig tartó és kiteljesedő folyamat volt Magyarország gazdasági és társadalmi modernizálásának kérdése. A megkésetttség érzését, tényét és a felzárkózás szükségességét elsősorban külső, nyugat-európai mintákhoz viszonyították. A gazdálkodás megújításának sikerét leginkább a közgazdasági és természettudományos ismeretek alkalmazásától várták: a tradicionális mezőgazdaság fogalma helyett a racionális gazdálkodás elve került mindinkább előtérbe. A főleg francia és német tudományos eredmények befogadása az agrárértelmisség körében a nyelvismeret révén viszonylag gyorsan megtörtént.¹ Ugyancsak ezen értelmiségi kör tagjai voltak, akik az idegen nyelvű szakmunkákat magyarra fordították, így segítve az ismeretek szélesebb körű terjesztését.

A szőlő- és borgazdálkodás tekintetében a török hódoltság megszűnését követően a pusztai területek benépesítése, illetve a gazdálkodás viszonyainak újjászervezése az ország szőlőterületének és bortermelésének mennyiségi növekedését is hozta. E folyamat jól érzékelhető volt már a 18. század derekán, folytatódott a 19. század első felében, s tartott egészen a század utolsó negyedének kezdetéig, a filoxéra (szőlőgyökértetű) okozta pusztulásig. A jelzett időszakban jellemző volt a mennyiségi termelés, ugyanakkor felszínre kerültek a szőlőművelésben és a borkezelésben mutató hiányosságok is.² Ezek orvoslását, vagyis a modernizációs törekvéseket – nyugat-európai előzmények nyomán – egyrészt a szőlészeti-borászati szakirodalomi tevékenység,³ másrészt viszont a gyakorlati munka megindulása tükrözte.

E két tényező együttese jellemezte Görög Demeter (1760–1833) szőlészeti-borászati tevékenységét is. A kor sokoldalú egyénisége munkásságának szőlészeti vonatkozásai teljes életműve tükrében talán nem a leghangsúlyosabbak, ám az ágazat megújítása érdekében kifejtett tevékenysége révén e téren is a 19. század első felének

¹ Orosz 1989: 821–822.

² Vö. Csoma 2015: 18–26.

³ Csoma 1998b. és Simon 2016: 231–236.

1. kép. Görög Demeter, Radmansdorf korabeli nyomata után

igen meghatározó személyiségeként kell őt számon tartanunk.⁴ A következőkben pályájának ezt a szegmensét vizsgáljuk részleteiben, választ keresve arra, hogy szőlészeti munkája miképpen illeszkedik korának modernizációs törekvéseihöz, hogyan merít nyugat-európai és hazai kortársai hasonló törekvéseinek eredményeiből, s mindezek alapján működésének milyen konkrét hatásai valósultak meg. Görög gyakorlati tevékenységét, fajtagyűjteményének kialakítását, folyamatos gyarapítását, majd későbbi sorsát nagyrészt a korabeli, többségében német nyelvű tudósítások alapján vizsgáljuk, pontosítjuk.⁵ Nyomtatásban megjelent, bár töredékesen maradt fajtajegyzékét ugyancsak forrásként kezeljük gyakorlati munkája újabb részleteinek megvilágítására, ugyanakkor utalunk a szöveg további elemzési lehetőségeire.

A Görög család gyökerei Erdélybe nyúlnak vissza, innen kerültek a Hajdúságba, 1702-ben már szerepelnek az első hajdúösszeírásban.⁶ Demeter, az azonos nevű, a dorogi nemesek kapitánya címét is viselő édesapa és az ugyancsak nemesi származású édesanya, Tóth Sára frigyéből származó öt gyermek közül a legfiatalabbként látta meg a napvilágot 1760-ban Hajdúdorogon. A jó eszű és szorgalmas gyermek az elemi iskolát szülővárosában végezte, majd Debrecenben és Ungváron folytatta gimnáziumi tanulmányait, aztán Nagyváradon bölcséletet és jogot hallgatott, majd a „törvények tanulását” Bécsben fejezte be 1783. és 1787. között.⁷ Bécsben maradva jeles arisztokrata családok sarjainak, majd az uralkodó gyermekeinek nevelőjeként tevékenykedett.⁸

⁴ Összefoglalóan lásd Csoma 1995: 233–237.

⁵ Német nyelvű sajtóforrásaim nagy részének lelőhelye az Österreichische Nationalbibliothek digitális adatbázisa (<http://anno.onb.ac.at/anno-suche/>)

⁶ A II. Rákóczi György által 1650. április 7-én kibocsátott nemeslevélben a családnév „Tornovai alias Geörög’ de Zilah” formákban szerepel. (A latin nyelvű dokumentumot közli: Zvara 2016: 213–215.) Családtörténeti adatokat és családfát közöl: Herpay 1926: 143–144. A Görög családnév eredetére vonatkozóan (kereskedői tevékenységükre vagy vallásukra utalóan) lásd: Molnár 1975: 5.; Sasvári 1978: 285.; további adatokkal és irodalommal: Zvara 2016: 18–19.

⁷ Márton 1834: 7–8.; Molnár 1975: 5.

⁸ Ifj. gróf Kollonics Lászlónak (1787–1795), aztán a testőrség főkapitánya, Esterházy Miklós herceg fiának, Pálnak (később az első felelős magyar kormány külügyminisztere) lesz a nevelője és tanítója (1795–1802), majd maga az uralkodó, I. Ferenc bizza meg fiainak nevelésével és tanításával, mely rangos hivatást nyugdíjba vonulásáig, 1824 őszéig teljesíti (Molnár 1975: 15–20.; Zvara 2016: 41–50).

Mindezzel párhuzamosan hírlapszerkesztőként, újságíróként,⁹ az irodalom mecénásaként és kartográfusként vált neve ismertté.¹⁰ Tudományos munkásságának elismeréseként a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) 1831-ben tiszteleti taggá választotta.¹¹ 1833. szeptember 5-én, Bécsben hunyt el.¹²

Görög Demeter halála után rögvest, már a következő esztendőben megjelent életrajza, egykori pártfogoltja, több évtizeden át tudós társa és barátja, Márton József tollából.¹³ E 36 oldalas leírás lett szinte minden későbbi, róla szóló írás alapja.¹⁴ A jeles reformkori tudós- kultúrpolitikus életrajzához Molnár József tanár, irodalomtörténész keresett s talált újabb adatokat, illetve az ő munkái hívták fel újra a figyelmet Görög Demeter alakjára, szerepére.¹⁵ A korábbi szakirodalom szintézise mellett számos új, addig ismeretlen forrás adatainak számbavételével, valamint a „tudós hazafi” könyvtárának bemutatásával rajzolta meg, egészítette ki pályaképét Zvara Edina.¹⁶

A Görög Demeterről szóló életrajzi írások vagy rövidebb megemlékezések, lexikon-szócikkek mezőgazdasági, szőlészeti szakírói és gyakorlati munkásságát különböző terjedelemben és formában idézik fel.¹⁷ Több helyütt kizárólag irodalmi, térképészeti és nevelői érdemeiről írnak. „Azonban G[örög] és K[erekes] nem tsak a’ hazai nyelv és literatura gyarapítására fordították figyelmeket, hanem más tekintetben is nevezetesen a’ gazdasági szorgalom ébresztése által, kívántak hazájoknak hasznos szolgálatot tenni.” – olvashatjuk Mártonnál. Elsőként a szarvasmarha takarmányozásában fontos lóhere termesztését előmozdítandó, „nagy mennyiségben vettek lóheremagot, ’s azt,

⁹ 1789-ben *Hadi és más nevezetes Történetek* címmel Kerekes Sámuellel közösen megindítják a harmadik magyar nyelvű újságot. A háború befejeztével a lap bécsi *Magyar Hirmondó* címen folytatódott 1803-ig (Molnár 1975: 21–39.; Zvara 2016: 52–55).

¹⁰ Zvara 2016: 73–91.

¹¹ Viszota 1906: 500. A jegyzőkönyvekre hivatkozva írja, hogy az 1831. február 14-én tartott nagygyűlésen a 19 jelenlévő tagból Görög Demeter tagságát tízen támogatták (Fekete 1975: 91–92., Itt II. 15. dátum szerepel).

¹² Zvara 2016: 25–26. A szerző idézi Görög halálának a *Bétsi Magyar Kurír*ban, a *Hazai és Külföldi Tudósításokban* és a *Tudományos Gyűjteményben* közölt hírüladását. Új adatként utalok a *Jelenkor* „1833. szeptember 14-dikén” (74. szám, 586.) megjelent számának szövegére, mely az elhunytat „a’ magyar nemzeti nyelvnék, tudománynak, művészetnek és gazdaságnak sok és nagy érdemű élesztője, ápolója ’s előmozdítója” jellemzéssel illette.

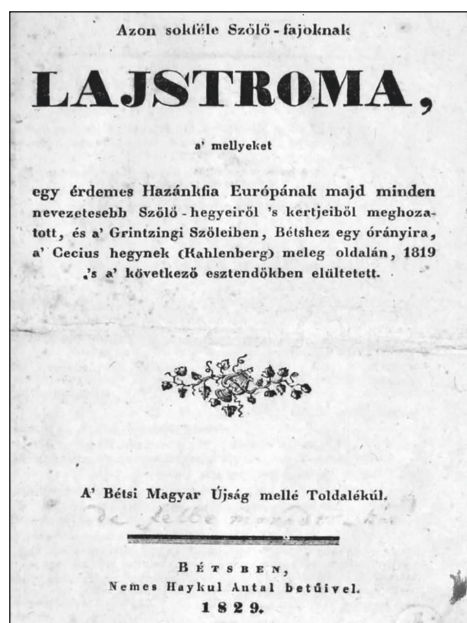
¹³ Márton József 1834. Márton már a *Bétsi Magyar Kurír* hasábjain közreadott halálhír végén jelzi: „Élete rajzát rövid időn közleni fogjuk a’ Sokféleiben.” *Bétsi Magyar Kurír*, Szeptember 10-dikán, Nr. 21. 1833. 167. Görög Demeter biográfusa, Márton József (1771–1840) személyiségéről és Göröggel való kapcsolatáról olvashatjuk: „Bécsbe 30 évesen kerül. *Görög Demeter* hívja maga mellé segítő társnak [...]. Görög Demeter és Márton József egyívásúak, emberi és politikai normáik azonosak. A felvilágosodás neveltjei [...]. Ideológiájuk, tudásuk és értékrendjük közös. Összeköti őket iskolázottságuk, munkakörük, ízlésük és érdeklődésük” (Mikó 1983: 619).

¹⁴ Vö. Molnár 1975: 81–87.

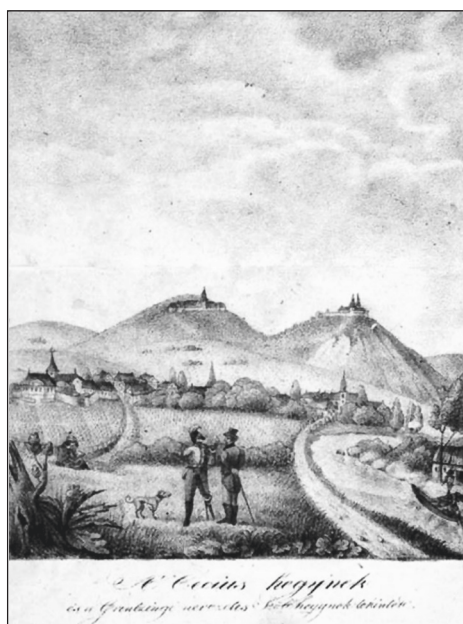
¹⁵ Molnár 1938; Molnár 1975. Szülővárosában, Hajdúdorogon a Görög család leszármazottainál maradt fenn néhány levél a 19. század elejéről, s ugyancsak a család körében éltek még történetek a szájhagyományban.

¹⁶ Zvara 2016.

¹⁷ A róla szóló akadémiai emlékbeszédben is szőlészeti tevékenysége csupán egy tömör mondatban összegződik. Kállay 1835: 185. Mezőgazdasági, szőlészeti munkásságát hangsúlyozza Pettenkoffer 1930., 1960.; Geday 1971., 1972.

2. kép. A Lajstrom címlapja

3. kép. „A' Cecius hegynek és a Grintzingi nevezetes Szőlőhegynek tekintése” A Lajstrom első borítójának tábláján

termesztése módja és hasznávétele felől írott és hozzá kaptsolt világos útastással együtt, a' két magyar hazába, mindenfelé szinte ezer helyekre széllyelküldözték. Ennek sikerét s' hasznos fogantját nagy örömmel tapasztalta Görög, midőn későbbben Nevendékjével Gróf Kolonits-al Magyar országnak 15 vármegyéit bejárta.”¹⁸ A Görög és Kerekes szerkesztette *Hadi és más nevezetes Történetek* hasábjain számos mezőgazdasági témájú írás, könyvajánlás jelent meg, így a korszak jeles szakemberei, Tessedik Sámuel, Pethe Ferenc és Nagyváthy János munkásságának és műveinek bemutatása, népszerűsítése is.¹⁹ Görög egyébként Nagyváthy 1791-ben két kötetben megjelent *A Szorgalmatos Mezei-Gazda a Magyar-Országban gyakoroltatni szokott mezei gazdaságnak rendjén keresztül* című munkájának előfizetői listáján 6 példány rendelésével szerepel.²⁰

A gazdálkodás iránti érdeklődését és buzgalmát Görög minden bizonnyal még otthonról, családi „örökségként” hozta magával. „A föld szeretete és a gazdaság iránti érdeklődése soha nem szűnt meg...”²¹ Hírlapszerkesztőként és nevelőként hivatalos

¹⁸ Márton 1834: 19–20. Közvetlen példaadó lehetett ebben Walterskirchen báró Pozsony melletti gazdasága. V. S.: Régi magyar gazdák. Görög Demeter. *Köztelek* 1895. jan. 26. (5-ik évf. 8. sz.) 175.

¹⁹ Molnár 1975: 46–48.; Csoma 1998a: 529.; 1998b: 878.; Zvara 2016: 138–139.

²⁰ Vörös 1961: 31. A mű Görög könyvtárában is szerepel: Zvara 2016: 364.

²¹ Molnár 1975: 46.

jövedelme mellett a dorogi birtokok után befolyó árenda összegét is felhasználta a magyar nyelv művelését célzó elképzeléseinek megvalósításához.²² A császári udvarban tevékenykedve is igyekezett a családi birtokokra figyelni, azok gondozását biztosítani. Az 1807. január 20-án Orosz András táblabíróhoz, a dorogi nemesek hadnagyához, s egyben Görög birtokainak, örökségének kezelőjéhez írt levelében „Drága Hadnagy Úrnak” ír szöveiről. A gondoskodással elégedett, kérdései csupán ezek: „A szőlőim eránt tett helyes rendelkezéseit, igen igen köszönöm. Azokkal tökéletesen meg vagyok elégedve. Bátran Sztojka László kezeire bocsáthatja tehát azokat a Kedves Drága Ur. De hát a kárókra való költséget mitsoda fundusból állítjuk ki? A mustnak nekem eső fele mire fog fordítódni? Ezekről ne terheltessek kérem engemet barátságosan tudósítani.”²³

Hatással lehetett Görög gazdasági ismereteinek bővülésére már az Esterházy családnál töltött időszak is, hiszen Pál herceg apjának, a lelkes és neves műpártolónak, Esterházy Miklósnak, mint Hajnal István írja: „Kismartoni parkja, üvegházai, szépségük mellett, valóságos botanikai gyűjteményekké fejlődtek ki. Könyvtárában hosszú sorozatba szedte össze korának legkiválóbb kertészeti és botanikai munkáit, külföldi útjairól pedig, még a napóleoni idők zivatarai között is, szekérsorokban küldte haza a növényvilág exotikus ritkaságait.”²⁴ Mint korábbi növendékével, úgy Pál herceggel is sokat utazott Magyarországon, bejárták többek között a vidéki hercegi birtokokat, ahol a gazdálkodás viszonyait is megfigyelhették.²⁵

Görög Demeter a császári udvarban ugyancsak a botanika művelésének erős jelenlétével találkozott: I. Ferenc osztrák császár maga is személyesen foglalkozott növénytannal, kertészettel, valamint elődjeihez hasonlóan a Schönbrunn növénykertjében és üvegházáiban a világ minden részéről gyűjtötte a növényeket.²⁶

A szőlészeti-borászati modernizáció szükségességének a felismerése nyomán Nyugat-Európában már a 18-19. század fordulóján fontos szakkönyvek jelentek meg. Közülük legjobbnak és legnagyobb hatásúnak a francia Chaptal és szerzőtársai (Roquier, Parmentier és Dussieur) kétkötetes munkáját tarthatjuk, melyet a kor szőlészeti-borászati enciklopédiájának is neveztek. Eredeti franciából hamar elkészült a német és latin változat, de ugyancsak gyorsan megtörtént magyar nyelvre plántálása is.²⁷ Ez Fábián Józsefnek, a Balaton-felvidéken tevékenykedő református lelkésznek az érdeme volt.²⁸

²² Molnár 1975: 50.

²³ Molnár 1938: 39.; vö. Molnár 1975: 8–9.

²⁴ Hajnal 1927a: 115.

²⁵ Vö. Hajnal 1927b: 273. Pettenkoffer (1930: 90.) vélekedése szerint Görög szőlészeti érdeklődését elsősorban ezen utazások alapozták meg: „...ugy belföldi, mint külső országokban való utazásai alkalmával egyúttal, mint geográfus ismerte meg a szőlőt, annak temérdek s változatos fajtáit...”

²⁶ Kanitz 1889: 21–22. A szerző közli Ferenc császár felesége (Mária Terézia Karolina) 1806-ban Görög Demeterhez írt egyik levelének szövegét, melyben a császárné és királyné férje ebbéli érdeklődéséről és munkálkodásáról is ír. E levelet, s mellette még többet Görög hagyatékából Dr. H. M. Richter közli, írása (Aus dem Hofleben Franz’ I. Handschriftliche Mittheilungen) főként Görögnek a császári udvarban teljesített nevelői szolgálatához nyújt adatokat. *Neue Freie Presse* 29. Juli 1868. (No. 1405) 1–3. és 30. Juli 1868. (No. 1406) 1–2. Wien.

²⁷ Fábián 1813–1814.

²⁸ Csoma 1995: 191–195., Csoma 1998b: 863–866.

Ismert volt Görög előtt ez utóbbi munka, neve szerepelt az előfizetők listájában, s könyvtárában is ott volt a mű, akárcsak a francia eredeti.²⁹

Mindezen ismeretek, tapasztalatok és törekvések együttesen indíthatták, alapozhatták meg Görög Demeter működésének meghatározó és már saját korában is széles körben nagyra tartott, elismert szőlészeti teljesítményét: a bécsi császári kertekben, majd pedig a Bécs melletti Grinzingben egy szőlőfajta-gyűjtemény létrehozását és a csaknem félezer szőlőfajtát megnevező és jellemző, töredékes formájában is igen értékes fajtaleíró *Lajstrom* összeállítását, kiadását.³⁰

A következőkben javarészt korabeli vagy időben közeli sajtóforrások, illetve későbbi szakirodalmi adatok alapján mutatjuk be Görög Demeter gyakorlati tevékenységét a szőlőfajták összegyűjtése, szaporítása terén.³¹

Ebbéli munkájáról kortárs életrajzírója tudósít magyar nyelven legnagyobb részletességgel:

Méltó itt a' Boldogultnak Grinzingi igen nevezetes szőlejét is emlitenem, mivel az a' magyarok figyelmét több tekintetben megérdemli. [...]

Tagadhatatlan, hogy a' szőlőmivelés vagyis bortermesztés egyik főágát teszi, főként hazánkban, a' pénzt és élelmet szerző kíváncsatos kereskedésnek. Magyar országnak világ szerte híres és jó borai vagynak ugyan az igaz; de a' szőlő fajoknak javítása által a' nemes borokat szaporítani lehetne sőt kellene is. Ez úgy történhetnék meg, ha p.o. a' mi szerentsés fekvésű, kedvező éghajlatú magyar hazánkban a' külföldi híres drága borokat termő, – p. o. Burgundi, Bordói, Malagai 's több efféle szőlőtők szaporittatván, ez által nemes boraink is sokasodnának. Így lehetne a' külső országi ilyen nemű borok behozását, 's azokért pénzünk kivitelét meggátolni, sőt, kereskedésünk pártoltatván, nemes borainknak kivitelét is, legalább a' szomszéd országokba sokasítani. [...]

Az itt előadottaknak megfontolása indította arra Görögöt, hogy ő a' felséges Tsászártól nyert engedelemmel külső országi Követeinkhez és Consulainkhoz folyamodhassék, 's általuk a' legnemesebb bortermő szőlőfajait minden országnak megszerezhesse 's idővel azokat bortermesztő ausztriai birtokokban elszaporíthassa. – Következése az lőn, hogy minden-ünnen, különösen Frantzia országból 1812-ben, az akkori Frantzia Tsászár parantsolatjára, rendkívül nagy számmal küldettek Bétsbe minden nevezetes szőlőfajok vesszői, mellyek részszerént itt Béts bástyáján, az akkor úgy neveztetett Paraditsomkertben, részszerént a' Schönbrunni és Laxenburgi kertekben ültetettek el.

Annyira megszorodott végre az Európai országokból, sőt még Ázsiából és Afrikából is küldetett szőlővessző fajok száma, hogy azokat, a' feltett tzélnak elérhetése végett, egy hely-

²⁹ Csoma 1998b: 865.; Zvara 2016: 139–140.

³⁰ Görög 1829.

³¹ Elsődlegesnek s leghitelesebbnek Görög saját feljegyzéseit, írásait vehetnénk, e téren azonban témánkra vonatkozóan egyelőre csak a nyomtatásban megjelent fajtajegyzékében előforduló elszórt utalásokra hagyatkozhatunk. Pontosabb adatokat ismerhetnénk a fajták beszerzése tárgyában írott levelekből, ezekről azonban nem tudunk. Ugyancsak hasznos információk lehetnek „mindennapi Jegyzetei”-ben, de ennek sincsen nyoma. Írásos hagyatékának egy része – főként a felesége által nem értett és nem értékelt magyar nyelvű anyagból – megsemmisült. Vö. Zvara 2016: 24., 63.

re kellett ültetni, annnyival inkább, mivel Béts belső városa bástyáji 1817-ben újra építettét, a' paraditsom kert kiírtatott, 's helyét az úgy nevezett *Volksgarten* mulattató *népkert* foglalta el. Mellyre nézve Görög Grinzingben, igen jó fekvésű helyen három szőlőt vett meg egymás mellett 's oda ültette által azon sok száz szőlő fajokat, mellyeket a' Tsászár kegyelme neki ajándékozott. Ottan most akármelly országbeli, de ugyan azon szőlőfajok mind együtt vagy egy más mellett állanak. A' szőlőfajok leírása többféle nevezeteikkel együtt, Lajstromban kiadatták és 1829–1830-ban a' Magyar Kurir Olvasóinak elküldöztettek. Ezen Lajstrom hét ívnyi, de, fájdalom! a' kiadó hosszan betegeskedése miatt el nem végezhetette. – Ebből az idegenországi szőlőfajok gyűjteményéből 8–9 esztendő alatt sok ezer veszszők és 1, 2, 3 esztendő s tökéek vitettek innen Magyar Országra. Ez a' birtok a' boldogultnak özvegyére szállott, és eladó.³²

Görög a szőlőfajták összegyűjtését tehát már az 1810-es évek elejétől megkezdte, de ezen munkáját, illetve gyűjteményének gondozását, szaporítását igazán 1824 után tudta teljes emberként végezni, amikor Ferenc Károly főherceg nevelői szolgálatát bevégezvén, „nyolcezer forint évi fizetéssel nyugalomba ment”.³³ Első lépésben Bécsben, a kertkultúra ügyét tevékenyen szolgáló Ferenc császár által a várban létrehozott „Paradicsomkertecskében” („Paradiesgärtchen”) és a bástyán lévő kertekben volt lehetősége Görögnek a Magyarország és az Osztrák Császárság területéről összegyűjtött, valamint a Napóleon francia császár utasítására az osztrák fővárosba küldött fajtákat elhelyeznie. Forrásaink arról is tudósítanak, hogy Ferenc a saját maga számára 1804-ben megvásárolt egykori Harrach-kertet egy hatalmas gyümölcsös kertté alakította, melybe minden, a helyi éghajlati viszonyok között megélő gyümölcsfajtát meghozatott. Gyűjteményének gazdagságát már önmagában mutatta az a 600 szőlőfajta, amelyet Görög udvari tanácsos a Habsburg Birodalom minden vidékéről beszerzett. A kert Franz Antoine udvari kertész irányítása alatt állott.³⁴ Mint kortárs biográfusa is írja, a szőlővesszőkből a Habsburg uralkodók Bécs határában álló schönbrunni és laxenburgi rezidenciáinak kertjeibe is plántált Görög. Az itteni szőlőkkel való foglalatosságára szép utalást olvashatunk ugyancsak Márton Józsefnek egy Kazinczyhoz írt, 1817 őszén kelt levelében, miszerint szeptember-októberben több alkalommal is keresvén barátját a Schönbrunnban, gyakran nem tudott találkozni vele, aminek oka „az idei kedvező jó szőlőtermő esztendő” volt, amikor is Görög sokat járt Laxenburgba.³⁵

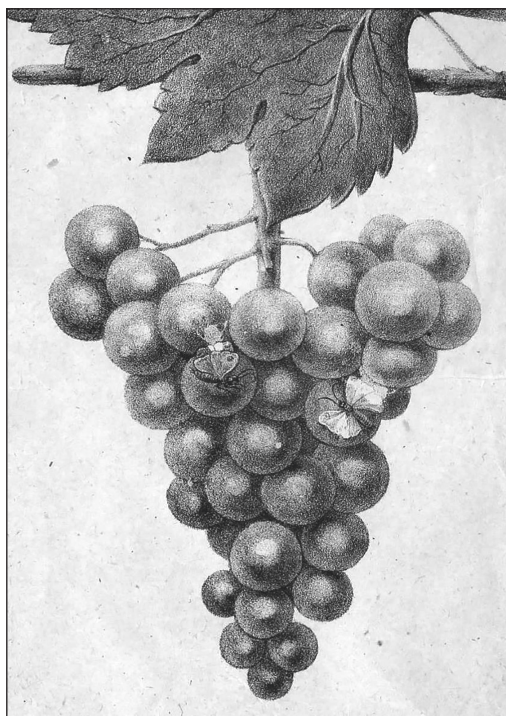
Természetesen e területek mindegyike uralkodói birtok volt, nem pedig Görög tulajdona, saját szőlőföldet – mint a Márton fentebb idézett leírásában is olvasható – majd csak a bécsi bástyák újjáépítését (1817) követően vásárolt, ahová 1819-ben

³² Márton 1834: 30–33.

³³ Molnár 1938: 35.; vö. Rapaics 1940: 225.

³⁴ A palota és a hozzá tartozó kert az Ungargasse-n feküdt. Mielőtt I. Ferenc osztrák császár megvásárolta volna, cukorfinomító üzemként is működött. Vö. Urtheil des Auslandes über die Gartenkultur Österreichs und die botanischen Gärten Wiens. *Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*. 13. December 1817. (100) 397–399. Az ún. Modenaparkról szóló csaknem egy évszázaddal későbbi sajtótudósításban mint eltűnt dicső dologról emlékeznek meg I. Ferenc e szőlő-gyümölcsöskertjéről, s benne a Görög által meghozatott 600 fajtáról. *Neue Freie Presse* 20. Februar 1916. (Nr. 18498) 15.

³⁵ Zvara 2016: 62.

4. kép. Szőlőfürt ábrázolása a Lajstrom borítójának hátlapján

áttelepítette az addig összegyűjtött szőlőket, majd a következő esztendőben itt folytatta gyűjteménye gyarapítását. Ez már egy új, önálló, kiteljesedő, a korábbiaknál jóval több munkát és anyagi áldozatot jelentő, ugyanakkor újabb elismeréseket is hozó korszak Görög Demeter gyakorlati tevékenységében. A kiválasztott terület legpontosabb meghatározását a *Lajstrom* címdalán olvashatjuk: „Grintzingi Szőleiben, Bétshez egy órányira, a’ Cecius hegynek (Kahlenberg) meleg oldalán...”³⁶ Ugyane munkájában a területnagyságról is ír: „...tízen egy holdföldre terjed, egybe egybe 1600 négyszegű ölet számlálván: még is szűk kezd már lenni, a’ miolta a’ Hazánkbeli és a’ Külföldi annyiféle fajokat szaporítjuk.”³⁷

A még életében vagy nem sokkal halála után megjelent – többségében német nyelvű – tudósítások fennkölt szavakkal, s egyben a legnagyobb szakmai elismeréssel szólnak Görög gyűjtőmunkájáról. Csodálatra méltó szorgalmáról, buzgalmáról, önzetlen anyagi áldozat-

hozatalról, folyamatos kitartásáról olvashatunk, páratlanul gazdag gyűjteményét pedig valódi kincsnek, a zarándokló szőlészek kegyhelyének nevezik, amelyre a természetudósok és az egyszerű érdeklődők is felfigyelnek, mert tulajdonosa Európa és a világ minden részéről gyűjtötte össze a benne található szőlőfajtákat.³⁸

Jeles kor- és szaktársa, az osztrák Franz von Heintl (1769–1839) 1817-ben a saját hasábjain és külön nyomtatvány formájában is közzétette felhívását a birodalom szőlőtermesztői számára, s kérte, hogy bécsi, neringi vagy würnitzi címére küldjenek szőlőfajtánkként 10 vesszőt, részben gyökereket, részben sima, gyökér nélkülieket, s hozzá a művelés és a termesztés leírását, meg az adott helyen ismert és használt faj-

³⁶ Görög 1829: címlap. Munkájában később még érinti e termőhely előnyeit: „A’ jóféle hegyiborok Bétsnek szomszédságában, a’ Kahlenbergen, (a’ Cecius hegyén) teremnek” (Görög 1829: 74).

³⁷ Görög 1829: 77.

³⁸ *Allgemeine Österreichische Zeitschrift für den Landwirth, Forstmann und Gärtner*. II. Jahrgang – I. Band, Nro 8. 22. Februar 1830. 183.; *Wiener Zeitung* 1838. 24. März, (69.) 423.; *Mittheilungen der k. k. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn (Mittheilungen)* 1838 November, (Nro. 47.) 375–376.; Vö. Schams 1835: 54.

taneveket is csatolják.³⁹ 1822 elején több újságban is közzétéve írt neringi és würnitz-i szőlőiskolájának alakulásáról, s nyilvános köszönetet mondott Görög udvari tanácsos úrnak, aki szőleijéből 59 fajta vesszőt küldte el neki.⁴⁰ Látszik, hogy Heintl számon tartotta kortársa grinzingeri gyűjtőmunkáját és gyűjteményét, hiszen már két esztendővel annak létrehozása után, 1821-ben megjelent művében a szőlőkultúra és a tudomány legnagyobb eredményeként tekint Görög fajtagyűjteményére.⁴¹ Mutatja ez, hogy serkentőleg hatottak egymás munkájára: nemcsak Heintl felhívása inspirálhatta közvetlenül Görögöt⁴², hanem Görög tevékenysége is példaértékű, tette sarkalló lehetett az osztrák szőlész előtt. Felismerték, hogy a szőlőfajták, a variánsok és elnevezéseik tekintetében káosz uralkodott, s a legpontosabb leírásban is nehéz volt a sokszor kevés különbséget mutató jellemzők, jegyek sorában a karakterisztikus eltéréseket felfedezni. A szőlőiskolákban helyet kapó fajták közvetlen vizsgálatában tulajdonságaik és elnevezéseik pontos megállapításának lehetőségét látták.⁴³

A szőlőfajták küldése, „vándorlása” a korszakban egyre nagyobb számban létrejövő magyarországi és örökös tartományokbeli szőlőfajta-gyűjtemények között természetes és általános dolognak látszik. A Heintlnek juttatott küldeményt egy esztendővel megelőzően a brünni *Franzensbergen* létesült, ugyancsak bel- és külföldi fajtákat gyűjtő szőlőiskolába Görög jóvoltából 45 magyar szőlőfajta került.⁴⁴ Utazásai során sok tokaji fajtát talált Spanyol-, Francia-, Olasz- és Németországban, kiváltképp a Rajna-vidéken. Gyűjteményéből a jobb tokaji fajtákat maga is megküldte Londonba, ahonnan azokat a Jőreménység fokára juttatták el, 1000 vesszőt pedig orosz földre, a Dnyeszter partjára szállíttatott.⁴⁵ *Lajstrom*ában Grinzing birtokosa mintaként szolgáló, serkentő próbatételként szól Vedres István Szeged melletti birtokának (Vedresháza) szőlőtelepítéseiről.⁴⁶ Nem véletlen, hiszen a vesszők – bár Görög saját magát nem nevesíti – az ő gyűjteményéből származtak, mint ez Vedres Romy Károlyhoz, a keszthelyi Georgikon tanárához 1829 májusában írt leveleiből világossá válik. Vedres 5000 Grinzingből érkezett vesszőt

³⁹ Einladung an die Weinplanzer der sämmtlichen österreichisch k. k. Erblände zur Errichtung einer Rebschule, um die Veredlung des Weinbaues und der inländischen Weine zu bewirken. *Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*. 12. November 1817. (91) 361–363.; *Grätzer Zeitung* (Der Aufmerksame), 27. Jänner 1818. (Nro. 16.) 5–7.

⁴⁰ Die Rebschulen zu Nering und Würnitz. *Grazer Zeitung* (Der Aufmerksame) 5. Jänner 1822. (Nro 3.) 5–6.; *Wiener Zeitung* 5. Januar 1822. (4.) 15. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*. Februar 1822. (Nr. 10. 73–74.) *Mittheilungen der K.K. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn*. Februar 1822. (Nro. 8.) 62–63.

⁴¹ Heintl 1821: 186–187.

⁴² Vö. Schams 1835: 54.; Rapaics 1940: 225.; Görög a *Lajstrom*ban számba veszi, hogy Heintl 40 osztrák fajta tulajdonságait írta le, a maga gyűjtéséről pedig így ír: „Mi hatvan Varietásokat gyűjtöttünk össze az Austriai szőlőhegyeken és kertekben, a’ mellyek különös sorban állanak a’ Grinzingi Plántáztionkban...” (Görög 1829: 76–77).

⁴³ Vö. *Oesterreichisches Bürgerblatt für Verstand, Herz und gute Laune*, 26. November 1824. (95) 3–4. A problémára vonatkozóan lásd még: Égető 1993: 66. és Surányi 1988: 18.

⁴⁴ *Mittheilungen der K.K. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn* 1821. November (Nro. 19) 149.

⁴⁵ Görög 1829: 48–49., 55.

⁴⁶ Görög 1829: 91.

említ, amely 507 külön fajtát takart.⁴⁷ Ugyancsak elismerő sorokkal üdvözli a *Lajstrom* a Somogy megyei Hárság „nevezetes Szőlő Plantatio”-ját, „melly a’ legjobb Frantzia, ’s Spanyol, Muskatály, és jó féle veres bornak való fajtákból áll”. A fajták származási helyéről nem szól (ez lehetett a Georgikon viszonylag közeli csereszegi, de akár Görög grinzingi gyűjteménye is), csak a terület földesurának, Festetics Lajos császári és királyi kamarásnak a pártfogó és előremozdító szerepét hangsúlyozza.⁴⁸

Érdemes megvizsgálnunk azt is, hogy Görög miképp alapozta meg és gyarapította saját gyűjteményét. Erre vonatkozó konkrét és aprólékos adatokat a fentebb már citált sajtóközlések nem adnak, a földrajzi kiterjedtséget legfeljebb általánosságban (Európa és a világ minden részéről), helyenként országokat is említve közlik. Minden bizonynyal segítette az ügyet – főleg a kezdeti időkben – Görögnek a császár támogatása, valamint az udvarban szerzett befolyása, kapcsolatrendszere. 1819-től, a grinzingi kert kialakítása során minden bizonnyal mind a szervezés, mind pedig az anyagi terhek tekintetében már jórészt magára volt utalva. Gördülékenyebben működhetett a fajták összegyűjtése Magyarországról és a Habsburg Birodalom területéről, s nagyobb utánjárással a távolabbi szőlővidékekről. Mindezekre pontos, első kézből származó, de többségében elszórt utalásokat találunk a *Lajstromban*.

Elsőként a keszthelyi Georgikon – mely a mezőgazdaság tudományos ismereteken nyugvó előmozdításának legjelentősebb hazai és közép-európai intézménye volt – 1802-ben megalapított csereszegi fajtagyűjteményével⁴⁹ való kapcsolatára utalok. Görög Keszthely mezőváros bemutatásánál egyrészt méltatja a gyűjtemény létrejöttét és jelentőségét, mely mögött hasonló munka állott, mint amit ő maga is végzett („...tetemes költségekkel járó utazásoknak lehet a’ Georgiconnak igen gazdag Szőlő-Gyűjteményjét is tulajdonítani.”), másrészt leírja, hogy 1813-ban (vagyis még a bécsi telepítések időszakában) 40 fajta vesszőit kapta meg innen Asbóth János, az uradalom igazgatója által készített leírással együtt.⁵⁰ A korszakban Görög által is első helyen említett tokaji borvidékről, Tokajról és Tarcáról „50 külömbféle szőlőfajt küldtek”, melyek mindegyike a *Lajstromban* is szerepel.⁵¹ Az északnyugati régióból ugyancsak számos helyről jelöli, hogy a fajtákat megküldték: Szentgyörgyről pontos számot nem ad, Pozsonyból százat, Récséről hatvanat, Dévényből pedig negyvenhetet közöl.⁵²

A fajtajegyzék németországi szőlőket listázó szakaszában tudhatjuk meg, hogy „a’ leg jobb Rajnamellyéki szőlőfajokat” az ugyancsak udvari tisztséget betöltő Metternich hercegnek a Rajna bal partján fekvő, Schloss Johannesberg nevű birtokáról küldték Görögnek.⁵³ Kapcsolatban volt, s kapott vesszőket a kor ugyancsak jeles szőlő-

⁴⁷ Vedresházának (Csongrád Vármegyében) rövid leírása. *Felső Magyar-Országi Minerva*, Tizedik évi Folyamat, Harmadik kötet, 230–235. A témáról részletesebben lásd Simon 2017b.

⁴⁸ Görög 1829: 101.

⁴⁹ Csoma 1995: 227–229.

⁵⁰ Görög 1829: 108–109.

⁵¹ Görög 1829: 47. Az adat és a felsorolt fajták jól szemléltetik Tokaj filoxéravész előtti fajtaállományának sokféleségét.

⁵² Görög 1829: 62–64., 66., 68., 72.

⁵³ Görög 1829: 23. (185. Juliustraupe) Bár Görög a „küldték” kifejezést használja, a szőlőhegy és a tetején álló kastély rövid jellemzéséből úgy érződik, hogy személyesen is járt ott.

lőbirtokáról: „Hertzeg Lobkowitz küldte ezt több más bornak való szőlő-fajtákkal a’ Melniki szőlős-kertjeiből Cseh országból. Oda sok jó fekete Frantzia fajokat hozott a Hertzegi Familia Frantzia országból, ’s az ólta terem Melniken a’ leg jobb veres bor, mellynek a’ szomszéd országokban is nagy a’ kelete.”⁵⁴ Egy újabb főnemesi kertet említ az olaszországi fajták beszerzése kapcsán: „A’ Cs. Kir. Fő és Toskánai Nagy Hertzegnek, kivált a’ jóféle gyümölcstfáiról elhíresedett Florentziai kertjéből küldötték több más szőlő fajokkal egygyütt.”⁵⁵ Másutt csak egész rövid utalás áll: „A’ Schwetzingeni kertből való.”⁵⁶ A fajtaazonosítás nehézségeit is mutatja, hogy a Milánó melletti „Ts. Kir. Monza-i Kastélynak kertjéből” érkezett 48 fajtából csak tízen „feleltek meg a’ magok neveiknek”.⁵⁷

Némely esetben – a távolabbi vidékeken is – Görög személyesen vett részt a fajták begyűjtésében. Szicília déli, Afrikához közel eső részén „kies tájokat”, élőfára felfutó szőlőket említ, s első személyben fogalmazva ír a munkáról: „Itt rakodott meg a’ hajónk a’ sokféle szőlőfajokkal, ’s vagy 25 mázsa, apró követsekkel, ’s homokkal kevert veres földel, a’ mellyben tenyésznek ott a szőlő-tövek.”⁵⁸ Idézetünk utolsó tétele különös gondosságra utal, s egyben igazolja későbbi életrajzírója alábbi mondatát: „Azt tartja a hagyomány, hogy a szőlőtökével együtt földet is hozott az illető helyről az elültetéshez, hogy a venyige ne szenvedjen a hirtelen más talajba való áttételnél.”⁵⁹ Pontos, érezhetően saját megfigyelésen vagy elmondáson alapuló közléseket olvashatunk a *Lajstromban* Cattaro környékéről, a görög szigetekről és a kisázsiai területekről, nevezetesen kétféle helyi szőlőkészítmény (cukrozott és szárított) és egy gyógybor elkészítési folyamatáról. Az expedíciónak a résztvevőkre és a szőlővesszőkre nézve is kalandos-veszélyes voltáról – egyben az utazás időpontját is felfedve – szól az alábbi tudósítás:

Az Astából való szőlő-fajokkal rakott 15 ládáinkat már hozta a’ hajó Siriából, és a’ Smyrnai partok felől, mikor véletlenül megtámadták azt a’ tengeri rablók ’s elfoglalták Februarius vége felé 1817-ben. Nagy bajjal, ha mi későre is, ki szabadult ugyan a’ hajó, ’s vele a’ szőlő tövek és vesszők is, de megrongálva tsak Június felé érhettek Triestbe, a’ hol, mivel pestises helyről jöttek, a’ tisztulás végett, ismét letartóztattak, úgy, hogy tsak Julius közepe után juthattunk hozzájuk. A’ mi életben maradt, tüstént elültettük ’s azóla ápolgattuk.⁶⁰

Itt jegyezzük meg, hogy az 1817-es (és 1818-as) esztendő Görög gyűjtőmunkája szempontjából éppen egy köztes, átmeneti időszak volt, hiszen a Paradicsomkert már nem adhatott helyet a telepítésre, a grinzingi terület pedig még nem állt rendelkezés-

⁵⁴ Görög 1829: 24. (195. Tarant tscherwenj), Uő. 25. (201. Uhermitze) Vő. Márton 1834: 31.

⁵⁵ Görög 1829: 28. (231. Aleatico Fiorentino) Érdekes adalékként bukkan fel nem sokkal később a *Lajstromban* a „Tuccai vagy Tocai nero”, mint e nagyhercegi kertben megtalálható tokaji szőlőfajta. Az információ hátterét, forrását azonban nem tárja olvasói elé a szerző. Görög 1829: 30. (256.)

⁵⁶ Görög 1829: 24. (189. Montpelianer) Schwetzingen német város a Rajna és Neckar között. A „kert” kifejezés a kastélykertet jelentheti.

⁵⁷ Görög 1829: 33. (287–296.)

⁵⁸ Görög 1829: 26. (203. Arione bianco)

⁵⁹ Molnár 1938: 37.

⁶⁰ Görög 1829: 35–39.

re, így minden bizonnyal a schönbrunni és laxenburgi kertekben iskolázta, nevelte új szerzeményeit az udvari tanácsos.⁶¹

Görög a perzsiai szőlőfajták beszerzésének nehézségét panaszolja, „...mivel a’ veszszőket és szőlő töket egy esztendő alatt Síríanál tovább nem hozhatják, a’ hol azokat elültetik, ’s tsak a’ második esztendőben küldhetik onnan a’ kívánt helyre.” De rögtön felvillantja a megoldás lehetőségét is: „Köz haszonra való dolgot követne el kétség kívül az a’ Hazafi, a’ ki az Erdélyi vagy Magyar Országi Örmény kereskedőket reá venné, hogy az előttök esméretes úton módon meghozatnák Persiából a’ legjobb szőlő fajokat...”⁶²

Hány fajtát, illetve fajtaváltozatot (variánst) foglalt magába Görög Demeter mintakertje? Fentebb idézett forrásaink a bécsi telepítés idejéből 600 körülre becsülik e számot. Viszonylag részletes, korabeli leírását adja a grinzingi gyűjteménynek – egyedülállónak nevezve nem csupán az osztrák császárságon belül, hanem az egész földkerekségen – a reformkor kiemelkedő szőlész szakembere, Schams Ferenc. Nála konkrét adatokra lelhetünk: Franciaországból, az osztrák császárság tartományaiból, Itáliából, Szmirna (Kis-Ázsia) és Tripolisz (Afrika) környékéről – mindezeket tételiesen is megadva – összesen 1712 fajta díszlett a szőlőskertben, nem számítva ide a Jeruzsálem környékéről küldötteket.⁶³ Hitelesnek tarthatjuk nagyságrendileg e számot, hisz a Magyar Kurír hasábjain – szerzőt ugyan nem jegyezve, ám minden bizonnyal Görög barátja, Márton József szerkesztő tollából – olvashatjuk, hogy egyes vidékeket érintően „több mint ezer két száz név alatt való Varietasokat”, aztán más területekről „majd meg annyi név alatt, mint az előbbenieket” „egy érdemes Hazánkfia” elplántálta. E számadat bizonyára nem jelenthetett ennyiféle különálló fajtát, hisz az elültetett vesszők tanulmányozásának célja éppen az volt, hogy „a’ velek való dajkálás ideje alatt az atyafiságot ’s rokonságot az idegenek között, valamint szinte az idevalók, vagy a’ már esméretesek között kinyomozhassa, ’s e’ szerént a’ különbözőnek látszó fajokat, és azoknak sok el-nevezéseiket egygyesítse, következőképpen a’ felesleg való számokat leszállítsa, a’ bornak valókat külön külön meg szűrje, s’ próba alá vegye.”⁶⁴

Schams leírása szerint a grinzingi birtok szőlőültetvényei országok szerint különülnek el, Grinzing falu felső végén, a hegy lábánál fekszenek és lehúzódnak a völgybe, ahol a szemben álló hegy teraszos beosztásban nemes gyümölcsfajtákkal⁶⁵ van be-telepítve, de a kedvező magasságú szinteket szőlők foglalják el, amelyek szaporítás

⁶¹ Itt utalunk újra Márton József 1817-ben kelt levelére, amelyben Görög gyakori laxenburgi tartózkodásáról ír. Zvara 2016: 62. Jelen adatok fényében ennek oka nem csupán a termő szőlők gondozása, hanem a növények felügyelete is lehetett.

⁶² Görög 1829: 40.

⁶³ Schams 1835: 55–56. Lényegében ugyanezt az adatsort közlik – valószínűsíthetően Schams nyomán – a néhány évvel későbbi, olasz nyelvű tudósítások is: *Giornale agrario Lombardo-Veneto e continuazione degli Annali di Agricoltura* XII/2. 294–295.; *Giornale della Provincia di Bergamo*, 16 Ottobre 1840. (No. 83) 626.

⁶⁴ *Magyar Kurír* 1829. január 6. (Nr. 2) 15–16.

⁶⁵ „Mint pomologus sok tekintetben mintául szolgált a külföld azon termelőinek is, kik Bécsben sűrűen megfordultak s a székváros legszebb gyümölcsplédányairól, a saison legritkább újdonságairól, melyek a piacon megjelentek, mindenki tudta, hogy azok Görög kertjéből valók.” V. S.: Régi magyar gazdák. Görög Demeter. *Köztelek* 1895. jan. 26. (5-ik évf. 8. sz.) 175.

céljából a fő ültetvényekből ide lettek átültetve.⁶⁶ A birtokon a szőlők és gyümölcsösök mellett zöldség- és virágkertet, üvegházat is találunk. Az épületegyüttes előszobából, szalonból, 9 szobából, konyhából kamrákból, s különféle gazdasági célú helyiségekből: faskamrából, istállóból, kocsiszínból állott, s nem hiányzott a prэшház valamint az 1000 akó (ca. 560 hl) befogadóképességű pince sem.⁶⁷ Pettenkoffer szerint: „Szőlejeknek felső végén volt nyári lakóháza és szabad udvara, egy régi toronnyal.”⁶⁸

A fajtagyűjtemény természetesen nem csupán a kísérletezés, azonosítás és osztályozás zárt és öncélú tanulmányi kertje volt. Tulajdonosa küldetésnek tekintette a legjobbnak bizonyuló fajták terjesztését, ugyanakkor a szaporítóanyag előállítás és áruba bocsátása a gyűjtemény fenntartásának és gyarapításának tetemes kiadásait is ellensúlyozni volt hivatott. Magyar és német nyelven jelentek meg hirdetések, melyek egy része a fajtaválasztékot is részletesen közölte, valamint a krajcárban megadott árat a vessző gyökeres vagy gyöker nélküli voltától, korától, mennyiségétől és származási helyétől (a távolságból adódó eredeti beszerzési ártól) függően.⁶⁹ Őszönte árusították az asztali vagyis csemegeeszőlőt.⁷⁰ A meglehetősen nagynak számító szőlőterület termésének azon részéből, amit étkezési szőlőként nem értékesítettek, bort készítettek.⁷¹ A fajták sokfélesége aligha tehetette lehetővé tiszta fajtaborok szűrését, legfeljebb igen kis mennyiségben, kísérletképpen. Görög felismerte, hogy birtokán az idehozott szőlőkből rajnai vagy dél-afrikai bort nem tud préselni, mert karakterét meghatározza, befolyásolja a talaj, a klíma, a hordó, s végül az eredmény grinzingi bor lesz.⁷² A birtokon folyó szőlőbeli munkákról, a munkaszervezetről, a szőlőfeldolgozásról és borkezelésről az általunk eddig fellelt források sajnos nem szólnak. Egy szerény utalást tudunk csupán említeni, miszerint Görög folyamatosan törekedett tapasztalatainak átadására; forrásunk név szerint Ferdinand Mandl grinzingi parasztot említi, akitől Leopold Muthra, majd egy 90 éves korában elhunyt nussdorfi, Greiner nevű szőlőművesre szállt e tudás, ez utóbbi családja „ma [1911] is a legnagyobb nussdorfi szőlőtermelők közé tartozik”.⁷³ Csak feltételezésként gondolhatjuk, hogy ők a grinzingi szőlők vincellérei, szőlőmunkásai lehettek.

⁶⁶ Schams 1835: 55–56. Márton leírásából úgy értendő, hogy a beosztás fajtánként történt (Márton 1834: 32.), más közvetlen tudósítások azonban a Schams által leírt országok szerinti parcellázást támasztják alá: *Wiener Zeitung*, 17. October 1834. (240.) 395.

⁶⁷ A birtok több részletre kiterjedő leírását adják a Görög halála után megjelent, a birtokot eladásra kínáló újsághirdetések. Legrészletesebben lásd: *Wiener Zeitung* 17. October 1834. (240.) 395.

⁶⁸ Pettenkoffer 1930: 90.

⁶⁹ *Magyar Kurír* 1828. december 30. (Nr. 52) 427.; 1829. január 6. (Nr. 2) 16.; 1829. december 18. (Nr. 49) 492.; Németül, fajták megnevezése nélkül: *Wiener Zeitung* 20. April 1831. (89) 609., részletes fajtajegyzékkel: *Wiener Zeitung* 6. März 1832. (54) 228. és a következő napokban.

⁷⁰ *Wiener Zeitung* 8. October 1830. (231) 491. (kereskedő által házhoz szállítva kínálják); *Wiener Zeitung* 20. November 1832. (267) 1070. Görög halála után egy esztendővel a birtok eladási hirdetésében: *Wiener Zeitung* 1834. (216.) September 19. 255.

⁷¹ Az 1834. évi ingatlanhirdetésben olvashatjuk, hogy a folyó kedvező évjáratban egy igazán kitűnő bor ígérkezik. *Wiener Zeitung* 1834. (216.) September 19. 255.

⁷² *Neues Wiener Tagblatt*, 11. November 1911. (45. Jahrgang, Nr. 311.) 2. E megállapítás a mai szőlészetben és borászatban hangsúlyosan megjelenő terroir szemléletet tükrözi.

⁷³ *Neues Wiener Tagblatt*, 11. November 1911. (45. Jahrgang, Nr. 311.) 2. Vö. még: *Allgemeine Österreichische Zeitschrift für den Landwirth, Forstmann und Gärtner*. II. Jahrgang – I. Band, Nro 8. 22. Februar 1830. 183.

Görög Demeter a birtokról röviddel halála előtt Bécsbe költözött.⁷⁴ A mintatelep Görög elhunyt utáni sorsáról bizonytalanok az információk. Molnár a szájhagyományra alapozva jegyzi meg, hogy birtokát Görög az uralkodóházra hagyta.⁷⁵ Halotti bizonyítványának egy bejegyzése azonban arra utal, hogy még életében feleségére örökítette azt.⁷⁶ A birtokot eladásra kínáló újsághirdetések 1834 őszén jelennek meg, rövidebben vagy részletezőbben taglalva a gazdaság jellemzőit, a hely jó fekvését, a gyönyörű kilátást Bécsre és környékére, valamint a kellemes vidéki élet élvezetének lehetőségét.⁷⁷ A birtok bizonyosan nem kelt el még ekkor, mert az özvegy 1837-ben eladására, majd elárverezésére kért miniszteri engedélyt.⁷⁸ A szakirodalomban több helyütt új birtokosként Johann Burger osztrák szőlész és szakíró neve tűnik fel,⁷⁹ aki egyébként az osztrák császárság szőlészeti viszonyait taglaló munkájában többször is hivatkozik Görögre.⁸⁰ 1839-ben a klosterneuburgi apátsági uradalom (Stiftsherrschaft Klosterneuburg) bocsátja licitálásra az ingatlant, majd a birtok hirdetése 1843-ban és 1844-ben, aztán 1851-ben mint „Villa Görök” tűnik fel a sajtóban.⁸¹

Schams Ferenc már 1835-ben aggodalommal vezeti fel könyvében a grinzingeri gyűjtemény ismertetését: a Görög halála utáni második esztendőben úgy fogalmaz, hogy a birtok még nem a teljes pusztulás, de a jelentős elértéktelenedés felé tart.⁸² Bár tündöklése tulajdonosának elhunytával leáldozott, tudjuk, hogy az ültetvény óriási szerepet játszott a hasonló mintakertek fajtaállományának kialakításában, vagyis az összegyűjtött fajták további megőrzésében. A botanika terén érdemeket szerzett, Bécsben élő Johann Baptist Rupprecht a Görög-féle szőlőiskola minden kiváló fajtáját megvásárolta és áttelepítette saját birtokára.⁸³ Mayerffy Ferenc 675 fajtát számláló vecsési, valamint Schams Ferenc Buda-sashegyi szőlőiskolájának (amit később Entz Ferenc igazgatott) megalapozásában is alapvető jelentőségű volt, de közvetve, kevesebb mint fél évszázad múltán Mathiász János gyűjteményalapítása előtt is példaként állhatott.⁸⁴

Gyakorlati munkájához szorosan kapcsolódóan Görög Demeter – megjegyzendő: neve sem a címlapon, sem másutt a műben nem szerepel – mintegy félezer szőlőfaj-

⁷⁴ Zvara 2016: 27.

⁷⁵ Molnár 1975: 3.; 98.

⁷⁶ Zvara 2016: 26., 217.

⁷⁷ *Wiener Zeitung* 1834. (216.) September 19. 255.; *Wiener Zeitung* 17. October 1834. (240.) 395.

⁷⁸ Zvara 2016: 24. Görög nyugdíjba vonulása után, 1825-ben nősült, a frigyből gyermek nem született. Zvara 2016: 23.

⁷⁹ Burger neve ebben az összefüggésben elsőként Pettenkoffer Sándor (1930: 89) megemlékező írásában tűnik fel. Az adatot Geday (1971: 88), majd őt hivatkozva Csoma (1998b: 880) is átveszi. Pettenkoffer forrásként egy francia ampelográfiai munkát említ, amelyben – a további hivatkozásoknak is utánaézve – Burger grinzingeri tulajdonlására nem találtam adatot.

⁸⁰ Burger 1837: V.; 50, 65, 75.

⁸¹ *Wiener Zeitung* 4. Oct. 1839. (229.), 513.; *Grätzer Zeitung* 31. August. 1843. (No. 139.) 474.; *Wiener Zeitung* 25. April. 1844. (No. 115) 615.; *Fremden-Blatt* 17. Mai 1851. (V. Jahrg. No. 117.) 6.

⁸² Schams 1835: 53.

⁸³ *Mittheilungen der k. k. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn (Mittheilungen)* 1838 November, (Nro. 47.) 376. Lásd még: *Wiener Zeitung* 24. März, 1838. (69.) 423. – itt Rupprecht Görög gyűjteményében tett személyes megfigyeléseire utal.

⁸⁴ Schams 1833. II. 54–55.; Rapaics 1940: 228–229.; Csoma 1998a: 531–532.; Geday 1972: 106.

tának a lajstromát állította össze és adta közre (sajnos befejezetlenül) 1829–30-ban a Márton József szerkesztette *Magyar Kurír* mellékleteként, hét, egyenként 1 ívnyi részletben, összesen 110 oldal terjedelemben.⁸⁵

A *Lajstrom*⁸⁶ három fő részre tagolódik. Az első kettő a szerző szándéka szerint a tulajdonképpeni fajtajegyzék, a harmadik pedig a szőlőtermő területek jellemzése, leírása. A fajtajegyzékben mindösszesen 498 sorszám alatt találunk fajtákat vagy változatokat. A valójában megemlített fajták száma azonban ennél több, hisz sorszámozatlanul is látunk szőlőneveket.⁸⁷ Az első két részben általában sikerrel ügyel arra a szerző, hogy ha egy önálló sorszámmal már jelölt fajtát valahol újra említ, akkor az az „eredeti” sorszámmal ellátva, arra utalva szerepeljen megint. A visszakeresést a termőhelyeket bemutató harmadik részben viszont nehezíti, hogy az ott megjelenő fajtákhoz már nem kapcsolódik a lajstromra visszautaló számjelzet. A fajtákat leíró szócikkek terjedelme és tartalma igen változó. Van, hogy csupán a megnevezést olvashatjuk, s még annak szinonimáit, másutt a fajta jellemzése, származása, elterjedése, előfordulása és/vagy a belőle szűrt bor minősítése is szerepel, egyebütt pedig akár a termőtáj, a művelési mód és a borkészítési eljárás részletes leírását is elvégzi a szerző.

A legteljesebben kidolgozott, logikusan átgondolt szerkezetbe foglalt rész az első, vagyis a *Válogatott Asztala- 's tartani való szőlő-fajok* 331 pontból álló listája. (1. táblázat) Az alapvetően földrajzi alapú, s e tekintetben is hierarchikus rendszer (ország – vidék – település) helyenként tovább tagolódik a szőlő színe és felhasználási célja szerint; a bemutatott fajták az alcsoportok szintjén betűrendben állnak. A fajtaleírás tartalmilag és terjedelmileg itt viszonylag fegyelmezett, nagyobb aránytalanságot (okkal terjedősebb magyarázatot) csupán három fajtánál találunk.

A második rész (*Válogatott Bornak való szőlő-fajok*) további két alfejezetre tagolódik (*I. Magyar, Erdély 's Horvát Országiai* – 332-490. sorszám, 159 tétel; *II. Külföldiek a' 48-dik grádus alatt 's feljebb észak felé, Német Ország* – 491-498. sorszám, 8 tétel). Itt Görög Tokajból indulva először keleti irányban haladva Máramaros megyéig veszi sorra a jellemző fajtákat, majd hazánk határait elhagyva kitekint egészen Ázsiáig (e részben fajtákat nem nevez meg), aztán újra visszatérve Tokajba, nyugatnak veszi az irányt, egészen Dévény környékéig. A határt átlépve indul tovább nyugatnak, de útját még saját ausztriai pátriájában befejezi. E rész „vezérvonala” tehát egyértelműen a szőlőtermesztés északi határvonala, onnan sokkal délebbre nem tekint a szerző. Így nemcsak a „külső országok”, de a magyar-erdélyi-horvát területek kapcsán is némi hiányérzetünk lehet, amit azonban ellensúlyoz az első fejezet ezen földrajzi egysége, hiszen az ott előforduló fajták jó része nem kizárólag asztali, hanem többhasznú, vagyis

⁸⁵ Az 1829. év elejétől kezdve a *Magyar Kurír* 1830. június 29. Nr. 52. számmal bezárólag. Az egybekötéshez „köre metszett külön borítékot” is küldtek, melynek előlapján a Kahlenberg, hátlapján pedig a Rajna-menti Eibling fekete szőlőfajta látható. Vö. Görög 1829: 74.; Pettenkoffer 1930: 92. Saját művét Görög az Akadémia könyvtárában is elhelyezte: a mű szerepel „A' Magyar Tudós Társaság' könyvtára' gyarapodásai” bibliográfiai listájában csillaggal jelölve: „A' csillaggal megjegyzett könyvek a' kedveskedők' saját munkáik” (Schedel 1834: 248).

⁸⁶ Görög 1829.

⁸⁷ Például Több görög és török fajtát megnevezve írja: „...ez úttal azért nem értekezünk bővebben, mivel a' szaporításra még nem alkalmasok” (Görög 1829: 39).

ELSŐ RÉSZ: Válogatott Asztalra- 's tartani való szőlő-fajok 1–331 (331)					
I.	Magyar-, Erdély 's Horvát országok	1–59 (59)			
II.	A' Bétsi piatzokon [...] szokták árulni	60–73 (14)			
III.	Spanyol Országok	74–95 (22)	[ténylegesen spanyol fajták]	74–87 (14)	
			A' következők is még Spanyol szőlők, jóllehet azokat nem Spanyol, hanem Frantzia országból hozták ide	88–95 (8)	
IV.	Frantzia Országok	96–174 (79)	Fekete, veres, viola és hamu színű szőlők	96–133 (38)	
			Frantzia fehér szőlők	134–174 (41)	
V.	Német Országok	175–202 (28)			
VI.	Olasz Országok	203–296 (94)	Sicilia szigetéből valók	203–230 (28)	
			Nápoly országból, és Róma vidékeiről, s Toskánából valók	231–259 (29)	
			Felső Olasz országból, vagy Velentze, Udine, Bassano, Vicenza, Verona, Brescia, Mailand 's 'a t. vidékeiről és a' Pádus vize mellyékéről valók	Egyedül enni 's tartani valók	260–272 (13)
				Enni 's tartani, és bornak is valók	273–296 (24)

VII.	Dalmáziából és annak szigeteiből, azután Raguzából és Cattaróból valók	297–321 (25)	Dalmáziából valók	297–307 (11)	
			Raguzából valók	308–315 (8)	
			Cattaróból valók	316–321 (6)	
VIII.	A' Görög szigetekből, vagy az Archipelagusból 's Ásiából valók	322–331 (10)			

1. táblázat.

bornak is alkalmas szőlő. Görög művének e középső egysége, bár lajstrom jellegű, érzésünk szerint közelebb áll a harmadik részhez, az útvonalat adó termőhelyek (főként Tokaj, Pozsony, Szentgyörgy) szőlészeti és borászati viszonyainak hosszas és részletes leírásával. Számunkra éppen ezek a részek bizonyultak igen értékes forrásnak. A terület ismerete, bejárásának személyes élménye is fel-felbukkan a sorok között.

A *Magyar Országi Szőlők 's Borok* című harmadik egység előtti *Jegyzés*-ben fejezi ki a szerző sajnálatát amiatt, hogy művének „folytatásával elkésődött”. Ígéri, ha egészsége engedi, elkészíti „az Austriai Monarchiához tartozó Tartományok szőlőinek 's borainak, valamint a' külső Országi szőlőknek 's boroknak még hátra lévő Lajstromát is.”⁸⁸ Ez azonban nem készült el, s ugyancsak félbemaradt a 67 tételből álló, már említett harmadik egység, amely településeket, vármegyéket, termőfajákat alfabetikus rend szerint címszavakba sorolva szól az egyes szőlőtermő területek sajátosságairól, fajtáiról.

Forrásaink szintézise és értelmezése alapján úgy látjuk, hogy Görög Demeter gyakorlati szőlészeti tevékenysége, mely temérdek szálon tükröződik és bontakozik ki *Lajstrom*ának szerkezetében és szövegében, egy európai, szűkebben véve közép-európai modernizációs folyamat erős, összekötő, közvetítő és szintetizáló szerepű láncszeme.⁸⁹ Könyvtárának állománya, a művének szövegében és lábjegyzeteiben feltűnő hazai és nyugat-európai szőlészeti-borászati, közelebbről pedig az ampelográfiai irodalom ismerete⁹⁰, annak kritikai, értékelő és összehasonlító szemlélete és alkalmazása jól mutatja, hogy Görög korának széles látókörű, tevékeny személyisége volt, aki elődei és kortársai munkáját nagyra becsülte, utóbbiakét önzetlenül segítette. Ugyanígy kísérték figyelemmel kortársai meg utódai az ő, bizonyíthatóan messze ható munkálkodását is. 1829-ben megjelent *Lajstroma* ugyan nem a modern értelemben vett tudományos ampelográfia,⁹¹ mégis értékes mű, szőlészeti, nyelvészeti, gazdaságtörténeti és néprajzi forrás, amely ha kissé szövevényesen is, de korának problémáját felvállalva próbál eligazítást adni a hazai és külföldi szőlőfajták sokféleségében, egyben doku-

⁸⁸ Görög 1829: 79.⁸⁹ Csoma 1998a: 525–526.⁹⁰ Vö. Csoma 1998: 893–899.; Zvara 2016: 137–141.⁹¹ Vö. Surányi 1988: 18.

mentálja a filoxéravész előtti magyar fajták jó részét, ugyanakkor jóval több a fajták jellemzésénél: korának szőlő- és borkultúráját sok részlet tekintetében, több fontos termőfaját érintően festi meg. Más kútfők kontextusában mind a tér-, mind pedig az időbeli néprajzi szemléletű szőlészeti-borászati összehasonlító vizsgálatok fontos, eddig nem kellőképpen kiaknázott eleme.⁹²

Irodalom

BURGER, Johann

- 1837 *Systemetische Klassifikation und Beschreibung der in der österreichischen Weingärten vorkommenden Traubenarten...* Wien: Gerold.

CSOMA Zsigmond

- 1995 Az európai és magyarországi szőlészeti-borászati ismeretek oktatása a keszthelyi Georgikonban. *Agrártörténeti Szemle* XXXVII. 1-4. 190–242.
- 1998a Paraszti-uradalmi szőlőfajtaismeret és használat a Kárpát-medence nyugati területein a középkortól a XX. század közepéig. Az ősi és hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálata. *Ethnographia* CIX. 505–558.
- 1998b A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon (18-19. század). *Századok* 132. 859–908.
- 2015 *Szőlőkatasztrófák Magyarországon*. Budapest: Agroinform Kiadó.

ÉGETŐ Melinda

- 1993 *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FÁBIÁN József

- 1813–1814 *Vizsgálódó és oktató értekezés a szőlő-mívelésről I–II*. Veszprém: Szammer Ny.

FEKETE Gézané (összeáll.)

- 1975 *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825-1973*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

GEDAY Gusztáv

- 1971 Nagy elődök: Görög Demeter. *Kertgazdaság* 3. (3.) 85–88.
- 1972 Mathiasz hatása a korabeli hazai csemege-szőlő-termesztésre. *Agrártörténeti Szemle* XIV. 1-2. 104–108.

GÖRÖG Demeter

- 1829 *Azon sokféle Szőlő-fajoknak Lajstroma, a' mellyeket egy érdemes Hazánkfia Európának majd minden nevezetesebb Szőlő-hegyeiről 's kertjeiből meghozatott, és a' Grintzingi Szőlőiben, Bétshez egy órányira, a' Cecius hegynek (Kahlenberg) meleg oldalán, 1819 's a' következő esztendőekben elültetett*. (A' Bétsi Magyar Újság mellé Toldalékul) Bétsben: Nemes Haykul Antal betűivel.

HAJNAL István

- 1927a Görög Demeter az Esterházyaknál. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37. I-II. 115–118.

⁹² Ennek oka lehet, hogy valószínűsíthetően kevés példány maradt fenn közgyűjteményben. Vö. Pettenkoffer 1960: 74. A feldolgozásra példaként, esettanulmányként lásd Simon 2017a.

- 1927b Egy magyar herceg ifjúkora Napóleon idején I. *Budapesti Szemle* Huszonhatodik kötet, DXCVII. 264–291.
- HEINTL, Franz Ritter von
1821 *Der Weinbau des österreichischen Kaiserthums I.* Wien: Gerold.
- HERPAY Gábor, Dr.
1926 *Nemes családok Hajdúvármegyében.* Debrecen: Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata.
- KÁLLAY Ferencz
1835 Emlékbeszéd. Görög Demeter tiszteletbeli tag felett. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei.* Második kötet. 1832–1834. Magyar Királyi Egyetem, Budán, 179–185.
- KANITZ Ágost
1889 *Emlékbeszéd Reichardt Henrik Vilmos a M. T. Akadémia kültagja felett.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- MÁRTON Jó'sef
1834 *Görög Demeter életleirása és érdemei.* Bétsben: Nemes Haykul Antal betűivel.
- MIKÓ Pálné
1983 A magyar nyelv és Márton József a Bétsi Univerzításban. *Magyar Tudomány* XC. (Új folyam XXVIII.) 7–8. 616–623.
- MOLNÁR József
1938 Görög Demeter [és kiadatlan levelei]. *Debreceni Szemle* XII. 1–2. 35–42.
1975 *Görög Demeter (1760–1833)* Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok. /Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 30./
- OROSZ István
1989 A mezőgazdaság modernizálása. *Magyar Tudomány* XCVI. (Új folyam XXXIV.) 10–11. 821–831.
- PETTENKOFFER Sándor
1930 Görög Demeter. (A híres magyar ampelografus) *Borászati Lapok* LXII. 11. 89–92.
1960 Görög Demeter. *Agrárgazdaság* XII. 2. 73–75.
- RAPAICS Raymund
1940 *A magyar gyümölcs.* Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat.
- SASVÁRI László
1978 Tokaj görög és orosz lakói a felvilágosodás korában. *Magyar Filozófiai Szemle* 22. 2. 281–286.
- SCHAMS, Franz
1832–1833 *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfage, oder vollständige Beschreibung sämtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht.* I–II. Pest: Verlag von Otto Wigand.
1835 *Vollständige Beschreibung sämtlicher berühmten Weingebirge in Oesterreich, Mähren und Böhmen in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht.* Pesth: Kilian.
- SCHEDER Ferencz (szerk.)
1834 *Tudománytár.* Első kötet. Budán: Magyar Tudós Társaság.

SIMON András

- 2016 Újabb források és értelmezési lehetőségek a szőlő- és borkultúra történeti-néprajzi kutatásában. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. 229–254. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2017a Görög Demeter gyűjtő és rendszerező munkája a szőlőfajták tekintetében a 19. század első feléből. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András szerk.: *Örökség, archívum és reprezentáció*. 61–77. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2017b Adatok Szeged környéke és Csongrád mezőváros szőlészetiéhez a 19. század első feléből. In: Fodor Péter – Gyöngyössi Orsolya (szerk.): *Sodrásban. Tanulmányok Dr. Szűcs Judit köszöntésére*. 167–176. Csongrád: Csongrádi Információs Központ, Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum.

SURÁNYI Béla

- 1988 Egy reformkori szőlősgazda: Görög Demeter. In: Gazdag István (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* XV. 17–26. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár,

VISZOTA Gyula

- 1906 Tagajánlások az Akadémiában I. *Akadémiai Értesítő* XVII. 10. 499–532.

VÖRÖS Károly

- 1961 Fejezetek Nagyváthy János életéből. *Agrártörténeti Szemle* III. 1. 10–32.

ZVARA Edina

- 2016 *Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó.

Simon András

Tszv. egyetemi docens, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

e-mail: asimon@hung.u-szeged.hu

András Simon

The practical and scholarly oeuvre of Demeter Görög in the service of modernisation of Hungarian viticulture

Hungarian agrarian professionals expected the success of the renewal of Hungarian agriculture and keeping up with the western European models from the application of modern achievements of economics and natural sciences since the end of the 18th century. In this process viti- and viniculture, which then were characterised by quantity production and a number of shortcomings, had a key role. Modern professional books and practical activity both contributed to the modernisation of this sector. A combination of theoretical and practical knowledge characterised the oeuvre of the multi-faceted scholar, Demeter Görög (1760-1833). He identified the proper selection of vine species as a key factor to development. He established a display garden in Vienna and then in 1819 in Grinzing to where he collected vine species of Hungarian wine regions, Habsburg Monarchy, Europe. His work was known and acknowledged not only in the Austrian empire but in several other countries of Europe. According to historical sources his collection comprised more than 2000 species and variants,

which promoted the establishment of several similar vineyards and provided propagation plants for a number of Hungarian vineyard owners. Görög published his book in 1829 in Hungarian, which provided a description of 498 vine species from Hungary and abroad together with a characterisation of a lot of European and Hungarian wine-producing regions.

This book that is organically connected to the author's practical activity is a source for historical studies on linguistics, economics and ethnography and serves as a guide to the diversity of vine species and documents a considerable part of the Hungarian grape species before the dissemination of the terminal phylloxera disease and presents in detail the viti- and viniculture of the period. This book is a rich but so far hardly investigated source of comparative ethnographic research on viti- and viniculture.

„Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az ő napján ...” A gergelyjárás – egy szokás történeti háttere

Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza című 1938-ban megjelent könyvében Bálint Sándor azt írja, hogy „Szent Gergely napja régebben (az 1582-es naptárreform előtt, BG) a tavaszi napéjegyenlőség idejére esett és egyúttal az iskolaév kezdete is volt. Ezen a napon volt, úgy látszik, országszerte, ma már inkább csak palóc vidékeken és Dunántúl a gergelyjárás, amely lényegében a balázsjárással egyezik. E népszokás abban a középkori iskolai ünnepségben gyökerezik, amelyet IV. Gergely pápa (830) rendelt el Nagy Szent Gergely pápa tiszteletére ...”¹ Ezzel, írja másutt Bálint Sándor, Nagy Szent Gergelyt, az iskolák, diákok egyik védőszentjét akarta megtisztelni. A játékot eredetileg három gyerek adta elő: egy püspök, két káplánjával. A többi gyerek megfelelő öltözetben egy-egy mesterséget képviselt. A gyermekpüspök a templomban versebe szedett prédikációt tartott, majd tavaszköszöntő seregével bejárta a várost. Az ünnep egyúttal a diákok tavaszi félévének kezdete is volt, amikor az új tanulókat toborozták.²

A folklorisztikai szokáskutatás szerint a gergelyjárás az iskolás gyerekek köszöntő, adománygyűjtő, iskolástoborzó, eredetileg többszereplős, színjátékszerű játéka. Egykor országszerte ismert volt, legtovább a Dunántúl egyes részein, a Palócföldön és a Muravidéken maradt fenn. A gergelyjárás egy-egy változatát a Magyar Népzene Tára Zalából, Vasból, Nyitrából és Hevesből közli, de utal arra, hogy ismerik Nógrádban és a Jászságban is.³ E naphoz felvonulások, diákpüspök választások és vetélkedők kapcsolódtak.⁴ Katolikus és protestáns közösségekben egyaránt gyakorolták.

Folklorisztikai közhely szinte, hogy a gergelyjárás eredete a középkorra vezethető vissza, amikor a szegény tanulók kéregettek: mendikáltak. A 16. század második felében általános szokássá vált, hogy a tanulók nemcsak a maguk, hanem tanítóik számára is adományt gyűjtöttek. A 17. századtól közepétől az adománygyűjtés az új tanulók iskolába hívogatásával bővült. A tanévkezdés és –zárás ideje a Gergely nap körüli időszakra esett.

A gergelyjárásban szereplők a katonai toborzás mintájára különféle katonai rangokat viseltek, és Szent Gergely vitézeinek nevezték magukat. Néhol a püspököt is megismerléstették. Jelmezük jellegzetes darabjai voltak a papírból készült csúcsos süveg, a katonacsákó szalagokkal és fákard. Kosarat, nyársat, zsákot vittek az adományok számára. A versek istenfélő életre buzdítottak, bemutatták az iskolai életet, a tanult ismeretekről adtak számot, iskolába hívogattak és adományt gyűjtöttek. Jellegzetes énekük a *Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az ő napján* kezdetű ének, amelyet egy 17. század végi (evangélikus) egyházi énekes könyvben is megtalálunk (Ács Mihály:

¹ Bálint 1938: 183–184.

² Bálint 1977: I. 250. Bálint Sándor a *Lexikon für Theologie und Kirche*-t idézi.

³ Magyar Népzene Tára III.

⁴ Király 1995.; Karácsony Molnár–Tátrai 1997: 71.

Zöngedező mennyei kar. Lőcse, 1696: 69).⁵ Zoborvidéki változatából írta Kodály Zoltán a *Gergelyjárás* című kórusművét, amely a Gergely-éneket leginkább ismertté tette.⁶

A szokás sok helyen ünnepköszöntővé egyszerűsödött. A játék szereplői csupán egy köszöntő éneket adnak elő közösen, s adományt gyűjtenek.⁷ A gergelyjárás szokása lényegében megegyezik a balázsjárással, tágabban pedig egy szokáscsaládot takar a Miklós-napi, aprószentek napi ünnepköszöntő és adománykérő szokásokkal.⁸

Különböző mély elemzés nélkül is felismerhető, hogy a gergelyjárás 19–20. században megismert formájában egy hosszabb történeti folyamat eredményeként jött létre, továbbá hogy a gergelyjárás szokásában több hagyomány rétegződik egymásra: 1. Szent Gergely pápa mint iskolai patrónus tisztelete; 2. rekordálás; diákpüspök; 3. iskolai toborzás; 4. tavaszünnep. Ám több kérdés is felmerül a szokás értelmezésénél: miért nem szerepel benne Gergely pápa, hogyan kerül bele a püspök alakja? Hogyan és mikor a katonák? Hiszen semmi sem indokolja ezek megjelenését tartalmilag, márpedig egyik legjellemzőbb szereplők a karddal megjelenő, különböző rangot, tisztet viselő, szalagos csákós katonák. Olyan kérdések, amelyekkel hosszú évtizedekig a történeti adatokat gyűjtő, vagy éppen a megszűnőben lévő szokásadatokat rögzítő kutatás nem foglalkozott.⁹ Végül pedig azt sem tisztázta még kellőképpen a szakkutatás, hogy mióta beszélhetünk a gergelyjárás hazai meglétéről? Bálint Sándor mellett, aki a szokás liturgikus, egyháztörténeti vonatkozásait értelmezte, az iskola- és pedagógiatörténész Mészáros István volt, aki a gergelyjárás keletkezéstörténetéhez új megfontolásokat ajánlott. Rövid áttekintésem a régi és újabb értelmezési kísérletek tömör összefoglalása.¹⁰

A GERGELYJÁRÁS NEMZETKÖZI PÁRHUZAMAI

A gergelyjárás, mint a rekordáció egyik jellegzetes alkalmá nemcsak a magyarok között, hanem a közép-európai térség más népeinél: osztrákok, németek, szlovének, csehek, lengyelek, és az egykori Magyarország nemzetiségeinél: szlovákok, erdélyi és szepességi szászkok körében is élt. A játékba ötvöződött az Aprószentek napi gyermekpüspök középkori hagyományvilága is.¹¹ A magyarhoz nagyon hasonló formáját találjuk meg a belgiumi Namur környékén. Itt még a szereplők jelmeze is nagy hasonlóságot mutat a magyar szokásokkal.¹² (Lehetséges, hogy a Walloniával összekötő szál egy tágabb kapcsolatrendszer eleme: a magyar liturgia, népballadánk egyes típusai, az

⁵ Karácsony Molnár–Tátrai 1997: 71–76; Bartók–Kodály –Kerényi 1953 (*Magyar népzene tára* 2. *Jeles napok*): 135.

⁶ Kerényi 1982: 81–85. Lásd még: Jókai 2003: 109–110.

⁷ Karácsony Molnár–Tátrai 1997: 75–76.

⁸ Résző Ensel 2000.

⁹ Manga 1941; Schram 1958; Égető 1969.; Földesi 1975.

¹⁰ A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport vezetője. A tanulmány 2004-ben készült, s előadás formájában elhangzott a Béres György gregoriánkutató 75. születésnapjára rendezett konferencián.

¹¹ Bálint 1977: 150.

¹² Rousseau 1971: 107–109.

aacheni zarándoklatok, valamint migráció, a jövőben megérdemli az alaposabb vizsgálatot.) Dél- és Közép-Németországban egykor ezen a tavaszkezdő napon a tanítók diákjaikkal adománygyűjtő körutat tettek a településen. A gyerekek gyakran gyermekpüspöknek öltöztek. A német szokás egy tavaszünnepnek, a természetbe kivonulásnak tekinthető. A virágokkal feldíszített kardot német kutatók az életfának feleltetik meg.¹³ A lengyeleknél ez a ballagás és az évkezdés alkalmi és maszkos alakoskodása. A 16. századtól ismertek szórványos adatok, koledáló énekeket is tartalmazó leírásokat azonban csak a 19. századból idézhetünk.¹⁴ A cseh szokásokban a diákok, akiket Gergely-katonáknak hívtak, fegyverekkel felszerelve tartottak felvonulásokat. A gazdagabb polgárok házaai előtt megálltak, trombitakisérettel énekeltek, pénzt és adományt gyűjtöttek, amelyből az est folyamán vacsorát készítettek.¹⁵ A szlovák gyakorlat sok területen megegyezik a magyar hagyománnyal. Az Ipoly vidékén egyforma a magyar és a szlovák szokás. Szlovák családoknál a gyerekek a Tranoscus szerint éneklék Szent Gergely énekét.¹⁶ A szokás az egész egykori Felvidéken, a mai Szlovákia-szerte elterjedt.¹⁷ A szlovéniai Muravidéken (az egykori Zala megye elcsatolt részein) a szlovén lakosság a szokást a magyaroktól vette át.¹⁸ Az erdélyi szászok körében az első világháborúig élt a gergelyjárás szokása.

Az újkorban az evangélikus és a református iskolák is átvették vagy méginkább folytatták ezt a szokást, sőt, sok helyen – így több magyarországi református településen is – a protestáns iskolák tartották meg a gergelyjárást legtovább.¹⁹ Bod Péter, bár dramatikus játékra nem utal, Szent Gergelyt a tanulók patrónusának tartja *Szent Heortokrates*-ében.²⁰ A szokás több helyről lejegyzett szövege is utal rá, hogy a barokk kori iskolák is gyakorolták. A 18. század közepéről ismerjük jezsuita, piarista, ferences iskolai változatait. A közvetítő csatorna az iskola volt tehát, az iskolások széles rétege. Iskolai eredetére utal gyakran az is, hogy a szövegben antikizáló mitológiai neveket (például Pallas Athéné) és latin szövegelemeket találunk.²¹

A GERGELYJÁRÁS LEHETSÉGES KIALAKULÁSTÖRTÉNETE

Mészáros István megvizsgálta a Gergely-nap mint határnap, a festum Gregorianum, a diákpüspök, diákkirály, a mendikálás és rekordálás, az iskolába hívogatás s mindezek keveredésének kérdését.

¹³ *Gregorius* címszó a *Handwörterbuch d.d. Aberglaubens* III. kötetében (Hoffman-Krayer-Bächtold-Stäubli 1930–1931: 1128–1129); Koren 1935: 103–104. Erich-Beitl 1955: 274; Petzoldt 1983: 152–153.

¹⁴ Kriyżanowski 1965: 128–129.

¹⁵ Reinsberg-Düringsfeld 1863: 97–102.

¹⁶ Manga 1968: 107–109.

¹⁷ Melicherčik 1943: 157–331.

¹⁸ Halász 1999: 137–140.

¹⁹ Mészáros 1975a.; Égető 1969.

²⁰ Bod 1786: 77.

²¹ Karácsony Molnár-Tátrai 1997.

Gergely-nap a XIII. századtól kezdve a különböző iskolatípusoknál a tanév-szerkezet elrendezésének egyik kezdőpontja volt. Ebben az iskolák az egyetemek szervezetét és tanévbeosztását tekintették mintának. Ezeknél az egymást megszakítás nélkül követő félév alkotta a tanévet: a téli félév ősszel kezdődött és tavaszi vizsgákkal zárult, a nyári tavasszal kezdődött és őszi vizsgákkal fejeződött be. A téli félévet március eleji vizsgák zárták. Szokás volt az egyetemeken, hogy megünnepezték a nagy egyházdoktorok, közöttük Nagy Szent Gergely ünnepét is. Így kerülhetett azonos időszakaszba az évkezdés és Gergely pápa ünnepe. A Gergely-napi évkezdésre a 13. századtól kezdve vannak adataink német nyelvterületről.

Amikor az évkezdés valóban Gergely-napkor történt, akkor az egyetemeken festum Gregorianumot tartottak. Ez lényegében tanévzárás, tanévnyitás, valamint diák-tisztségviselő választás is volt egyúttal, ünnep tehát az iskolákban. Középkori gyakorlatát a protestáns iskolák őrizték meg, mert a katolikus iskolák rendjét a 16. század végén a jezsuiták modernizálták, s egy évszázaddal később őket követték a piaristák is.²² A protestáns iskolai példákat számos helyről idézhetünk: Nagyszeben, Medgyes, Eperjes, Brassó magyar és nem magyar iskoláiból.²³

Tudjuk, hogy a 16. század végétől kezdve a jezsuita iskolákban, majd hatásukra más rendi iskolákban is, az egyes osztályoknak központilag kijelölt védőszentjeik voltak. A nagyszombati jezsuita iskolában Nagy Szent Gergely például a kezdő iskolásokat tömörítő *parva* vagy *parvista* osztály védőszentje volt. A csíksomlyói ferences gimnáziumban Szent Katalin a retorikok, Szent Bonaventura a szintaxisták, Szent Gergely a kisebbek, Szent Antal pedig az egész iskolai ifjúság védőszentje volt.²⁴ A ferences Marianus rendtartomány szombathelyi, esztergomi, érsekújvári és keszthelyi gimnáziumában a 18. században minden osztálynak volt mennyei patrónusa: a legalsó grammatikai osztálynak Szent Bonaventura (július 14.), a középsőnek Pádai szent Antal (június 13.), a legfelsőnek Szent István magyar király volt a védőszentje.²⁵ Ha itt Gergely pápával nem is találkozunk, a gyakorlat elterjedtnek mondható. S miután Magyarországon több mint harminc jezsuita gimnázium volt, s nem egy ferences, valószínűnek látszik, innen források a szent alakjának a kezdő iskolások védőszentjeként való tisztelete.

A gergelyjárás szokásának központi szereplője a püspök figurája. Kérdés azonban, hogyan kerülhetett a szokás 19–20. századi falusi szokásának szereplői közé?

Mészáros István feltételezése szerint a „püspökalaknak nincs köze sem Gergely pápához, sem Szent Balázs püspökhöz, eredetileg nem is éppen e napok diákszokásai voltak, hanem a középkori iskolák századokon át népszerű diákvigasságának főszereplői: a diákpüspök és kíséretének tagjai kerültek be valamilyen úton-módon a gergelyjárás” szokásába.²⁶ Ennyi év távlatából a szűkös adatok miatt is, nehéz eldönteni a kérdést. Az iskolapatrónus Gergely és a diákpüspök alakja azonban könnyen összefonódhatott.

²² Mészáros 1975: 588.

²³ Mészáros 1975: 588–590.

²⁴ Mészáros 1979: 527.

²⁵ Takács 2. 2001: 545–548.

²⁶ Mészáros 1975: 590.

A diákpüspök alakjára (Szent Miklós, Szent Balázs) vonatkozóan a 13. századtól kezdve vannak adataink különböző nyugat-európai városok iskoláiból (Salzburg, Worms, Schwerin, Braunschweig, Dordrecht, Wijk). Egyes iskolákban farsang tájkán is tartottak nagy diákmulatságokat, amelyeket a források bolondünnepnek (*festum stultorum*) vagy *Bacchanala*-nak, vagy tempus *Bacchanaliorum*-nak neveznek. Ezek az alkalmak kifordított időt, fordított világot jelentettek, funkciójuk azonban az volt, hogy az ünnep elmúltával a korábbi és szokásos rend visszaálljon. Mészáros István felveti, hogy a diákpüspök-választás esetleg kapcsolatban állhat az ugyancsak több helyről ismert diákkirály választás szokásával, amelyre vonatkozóan elszórt hazai adataink is vannak (Gyulafehérvár, Buda).²⁷

A PÜSPÖK KATONAI KÍSÉRETE

Máig nehezen megmagyarázható: honnan és hogyan kerültek be a gergelyjárás szokásába, miért szerepelnek abban katonának öltözött figurák, amikor megjelenésüket sem Szent Gergely pápa, egyáltalán a püspöki tisztség, a játék adománygyűjtő-iskolai toborzó funkciója nem indokolja?

A katonák megjelenése összefüggésben lehet az iskolai toborzás szokásával, amely formailag lényegében hasonló a katonai toborzáshoz. Ez a formai hasonlóság inspirálhatta a szokás szereplőinek körét, s a játékosok katonai rangját is. A gergelyjárás tehát a diák-verbunk szokása, azaz a tavaszi tanévkezdéskor a katonai toborzás mintájára „toborozták” a kisebb gyerekeket. Erre még a 19. század első feléből is ismerünk példákat a Pápa melletti Vanyoláról. A vanyolai szokás szövegében jól megvonható a párhuzam a sereg – diákok, tanító – tisztek (hadnagy) alakja között.²⁸

Egy másik értelmezéshez Mészáros István oktatástörténeti kutatásai hoztak megfontolandó, új adatokat e szereplőkkel kapcsolatban. Mészáros 18–19. századi katolikus és protestáns (református) városi és falusi iskolai adatokat idéz arra vonatkozóan, hogy debreceni, marosvásárhelyi, nagykovácsi iskolások zászlókkal és dobokkal kivonultak a település melletti mezőre és játékfegyverekkel katonásdit játszottak.²⁹ Bár maga az esemény széles földrajzi körben felbukkan, eredeti kulturális szerepét nem ismerjük. A gergelyjárás diáktoborzó és adománygyűjtő szokásával való összekapcsolódását azonban nem lehet kizárni.

Harmadik okként Szilárdfy Zoltán észrevételére kell utalnom. Arra, hogy Nagy Szent Gergely legendájában is több, katonasággal, katonákkal összefüggő adatot találunk.³⁰ A szent pápa középkori népszerűsége alapján ez a kapcsolat sem lehet kizárt.

Pozsony Ferenc szerint, aki az erdélyi szászok jeles napi szokásait vizsgálta, a szokás mélyrétegében, a katonák alakjában az egykori római Minerva hagyomány őrző-

²⁷ Mészáros 1975: 593.

²⁸ Mészáros 1979: 528.

²⁹ Mészáros 1979: 528.

³⁰ Illyés 1771: 447–454.

dött meg.³¹ Minerva a szerzett képességek: a kézművesek, az orvosok, a bölcsesség istennője. Tiszteletére márciusban tartottak Rómában ünnepségeket, amelyek zenei, költői és ügyességi versenyek voltak. Alakja Athéné alakjával összeforrva a hadisten jellemzőit is magára vette. A drámatörténész Kardos Tibor a gergelyjárás szokásában szintén a görög és római hagyomány nyomait vélte felfedezni: az egykor népszerű tavaszdalokat, rekordálást. Az antik hagyományt az iskolakultúra közvetíthette a közelmúlt századokig, a gergelyjárásra hatása tehát alaposabban megvizsgálandó.

MENDIKÁLÁS, REKORDÁLÁS

Mindezekén túl a köszöntő énekkel történő adománygyűjtés látszik a gergelyjárás legfontosabb forrásának. Az a szokás tehát, amikor az iskolások a maguk és tanítójuk számára összegyűjtik a szülők – háziak természetbeni és pénzbeli adományát. Itt vissza kell utalnunk a drámatörténész, Kardos Tibor megállapításaira a görög és római tavaszdalok és a rekordálás szokásával kapcsolatban. Ez a diákszokás élt a 14-15. századi katolikus, majd a 16. századi katolikus és protestáns iskolákban is. A mendikálásra vonatkozóan hazánkból is rengeteg adatunk van. Az iskolai szabályzatok ugyanis pontosan körülírták ennek módját, formáit, a viselkedés módját, de még az elmondandó szövegeket, énekeket is. A mendikálás – rekordálás középkori eredetű szokása a 17. században kiszorult a városi iskolákból, ám tovább élt a falusi kisiskolákban.³²

A GERGELYJÁRÁS MAI SZOKÁSFORMÁJÁNAK KIALAKULÁSA

A gergelyjárás mai formája feltételezhetően úgy alakulhatott ki tehát, hogy a diákpüspök és (katonai) kísérete csatlakozott mendikáló diákok csoportjához a nagyobb adomány reményében. A szokás kikerült a farsangi szokások köréből és a kezdő iskolások védőszentjének, Szent Gergelynek a napjára rögzült.

Iskolatörténeti adatok azt is jelzik, hogy az iskolakezdés tavaszi napja a városi-plébániai iskolákban – több más nap: Szent György, húsvét mellett – Gergely-nap is lehetett. Az iskolákba hívogatás, toborzás azonban a falusi iskolákban csak az újkor századaiban jelenhetett meg, mert csak 17. századtól alakulhattak ki a falusi iskolák, másrészt pedig a mezőgazdaságban dolgozó családoknak szükségük volt gyermekeik részvételére is a mezei munkákban. Ezért kellett a toborzás, biztatás. A tanítóknak viszont érdeke fűződött, hogy az elébük járó osztályok létszáma, s ezáltal jövedelmük is magasabb legyen. Ezért a tanítók írták a köszöntő – toborzó verseket, énekeket, amelyek közül az írásos források többet is megőriztek, némelyik szöveg pedig országszerte ismertté vált mind a katolikus, mind a protestáns iskolások gyakorlatában. Ez lett a

³¹ Pozsony 1997: 150.

³² Mészáros 1975: 595.

sorsa a gergelyjárás Ács Mihály énekkönyvében megjelent, legismertebb énekének is, a „Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak ...” kezdetű ének szövegének és dallamának is.³³

A szokás létrejöttének feltételezhető útját tehát az újabb kutatások, főleg Mészáros István munkái alapján a következőképpen képzelhetjük el:

A német kutatás ugyan tavaszünnepet emleget a gergelyjárással kapcsolatban, melynek elemei felismerhetők, ám nem valószínű, hogy az újkori szokás és a kereszténység előtti pogány tavaszünnep között egyenes kapcsolat lenne. Valószínűleg nincs direkt összefüggés Minerva tavaszi ünnepe és a gergelyjárás között sem. Az antik vonatkozások a középkori egyetemeken, főiskolákon, gimnáziumokon és iskolákon keresztül származtak a szokásba és a népi kultúrába. A kiindulási pont az iskolások középkori, házról-házra járó mendikálása, rekordálása, adománygyűjtése. A középkori gyökerű diákpüspök és kísérete szintén a városok utcáin vonulgatott. E két csoport az adománygyűjtés eredményességének fokozása miatt összekapcsolódott, egyesült. A tanévkezdés, tanévzárás, diák tisztségviselők választásának és a beiratkozásnak tavaszi ünnepe amúgy is bizonyos keretek között tartott (mert nagybőjt volt már!) diákmulatságok, diákünnepségek alkalma volt. A 16–17. században ennek időpontja a jezsuita, majd más rendi (piarista, ferences) városi iskolák reformja miatt megváltozott, de a középkori iskolaév zárás és iskolaév kezdés napját a falusi katolikus és protestáns iskolák egészen a 19. század utolsó harmadáig megőrizték. A gergelyjárás (és a vele megegyező, rokon balázsjárás) ezért a 18–19. században a falusi kisiskolák gyakorlata lett. Ennek keretében adományokat gyűjtöttek elsősorban tanítóik számára, de katonai toborzás formájára az iskolaköteles gyerekeket is hívogatták (toborozták) az iskolába. A szokás tehát az egyházi iskolakultúra keretében formálódott és hagyományozódott. Mögötte felsejlik „Szent Gergely doktornak, a mi tanítónknak” alakja és tisztelete. A szokás mai formáját pedig valószínűleg a 18–19. század folyamán nyerte el nemcsak Magyarországon, vagy a Habsburg Birodalom osztrákok, németek, csehek, galíciai lengyelek, szlovákok és magyarok lakta vidékein, hanem Európa más országaiban is (Belgium, Hollandia, Németország).

Irodalom

BÁLINT Sándor

1938 *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza.* Budapest: Szent István Társulat.

BOD Péter

1786 *Szent Heortokrates avagy A keresztények között elő forduló innepeknek és a rendes kalendárióban feljegyeztetett szenteknek rövid históriájok mely ... hiteles írókbl egybe szedegettetett és magyarra fordítatott Bod Péter által..* Posony: Véber – Korabinszky.

ÉGETŐ Melinda

1969 Gergelyjárás ének és János napi köszöntő a XVIII. századból. *Ethnographia* LXXX. 568–572.

³³ Mészáros 1979: 599.

ERICH, Oswald – BEITL, Richard

1955 *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart: Alfred Kröner.

FÖLDESI Béla

1975 A Lóskay kódex Gergely-napi köszöntői. *Ethnographia* LXXXVI. 603–617.

HALÁSZ Albert

1999 *Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken*. Lendva: Studio Artis,.

HOFFMAN-KRAYER, Eduard – Bächtold-Stäubli, Hans (szerk.)

1930–31 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens III*. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

ILLYÉS András

1771 *Keresztényi életnek példája avagy tüköre, az-az a szentek élete* Nagy-Szombat: Akad. Ny.

JÓKAI Mária

2003 *Hamvázoszerdától Szent Ivánig Nyitra vidékén*. Pozsony: AB-art, cop.

KARÁCSONY MOLNÁR Erika – TÁTRAI Zsuzsanna

1997 *Jeles napok, ünnepi szokások*. Budapest: Planétás Kiadó.

KERÉNYI György

1982 *Magyar énekes népszokások*. Budapest: Gondolat.

KIRÁLY Lajos

1995 *Kalendáriumi jeles napok népszokásai és hiedelmei Somogyban*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.

KOREN, Hanns

1935 *Volksbrauch im Kirchenjahr: Ein Handbuch*. Salzburg–Leipzig: Pustet.

KRIŽANOWKI, Julian (red.)

1965 *Słownik folkloru Polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán – KERÉNYI György

1953 *Magyar népzene tára II. Jeles napok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MANGA János

1941 A téli ünnepkör hagyományai a Nyitramegyei Menyhén. *Ethnographia* LII. 189–209.

1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MELICHERČIK, Ján

1943 Slovensky folklór. In Bednárik, Rudolf (red.): *Slovenská vlastiveda 2. Duchovná kultúra slovenského ľudu*. 257–331. Bratislava: Slovenska Akadémia Vied.

MÉSZÁROS István

1975 Iskolatörténeti adatok a gergelyjárás keletkezéstörténetéhez. *Ethnographia* LXXXVI. 587–603.

1975a Gergelyjárás Darányban 1846 előtt. *Ethnographia* LXXXVI. 370–374.

1979 Adalékok a gergelyjárás történeti hátteréhez. *Ethnographia* XC. 527–530.

POZSONY Ferenc

1997 *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai*. Csíkszereda. Pro-Print.

REINSBERG-DÜRINGSFELD, Otto Freiherr von

1863 *Das festliche Jahr. In Sitten, Gebräuchen und Festen der Germanischen Völker*. Leipzig: Barsdorf.

RÉSŐ ENSEL Sándor

2000 *Magyarországi népszokások*. Budapest: Osiris,.

SCHRAM Ferenc

1958 Adalékok népszokásaink kapcsolataihoz. *Ethnographia* LXIX. 139–144.

P. TAKÁCS Ince O.F.M. – PFEIFFER János

2001 *Szent Ferenc fiai a Veszprémi Egyházmegyében a 17-18. században*. Pápa–Zalaegerszeg: Mezei Zsolt–Deák Ferenc Megyei Könyvtár.

Barna Gábor

Egyetemi tanár, professor emeritus, Szeged - Budapest

e-mail: gaborbarnadr@gmail.com

Gábor Barna

The historical background of a custom: ‘Gregory procession’

Although German researchers link the custom of Gregory procession to spring feasts, but it is not really probable that there would have been any direct connection between this modern custom and pagan, pre-Christian spring feasts. References to classical antiquity were integrated into this custom and folk culture from medieval educational institutions. The starting point was the medieval mendicancy of schoolchildren. The student bishop and his company were marching to and fro in the streets of cities. The spring feasts and parties related to the opening and closing of semester, election of student officials and enrolment were adjusted to some constraints (since this was a period of lent). In the 16th–17th century the timing of this custom changed because of reforms of the Jesuit and then later Piarist and Franciscan urban schools, but in the countryside both Roman Catholic as well as Protestant schools retained the medieval dates of closing and opening of the school year until the last third of the 19th century. The Gregory procession and the similar Blaise procession therefore became the practice of minor schools in the countryside in the 18th–19th centuries. Donations were collected primarily for teachers, but, under the impact of military recruiting, school aged children were also invited to school. The custom therefore was shaped and transmitted in the framework of ecclesiastical school culture. Behind the custom the reverence of Saint Gregory, the founder of schools, can be detected. The custom gained its present day form probably in Hungary as well as in other regions of the Habsburg empire (populated by Austrians, Germans, Czech and Polish people in Galicia, Slovaks and Hungarians), and in other states of Europe (Belgium, the Netherlands, Germany).

**„Égből szállott mireánk ez a korona,
Isten küldte azt neked miáltalunk”
IV. Károly koronázásának neológ izraelita
diskurzutradíciói**

„mi magyar zsidók soha nem szűnő hálával és büszke öntudattal érezzük azt, hogy ez az áldott föld, s új királyunk ősi dicső trónusa hozta meg nekünk a Sámuel próféta aratásának gyümölcsét: a mi jogainkat, a mi igazunkat, hogy fölvétettünk a nagy nemzet testvérszövetségébe”
(Kiss Arnold: „Színarany koronát tettél a fejére...”
Egyenlőség 1917. január 6. 4.)

A Magyar Királyság utolsó koronázása a Nagy Háború társadalmi valóságába illeszkedett.¹ Az eseményt modern eszközökkel dokumentálták, a sajtó révén számos véleményformáló csoport értelmezte, emellett művészi alkotások és könnyen sokszorosítható populáris emléktárgyak örökítették meg. A nemzeti nagyok jubileumaival párhuzamosan Magyarországon a nemzeti ünnepkultúra formálódásában fellelhetjük a koronázásnak, az uralkodó születésnapjának, évfordulóinak megünneplését, és az uralkodóház tagjaihoz kötődő fontosabb eseményekről történő megemlékezést is. Lebonyolításukra felekezeti keretek között, istentiszteleteken került sor.² A szimbolikus politika közösségi rítusai a kor társadalmának felekezeti és egyleti tagolódása mentén valósultak meg. Az izraelita és más felekezetek vallási szövegeiben az uralkodó a társadalom fennálló rendjét képviselte, körülötte a társadalom kortárs struktúrája bontakozott ki. A Habsburg Monarchia, amelyet más birodalmakkal összehasonlítva gyakran „katolikus nagyhatalomként” emlegettek,³ a 20. század elejére a dinasztikus közösségen túl sokirányú gazdasági, társadalmi és kulturális kötődésrendszerré vált. Az Egyenlőség neológ izraelita budapesti hetilap az uralkodónak és a Dinasztíának tulajdonította a Monarchia népei és felekezetei közötti béke fennmaradását.⁴ A Dinasztíát egy olyan nemzetek és vallások fölötti intézményként mutatta be, amely egyedül hivatott a Birodalom egységének megőrzésére. A patrónus szerep a Dinasztíára kiterjesztve az orthodox híradásokban is tükröződött.⁵ Ennek a toposznak az előképei egyrészt az uralkodócsalád tagjainak védnöksége alatt álló uralkodói évfordulós

¹ A szerző az MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) külső munkatársa.

² Barna 2016.

³ Vö.: Klieber 2010: 218–219.

⁴ Glässer 2016.

⁵ *Zsidó Híradó* 1898. okt. 27. 9. Hírek – Albrecht főherceg és a szentesi rabbi. *Zsidó Híradó*; 1889. febr. 3. 9. Hírek – Felekezeti béke.

kiadványokban, másrészt az uralkodó és az állam jólétéért mondott imaszövegekben és a hatalom iránti lojalitásról szóló vallási fejtegetésekben keresendők.⁶

A Habsburg Birodalom felekezeteinek diskurzustradícióira, a Monarchia felekezeti alapon megélt életvilágaira Rupert Klieber egyháztörténész mutatott rá katolikus, zsidó, muszlim, pravoszláv és protestáns példán.⁷ A háborús háterszágban zajló koronázás esetében – amelyen a rendi Magyarország önképe és a modern társadalom reprezentációs igényei egyszerre jelentek meg⁸ – szintén elmondható az izraelita felekezeti értelmezések sajátos életvilágot felmutató volta. A koronás fő tisztelete a judaizmus vallási hagyományából eredt, ugyanakkor a koronázás értelmezései az új izraelita irányzati intézményrendszernek a modern polgári állam kereteivel egyidejű kiépülésére is utaltak. Kiss Arnold, izraelita költő, budai neológ rabbi az Egyenlőség neológ izraelita hetilap koronázást követő lapszámban közölt cikkében, a fenti idézetben, IV. Károly alakját és magát a szertartást – az események közötti lényegi azonosságot kereső zsidó időszemléletet követve – a szentírási időkkal állította párhuzamba. Ez általánosan is elmondható a neológ rabbik koronázási homíliáiról és az izraelita sajtó publicisztikáiról.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az izraelita felekezet Magyarországon hogyan adaptált és értelmezett egy olyan – államiságot jelképező – rítust, amely római katolikus felekezeti keretek között, koronázási mise részeként valósult meg? Milyen visszhangra talált a felekezeti keretek között megvalósuló lojalitás és hódolat a zsinagóga falai között? Ez hogyan illeszkedett a neológ közösség történetiségének rendjébe? Saját helyzetükre reflektálva miként jelenítették meg a haladás és a társadalom jobbá tételének toposzát? Hogyan vált a koronázás az egyenjogúság és a nemzethez tartozás ünneplésévé?

A ZSIDÓSÁG HELYKERESÉSE A TRÓNVÁLTÁS FOLYAMATÁBAN

Ferenc József gyásza és az új császár magyar királlyá koronázása, mind a háborús háterszág szintjén, mind pedig az izraelita felekezeti értelmezésekben összefonódott. Maczó Ferenc megállapítja, hogy Ferenc József halálakor a császár-király személye alattvalói szemében eggyé vált államával, egyet jelentett az állandóságba vetett hittel. Uralkodása alatt nemzedékek követték egymást a változás tapasztalása nélkül. A múlttal való folytonosság és egy prosperáló korszak jelképévé lett.⁹ A társadalom különböző rétegeiben Ferenc Józsefről kialakult képet nagyban formálta a kortársak történelmi tapasztalata, az az életvilág, amelyben egyes felekezetek tagjaiként éltek.¹⁰ Bár a koronás fő tisztelete jelen volt a judaizmusban, az 1916. évi trónváltás mégis új helyzetet teremtett a zsidóság számára, amely az előző uralkodó alatt a bevett felekeze-

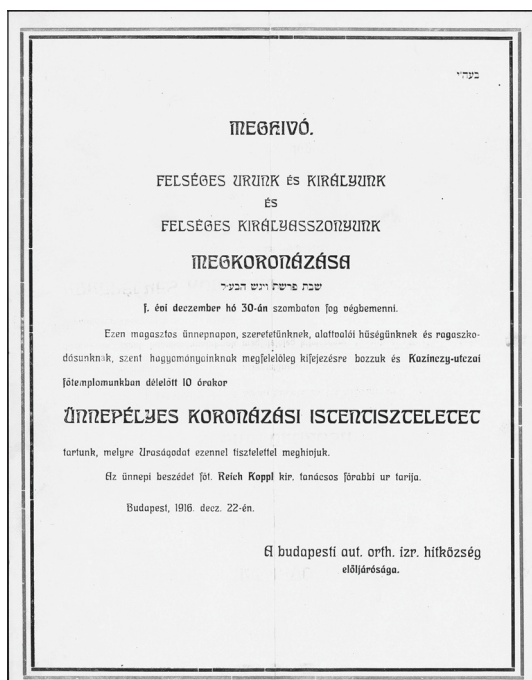
⁶ Vö. Unowsky 2006.; Damohorská 2010.

⁷ Klieber 2010.

⁸ Lásd Kertész 1917.

⁹ Maczó 2016b: 5.

¹⁰ Vö. Landgraf 2016.; Gerő 2016.

1. kép. A budapesti orthodox izraelita koronázási istentisztelet plakátja (Magyar Orthodox Izraelita Levéltár és Könyvtár)

a magyarországi zsidóságra.¹² A zsidóság életében bekövetkezett társadalmi változások okán Ferenc József még életében Mózeshez hasonlították, ami a gyászír és a trónváltás vonatkozásában is visszatérő toposz volt a rabbik beszédeiben, az egyiptomi szabadulás párhuzamát mutatva fel.¹³

Ott állunk Első Ferenc József ravatalánál. Elnyomott, üldözött nép voltunk, mikor trónjára lépett; ma egy szabad nemzet szabad polgárai[ként] siratjuk őt. Szabadságunk az Ő uralma alatt született. Jogainkat az Ő áldott keze rendelte el. A király keze, mely kinyitotta évszázados elnyomásunk kapuját, a király keze, mely kivitt a szabadba bennünket, olyan volt, mint egy apa keze, ki fáradt gyermekét vezet. A magyar Izraelnek minden házában halotti gyász, apáért való siralom. Bibliánk fenséges alakjaihoz volt Ő hasonló. Mózes volt bölcses[s] égében, szeretetében, józanságában. Mózes volt halálában is. A nagy aggastyán meghalt az

tek sorába emelkedett, tagjai pedig egyenjogú alattvalói lettek a Magyar Királyságnak. A koronázás izraelita felekezeti sajtóhírei egyúttal az új uralkodó trónra lépésének zsidóság jövőjére gyakorolt várható hatásait is megkísérelték tematizálni.

Ha a sajtóhírek tágabb társadalmi keretét tekintjük, akkor azok a gyászba borult fővárosban fogalmazódtak meg. Ahogyan Maczó Ferenc is megjegyzi, az uralkodó halálhíre nagyon gyorsan terjedt, már november 21-én este 11 órákor Budapesten a kávéházak és más szórakozóhelyek beszüntették a zenét és a mulatóságot. Többen viszont csak másnap reggel értesültek róla. Az utcákon megjelentek a gyászlobogók, gyászkeretes uralkodói képek és a tömeg is gyászszalagot öltött magára.¹¹ Az Egyenlőség neológ izraelita hetilap négy nappal később gyászkeretben közölte az uralkodó elhunytát és történelmi áttekintést adott hosszú uralkodásáról, amit áldásosnak ítélt

¹¹ Maczó 2016b: 5.

¹² *Egyenlőség*, 1916. nov. 25. 5–7. I. Ferenc József tettei és nyilatkozatai a zsidóság ügyeiben. Vö. Lohrmann 2000: 212–213, 216.

¹³ A hasonlat hátterét az adta, hogy a kiegyezést követően az 1867/68-as törvényalkotási időszakban más sarkalatos kérdéshez hasonlóan törvényben (1867. évi 17. tc.) rendezték a zsidó jogállásának kérdést is.

utolsó hegyen, a jövő küszöbén. Add, ó Urunk, minden királyok Istene, hogy az Ő Jósúája vezethessen bennünket a béke és a fejlődés ígéretföldjére. Bizunk benned, milliók Jósúája, új uralkodónk! Ifjuságot ott tölthetted a Mester oldalán. Reád helyezte kezét, felavatott téged. Mélységes a gyász közöttünk és szünni nem akar. Sirunk a pusztában, elhagyott gyermekek. Jőjj, Jósua és vezess bennünket diadalmas ifjusággal!¹⁴

Az Egyenlőség főszerkesztője, Szabolcsi Lajos, aki apját követte e székben, az elhunyt Ferenc József és Károly Ferenc József trónörökös kapcsolatára Mózes és Józsué hasonlatát alkalmazta. Ahogyan a pusztai vándorlás végén Mózes sem léphetett be Kánaánba, úgy Ferenc József sem láthatta meg az új világot. Népe(i)t a megpróbáltatásokkal teli, de diadalmasnak ígérkező úton a mellette felnövekvő, új nemzedéket képviselő Károly trónörökös mint Józsué vezeti tovább a béke felé.

A judaizált királyhű állampatrióta diskurzus Ferenc Józsefről kialakított képe az izraelita liturgia és a homíliák időszemléletét követte és az assmanni értelemben vett megalapozó emlékezet jelenre vonatkoztatható párhuzamait kereste, így Ferenc József a kortárs írásokban és az emlékbeszédekben a szentírási király alakját öltötte.

A Világ Teremtője dicsőségének halvány evilági visszatükröződése a koronás fő, aki egyúttal a társadalom rendjének és a zsidóság biztonságának letéteményese is. Általánosabb jelenségről van szó, aminek az izraelita felekezeti publicisztika csupán az egyik lecsapódása. A judaizmus zsidó szétszóratásról alkotott világképébe illesztett uralkodói szerepről közérthető képet kaphatunk Singer S. Leo rimaszombati orthodox főrabbi 1907-ben *Kötelességtan* címen magyar nyelven közreadott, a polgári életvilághoz igazított valláserkölcsei kézikönyvéből is.¹⁵ Singer főrabbi a kötet hatalomra vonatkozó részeiben az Isten által legitimált uralkodó képét rajzolta meg.¹⁶

KORONÁZÁS ÉS HÁBORÚS ÉLETVILÁGOK

A koronázás neológ izraelita életvilágát a Nagy Háború és a nemzettel közös, annak egyenjogú részeként vállalt harc gondolata határozta meg. Az emancipációval elnyert egyenjogúság az izraelita közösségi emlékezetben visszatérő hivatkozási alappá vált a közösséget ért kihívások megítélésében és értelmezésében. Az emancipáció és az egyenjogúság eszméje meghatározta az izraelita közbeszédet, számos kihívásra adott közösségi válasznak lett az értelmezési kerete.

Az egyenjogúsítás tapasztalatának beépülése a közösségi emlékezetbe és önmeghatározásba hívta életre a közös magyar-zsidó honfoglalás gondolatát a felekezeti elismeréséhez közeledő zsidóság körében a Milleniumra készülő országban. Mindez a Ranke-féle német historizmus jegyeit mutatta.¹⁷ A Nagy Háború zsidó önmeghatározásai az előző két-három emberöltő alatt kialakult hatalmi-, társadalmi és szimbolikus

¹⁴ *Egyenlőség*, 1916. nov. 25. 1. Szabolcsi Lajos: Meghalt a király.

¹⁵ Singer 1907: 210–211. Elemzését lásd Glässer 2016.

¹⁶ Vö. Hahner 2006.

¹⁷ Lásd Zima 2008.

realitások között létrejött diskurzusokra épültek. Az *Egyenlőség* háborús publicistái Magyarországról Szentföldrként, a magyar zsidókról a magyar nemzet többi keresztény tagjának testvéreiként, a harcba induló izraelitákról pedig szabadként, befogadottként és új otthonukért harcolókként írtak. A Nagy Háború zsidó középkorú generációja természetesnek vette a polgári egyenjogúságot, mivel a recepció után felnövekedett új nemzedékként beleszületett abba, a háború idején pedig a bevett felekezetek egyikének híveként demonstrálhatta a nemzet, a birodalom és az uralkodó iránti hűségét.¹⁸ Az első világháborús neológ propaganda a nemzettel való egybeforrást ugyanúgy hangsúlyozta, mint a dinasztikus sérelmeket és a királyhűséget. Gyakran érte a vád a zsidókat már az 1916-os németországi zsidó összeírás előtt is, hogy képtelenek a hősie, önfeláldozó cselekvésre. Közép-Európában úgyszintén gyakori vád volt a zsidókkal szemben, hogy kibújnak a katonai szolgálat alól.¹⁹ Ennek cáfolata beépült a háború propagandájának izraelita adaptációjába és a későbbi magyar-zsidó hőskultuszba is.²⁰

A recepcióval párhuzamosan az egyházpolitikai harcok részeként a konzervatív arisztokratáknak Zichy Nándor és Eszterházy Miklós Móric vezette csoportja által életre hívott *Alkotmány*, a Katolikus Néppárt lapja folyamatosan támadta a modern társadalmi tendenciákat és a szabadelvű politikai törekvéseket. Klestenitz Tibor szerint az egyházpolitikai küzdelem egyik legfontosabb jellemzője a közéleti hangnem eldurvulása volt. A Katolikus Néppárt a kiegyezés alapjain állt, ugyanakkor a nagypolitikai törésvonalak megosztották a katolikus mozgalmat, és egészében nem képviselte sem a klérust, sem a politikailag aktív katolikusokat.²¹ A lap zsidóságot, liberalizmust és a nyugati szellemi gyökerű modernitást támadó írásai gyakran voltak az *Egyenlőség* érdekvédő és apologetikus cikksorozatainak elindítói. A koronázás, amely már nem államvallásként, csupán a felekezetek egyikeként megjelenő katolikus egyház közjogi szertartása volt, hasonló támadásoknak vált keretévé. A nádori tisztség ellátása körül – amely már Ferenc József koronázásánál is problémát jelentett – gróf Tisza István miniszterelnök református felekezethez tartozása miatt is politikai vita robbant ki. Az ellenzék a közvélemény felé azt sugallta, hogy a koronázás szigorúan katolikus szertartás, amit a protestáns Tisza szerepvállalásával megszenteltelenítene.²² Ebben a kontextusban nyer értelmet az intenzív neológ izraelita sajtóapologetika is a zsidóság felekezeti szerepvállalása ügyében. Kirobbantója Márkus László, az *Alkotmány* publicistája volt, aki a zsidók koronázásaként írt a közlő közjogi eseményről. Az *Egyenlőség* ironikusan így írt:

Kik koronáznak? Ma még ők koronáznak. Ők: vagyis a zsidók. Ezt írja az *Alkotmány* vasárnapi krónikása, Márkus László, akit Beöthy László színházainak legjobb rendezőjéül szívesen elismerünk. Csak természetes, hogy mint kitűnő rendező, nincs épp elragadtatva a koronázás rendezésétől. A zsidók ugyanis minden helyet elfoglaltak. Új gazdagok és Adol-

¹⁸ *Egyenlőség*, 1915. okt. 28. 1. Szabolcsi Lajos: A recepció huszadik évfordulója.

¹⁹ Penslar 2011: 427–428.

²⁰ Glässer–Zima 2015.

²¹ Klestenitz 2013: 40, 45–46.

²² Maczó 2016b: 51–52.

fok, finoman így írja körül Márkus a zsidót, persze, ma ők koronáznak. Ők foglalták le a tribünöket, ők néznek ki az ablakokon, ők ülnek a Mátyás-templom tornyán. Tisztára szerecsencse hogy néhány zászlós úr is szerepel, különben, a koronázás nem volna más, mint zsidó hosszúnapi körmenet.²³

Az *Egyenlőség* apologetikus cikkeiben a koronázás a nemzethez tartozás demonstrálásává vált. A szerkesztőség szerint: „A zsidók, ha le is szurkolnak sok ezer koronát, ezért még nem bűnösök és meg nem támadhatók. A zsidók nem akarnak mást, csak részt venni a nemzet ünnepén.”²⁴ A részvétel és hódolat individuális szinten is megjelent. Például egy pozsonyi orthodox rabbinövendék és más izraelita hódolók ajándéka is fennmaradt, amit a királyi párnak küldtek Bécsbe.²⁵

A jogegyenlőség szimbolikus érvényesítése a koronázás előkészületeinek híreiben is megjelent, számon kérve a Mátyás-templomban avatandó aransarkantyús vitézek²⁶ sorából kimaradt izraelitákat.

Ha nem válogatnak, hanem a lövészárokból viszik a Mátyás-templomba az aransarkantyus hősokeket, szépszámban térdeltek volna a mi hőseink is a koronás király előtt. Mert a dohos lövészárokból harmadfélve térdelnek az aransarkantyú jelöltjei. Zsidók épp úgy, mint nemzsidók. De ép[p], mert válogattak, kihagyták őket. Nem baj, mi verekszünk tovább.²⁷

A főrendiházi képviselő megoldatlan kérdése – ami a neológ unifikációs törekvéseknek is visszatérő motivációja volt²⁸ – szintén az elnyert egyenjogúság reprezentálásának csorbulását idézte elő, s érzékenyen érintette a neológ izraelita helyzetet. A jogegyenlőség szimbolikus megjelenítésének sajtódiskurzusai ugyanakkor egy másik problémát is érintettek, de lényegében nem fejtették ki azt. Ez a probléma a vallás-szociológiai értelemben vett szekularizációban, azaz a vallási normák valamint a társadalom más intézményeinek normái és elvárásai között tapasztalható eltérésekben volt megragadható. A vallásnak a fővárosi neológ izraelita polgári életvilágban más társadalmi formáktól való modern elkülönülésére mutat rá, hogy a publicisták csupán a rabbik esetében vetették fel problémaként, hogy zsinagógái szolgálatuk miatt nem tudnak jelen lenni a koronázáson. Annak kérdése fel sem merült, hogy a katolikus misén való részvétel vallástörvényileg aggályos kérdésnek számíthatott volna.

A magyar zsidóság küldöttségeiben, melyekkel a koronázási ünnepségen résztvesz: pap nincsen. Szébb volna és felekezetünk szellemének is megfelelő, ha a magyar rabbikar is képviselve volna a történelmi aktuson, de ennek útját állja egyrészt, hogy országos papi méltóságunk nincsen, főrendiházi papi képviselőtünk, melynek hivatalból most szerep juthatna,

²³ *Egyenlőség* 1916. dec. 23. 2. Glosszák a hétről.; A „hosszúnapi körmenet” az engesztelő napra történő ironikus utalás, aminek nem része a keresztény körmenetekhez hasonlatos rítus.

²⁴ *Egyenlőség* 1916. dec. 23. 2. Glosszák a hétről.

²⁵ Maczó 2016a: 379.

²⁶ Maczó 2016b: 104–105.

²⁷ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 7. Glosszák a hétről.

²⁸ Lásd Frojimovics 2008: 86–90; 264–269.

megszületni még mindig nem tudott, másrészt szombati napon van a koronázás, s e napon a rabbikra templomaink áhitatra, épülésre váró közönségének van szükségük, papjaink e napon templomaikat ott nem hagyhatják. A magyar zsidó pap nemes ornátusa mindezért hiányozni fog a katolikus klérus, s a protestáns felekezeti főpapok diszruhái közül.²⁹

A rabbi szerepkör más felekezetek papi szerepkörének való megfeleltetése szintén a bevett felekezetek közé tartozást volt hivatott nyelvilleg kifejezni. A „magyar zsidó pap” nem kohanita származást jelölt, hanem a magyarosodó izraelita felekezet lelki vezetőjét. Az *Egyenlőség* már a koronázási előkészületek során megkísérelte a felekezeten belüli irányzati különállások felszámolásának, azaz az unifikációnak a szolgálataiba állítani a koronázási szertartáson való izraelita jelenlét kérdését.

Negyedik Károly király a közeli napokban leteszi az esküt a magyar alkotmányra, törvényeinkre, akkor a magyar zsidóság létének két alaptörvényére is megesküszik, biztosítja az emancipáció, a recepció örök elveit és a magyar szabadságban a mi külön szabadságaink védelmére is kötelezi magát. És a magyar zsidó hitfelekezetnek, melynek e két dicső törvény adott életet és jogot e hazában, alkalma lesz nagy hűségét kifejezni a legközelebbi időben a trón előtt. [...] Negyedik Károly király ne ismerje a szétszakadt, pártos magyar Izraelt. Az új magyar király úgy lássa a magyar zsidóságot, amint a múlt tévelygései után egymásra talál. A testvérek fogjanak kezét a trón előtt. Szíveleljük meg a nagy időt. Tekintsünk a jövőbe és feledjük a multat. A háború alatt sok régi válaszfal omlott le. És most, egymásra találva, kezdjük meg a magyar zsidóság történetének új korszakát. Együtt a király elé!³⁰

A királyi tekintély szimbolikus neológ bevonása a kérdésbe viszont nem hozott lényegi változást. Az orthodoxia unifikációt elutasító álláspontja mögött álló legfőbb érv az volt, hogy a vallás normáinak az élet minden területén való érvényesülése már nem számított a neológ közösséghez tartozás legfőbb feltételének. Ezt a zsidó felvilágosodás neológiát átszövő eszméinek tulajdonították az orthodoxok. A hivatalos izraelita képviselő a lap szerint a Sábbát idején tartott keresztény közjogi szertartáson a felekezeti-irányzati országos intézményrendszert megjelenítve társadalmi szinten valósult meg, az intézmények képviselőtét ellátó, társadalmi presztízzsel és polgári sikereik okán szerzett státusszal bíró egyének, nem pedig rabbik által.³¹

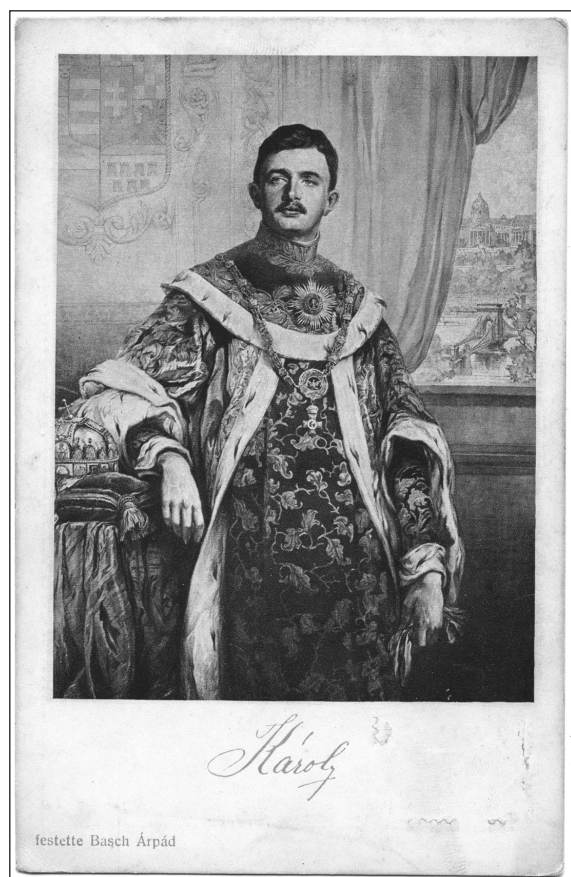
DISKURZUSTRADÍCIÓK A KORONÁZÁS SAJTÓOLVASATAIBAN

A koronás fő vallási értelmezései a judaizmus szétszórás-értelmezéséből és az antik uralkodótisztelet judaizálásából eredtek. Ezek jól illeszkedtek a dualizmus idejének állampatrióta királytiszteletébe. A jelenséget árnyalta Európa modernizálódó társadalma. A rendi hagyományok a modern nemzetieszmékkel alkalmanként összefonódtak vagy

²⁹ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 15. Hírek – Pap nélkül.

³⁰ *Egyenlőség* 1916. dec. 9. 1. Együtt a király elé!

³¹ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 15. Hírek – A magyar zsidó felekezet képviselője a koronázáson.

2. kép. Basch Árpád izraelita festő királyportréjának képeslap-reprodukciója, a Hadsegélyező Hivatal kiadása

táridézetekkel és kétnyelvű imaszöveggel helyezte transzcendens kontextusba a háborús propagandát, ami gyakori jelenség volt a keresztény felekezeteknél is.³²

Ferenc József feletti gyász homíliái és sajtóhírei ezen keretek között a judaizmus hagyományait, az arisztokrácia gyászpompáját és az első világháborús propagandát ötvözték. Az *Egyenlőség* gyászrovata a patriotizmus, a Monarchia és Magyarország melletti országos izraelita elköteleződés fórumaként is figyelmet érdemel. Az uralkodó gyász hírét követő lapszámtól Pészách előttig külön rovat foglalkozott a fővárosi és vi-

ütköztek. Az uralkodóért mondott ima a zsidóság és a hatalom viszonyának fontos kifejeződése volt. Közép-Európában a 18. századtól megjelenő *Hanoten tesuá* [= Aki megváltást ad] kezdetű imaszövegek változatai a közösség és a tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatták.³² A kezdősor-ból képzett megjelölés imatípust fed, ami magyar fordításában, de héber előfordulásaiban is sokféle lehetett. Az első világháborús propaganda képeslapok is közöltek *Hanoten tesuá* imavariánsokat, mint például Spatz Henrik Könyvnyomdájában Budapesten a zsidó újévre kiadott osztrák-magyar szecessziós ima- és üdvözlőlap, melynek színezett változata is ismert.³³ Más kiadások Ferenc Józsefért és/vagy Vilmos császárárt mondott, arcképeikkel ellátott imaszövegek voltak.³⁴ Ezek a levelezőlapok a zsidó közép- európai háborús célokkal való azonosulását mutatták. Vácott Katzburg Lipót kiadásában megjelent izraelita újévi képeslap pedig – a koronás fő tiszteletére képiles utalva – zsol-

³² Damohorská 2010: 7, 12–13, 17–20. A vizsgált periódusra vonatkozóan lásd: Glässer 2016: 79–81.

³³ *Hánótén tesuá* ima az uralkodóért, első világháborús propaganda képeslap az izraelita újévre. Magyar Zsidó Levéltár, leltári szám: Hu HJA K709

³⁴ Lásd MILEV Hu HJA K361; Hu HJA K393; Hu HJA K262; Hu HJA K709 számú tételét.

³⁵ Vö. Busch 1997: 94–104.

déki hitközségek Ferenc József lelki üdvéért tartott gyászistentiszteleteivel. A rovatot a magyar zsidóság történelmi gyászának krónikájaként indította el a szerkesztőség, annak a szeretetnek a felmutatására, amellyel a zsidóság a királyt körülvette. Az izraelita felekezetet „felszabadító” nagy uralkodó feletti gyász és az új uralkodó szimbolikus gesztusainak figyelemmel követése párhuzamosan volt jelen a sajtóban. A cikkek az új uralkodó zsidósághoz való viszonyulását próbálták a koronázás előkészítésének folyamatától az izraelitákat érintő első közjogi cselekedetekig kitapintani. Az előkép Ferenc József háborús percepciója, és emléke volt. Ő vált modellé és elvárássá az új uralkodót illetően. IV. Károlyt a folytonosságot hangsúlyozva hozzá viszonyították. A trónra lépő császár megnyilatkozásait a zsidóság háborús részvételét elvitató vádak elítéléseként mutatták be.

IV. Károly király, még mielőtt történelmi hivatásának kapui feltáruhtak előtte, fen[n]költ gondolkodásmódja mellett mily igazságos, megértő tudott a zsidóhitűekkel szemben is lenni és bizonyítja azt, hogy a nehéz időkben tanusított hazafias érzelmeiket, cselekedeteiket fölismerete, méltatta és jobb jövőt ígérő érdemnek minősítette.³⁶

A neológia és az orthodoxia saját intézményesülése mellett, az uralkodó érdemének tulajdonította a zsidóság társadalmi integrálását, polgári egyenjogúsítását és bevett felekezetté tételét is. Ferenc József így a zsidóságot védelmező, mélyen vallásos katolikus uralkodóvá vált. IV. Károlyt az örökölt uralkodói szerep erre predesztinálta a lap Józsué hasonlatában is kifejtett módon. Ezért a koronázás értelmezéseit az új izraelita irányzati intézményrendszernek a modern polgári állam kereteivel egyidejű kiépülésére történő utalásokkal szőtték át. Kiss Arnold, izraelita költő, budai neológ főrabbi a koronázást követő lapszámban közölt cikkében IV. Károly alakját és magát a szertartást – az események közötti lényegi azonosságot kereső zsidó időszemléletet követve – a szentírási időkkel állította párhuzamba.

Ágyúk dörrenése, népöröm zengő ércszava között, lengő lobogók ragyogó díszében szállott az ősi magyar korona az ifjú fejedelem felkent homlokára. Harangzúgás és milliók zsolozsmás éneke hirdette a hárfás [Dávid] király zsoltárszavát: „a te hatalmadban örül a király, színarany koronát tettél a fejére.” Nemzeti életünk legjelentősebb napjai közül való az a nap, amelyen a magyar király esküt tesz az ezeréves alkotmányra, s fejét az ősi korona illeti.³⁷

A neológ *Egyenlőség* koronázásértelmezése és hódolata a vallási hagyományokon túlmutatóan a kor társadalmi valóságára reflektált, és egy társadalmi térben cselekvő, személyiséggel felruházott, trónörökös megnyilatkozásaiból megismert uralkodóhoz szólt.

Hódoló érzésekkel áll a magyar Izrael IV. Károly trónszéke előtt. Múltak kön[n]yétől fátyolos szemében nem jobbgyi alázkodás esdeklő, félénk sugara csillan többé, hanem jogban és igazságban bizakodó önértetés magyar hűségnek fogadalma. A korona gyöngyeinek

³⁶ *Egyenlőség* 1916. dec. 2. 13. Hírek – IV. Károly király és a zsidók.

³⁷ *Egyenlőség* 1917. január 6. 4. Kiss Arnold: Színarany koronát tettél a fejére...

legtündöklőbbje: az igazság csillan a mi szemünkbe is. Első szava mihozzánk az igazság biztató ígéje volt: *a zsidó lakosság mindig bebizonyította Hazám és hazája iránti hűségét és ragaszkodását. És a jelenlegi nagy időben áldozatkészen járult vérével és vagyonával az Isten kegyes segítségével elért sikerek kivívásához. Biztosítom hitfeleiket arról, hogy országaimban korlátlanul élvezhetni fogják a minden polgárt megillető jogokat... hiszen a zsidó katonák mind igen vitézül viselkedtek.*³⁸

IV. Károly alakjához a koronázás cikkeiben és a későbbi olvasatokban is a jog-egyenlőség kiteljesítőjének, a felekezeti béke őrzőjének szerepe társult, ami a lap szerint a király világszemléletéből, személyes meggyőződéséből fakadt.

Üdv a magyar királynak, kinek első ígérete, hogy a jogegyenlőség felett örködni fog. Üdv a magyar királynak, ki uralkodása első napjaiban hálásan emlékezett meg a zsidó katonáiról, a zsidóság önfeláldozásáról. A magyar zsidóságnak nincs is jobb kívánsága, mint e kettő: hogy joga, szabadsága legyen és hogy elismerjék, mit tett a hazáért. Csak a fejlődés, a boldogulás lehetősége adassék meg neki.³⁹

Az *Egyenlőség* történelmi tárgyú írásai, már korábban is a Ranke-féle német historizmus jegyeit hordozó magyar nemesi romantikus történelemszemléletbe illeszkedtek. Kohn Sámuel történész rabbi adaptálta magyar zsidó viszonyokra a közép-európai, német gyökerű, dinasztikus, törzsi múltidézőst. Magyar-zsidó közös megalapozó emlékezet a magyar honfoglalás ezredéves évfordulójának jegyében fogalmazódott meg erősen reflektálva az emancipáció és a recepció kortárs valóságára. A magyarrá válás folyamatában artikulálódott társadalmi igényként a közös honalapítás, a közös származás, az együttérkezés és az ezeréves a magyar-zsidó sorsközösség felmutatása a koronázás hódoló neológ izraelita olvasataiban is megjelent.

A honfoglalás hősei között, úgy mint ma, mikor azért folyik a harc, hogy megtartsuk ami a miénk: zsidó vitézek is harcoltak. Egy ezredév óta vagyunk a magyar királyok ünnepeinek ünnepői. Hollós Mátyás koronázásánál büszke bandériumunk ékítette a diszmenetet. Később sötét századokban néma szemlélői voltunk az örömnak. De IV. Károly koronázásán már a szabad, az egyenlőjogu magyar zsidóság vesz részt. És mi a szabadságot úgy értelmeztük, hogy még inkább, még többet áldozhatunk nemzetünkért, mint ezelőtt. Im meggörnyedve a háboru sulya alatt, de lobogó magyar lelkesedéssel, zsidó hűséggel köszöntjük a királyt és a királynét. Sokat, nagyot várunk tőlük. Békét. Békét odakünn, a határokon és házaink, otthonaink békéjét.⁴⁰

Az *Egyenlőség* publicistái egyértelmű különbséget tettek a vallási hagyomány okán megadandó tisztelet és hódolat – amelyre példaként Mátyás király és Ferenc József koronázási szertartását idézték – valamint az állampolgári és felekezeti egyenjogúsítás

³⁸ *Egyenlőség* 1917. január 6. 4. Kiss Arnold: Színarany koronát tettél a fejére...

³⁹ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 1. A koronázás ünnepére.

⁴⁰ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 1. A koronázás ünnepére.

alapjain álló koronázási részvétel között. Az 1916. év végén tartott koronázást a nemzet részeként élték meg, s tartották fontosnak a felekezeti publicisztikát formáló neológ rabbik. Bernstein Béla neológ rabbi, a recepció korának új nemzedékéhez tartozó történész, a függetlenségi magyar zsidó emlékezet megformálója, a felekezet története felől fogalmazta meg ezt a gondolatot.

A magyar zsidóság történetében kettős örömnepet jelent 1916. december 30-ika, mert e nagy napnak nevezetes munkájában, a magyar király hagyományos fényű koronázásában első ízben vesz részt. Igaz, volt már elég koronázás Magyarországon, amelyen a zsidóság is részt vett, de csak a távolból, hódolatának nyilvánításával, mint hű alattvaló; a koronázás ténye azonban reá nem tartozott, azzal szemben idegennek tekintetett, mert hisz a zsidó nem volt a hazának édes fia, nem a többiekkel egyenlő jogú polgára, akinek, mint a nemzet egy bármily csekély és jelentéktelen, de tényleges részének nevében a magyar királyt megkoronázták. [...] Nem így most 1916. december 30-án! Immár az egyenjogú magyar zsidó, az egyenjogusított zsidó vallás fia, büszke örömmel kíséri az új magyar király ragyogó koronázását, mert hisz a magyar nemzet képviselői által választott nádorhelyettes Magyarország egész népessége nevében teszi Szent István koronáját a fiatal király fejére és mi tudjuk, látjuk, hogy nincs már jobbagy, nincs már jogfosztott, törvényen kívüli pária e hazában; a törvény előtt a népnek minden rendű és rangú, minden nyelvű és felekezetű rétege egyenlő, teljes jogú tagja magyar szent korona államának.⁴¹

Kiss Arnold budai főrabbi olvasatában az a korona, amely a judaizmus Szentírást értelmező hagyománya szerint nem kellett a fáraónak Mózes és Áron küldöttségétől, IV. Károly fejét fogja ékesíteni az Örökkévaló előtt.

„Urunk! királyunk! – válaszolnak azok [a fáraónak – G.N.] – mi nem mindennapi koronát hoztunk számodra – ám ennek a fényét szem nem láthatja, a súlya fejedet nem nyomja, égből szállott mireánk ez a korona, Isten küldte azt neked miáltalunk, s eme égből származott koronának az a varázslatos tulajdonsága van, hogy aki annak birtokába jut, nem hordozza azt a fején, hanem a korona hordozza birtokosát, megvédi támadásoktól, megoltalmazza bajban, megmenti megpróbáltatások idejében. A mi nevünk: Mózes és Áron, a szabadságnak és igazságnak tanítói vagyunk mi, s a korona, amit neked hoztunk: a szeretetnek és hűségnek koronája.”⁴²

A *Szóbeli Tan* isteni eredetű koronája a budai főrabbi értelmezésében a magyar izraeliták töretlen királyhűségeként jelenik meg újra.

Ahhoz a koronához, amelyet mi viszünk királyunk elé, mi egy pillanatra se válhatunk hűtelenné sohasem, rajongó odaadásunk királyhoz és hazához meg nem tántorodott sohasem, sőtét időkben sem – lángolóan lobban a tüze mostan is, az igazságnak és az egyenlő jognak

⁴¹ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 4–5. Bernstein Béla: A mi koronázásunk.

⁴² *Egyenlőség* 1917. január 6. 4. Kiss Arnold: Színarany koronát tettél a fejére...

szikrázó napfényében, mert a mi lelkünkben hitelvvé kristályosodott a bölcs király intő szö-zata⁴³: „tisztelve féljed Istent, s a királyt, s mit se tarts a jogot elferdíteni akaróktól.”⁴⁴

A budai neológ főrabbi a 21. zsoltár szentírási szövegét vonatkoztatta a megkoro-názott uralkodóra.

Mi pedig a zsoltár ősi fohását, nemzetek himnuszát énekeljük a templomainkban: Isten! a te hatalmadnak örül a király és a te segítségedben mily nagyon ujjong! Szíve kívánságát meg-adtad néki és ajkának óhajtasát meg nem vontad tőle. Mert elébe jös[s]z üdvösség áldásával, színarany koronát teszel a fejére.⁴⁵

A koronázási szertartás okán a közösségi mérsékelt vallásreform szolgálatába ál-lított bibliakritikát és historizmust képviselő *Wissenschaft des Judentums* művelői⁴⁶ is közzé tettek írásokat a koronázás zsidó szentírási alapjaira vonatkozóan. A vidéki neológ rabbik megjegyzései a jelen koronázását kötötték össze a megalapozó emlé-kezet párhuzamaival. Herczog Manó kaposvári főrabbi a koronázási kehely Dávid királytól származó zsoltárát elemezte, Heller Bernát folklorista a koronázási dombot kötötte össze talmudi legendákkal.⁴⁷ Ezáltal a katolikus rendi szertartást helyezték a modernizálódó állam zsidó állampolgárainak vallási keretei közé. A katolikus elemek ókori zsidó gyökereit keresték, a kor történeti, folklorisztikai és vallástörténeti ismere-teit rendezték racionális történeti ismeretökké. A közösségi törekvéseket alátámasztó, alkalmazott tudományt közlő *Meturgeman* rovat – ami a szentírási szöveg közérthető tolmácsolásától vette címét – a koronázási szertartás egyes elemeinek „zsidó eredetét” mutatta fel.⁴⁸ Az ezekre adott reakciók okán íródott újabb fejtegetéseket Szabolcsi Lajos főszerkesztő már egyértelműen társította olyan felekezeten kívülről érkező indi-viduális állításokhoz, amelyek a nemesi historizmust képviselték ugyan, de megkérdő-jelezték az izraelita felekezeti szerepvállalás szükségességét a koronázási szertartáson. Így került például válaszként közös alapra a szukoti lulávlengetés a koronázási dom-bon végzett kardvágással.⁴⁹ Az előkészületek kezdetétől pedig alkalmi történelmi cik-kek sora idézte meg a zsidóság részvételét a korábbi magyar királykoronázásokon.⁵⁰

A koronázás szertartásának hitközségi szintű adaptálása a szombat délelőtti ima elé beiktatott koronázási istentiszteletek révén valósult meg. Guttman Mihály, a Rabbiképző Intézet tanára – az uralkodóért mondott ima hagyományát folytatva – ko-

⁴³ *Példabeszédek* 24:21

⁴⁴ *Egyenlőség* 1917. január 6. 4. Kiss Arnold: Színarany koronát tettél a fejére...

⁴⁵ *Egyenlőség* 1917. január 6. 4. Kiss Arnold: Színarany koronát tettél a fejére...

⁴⁶ Vö. Glässer–Zima 2014: 155–156, 159.

⁴⁷ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 4–5 Weisz Miksa: Koronázás a régi Izraelben; Heller Bernát 1909-ben az *Ethnographiában* is írt a koronázási halomról. Heller 1909:133.

⁴⁸ *Egyenlőség* 1916. dec. 9. 20–21. A királyi kézművés.

⁴⁹ *Egyenlőség* 1917. jan. 6. 11–12. Szabolcsi Lajos: A kardvágás.

⁵⁰ *Egyenlőség* 1916. dec. 9. 5. Magyar zsidók az 1790-ik évi koronázáson.; *Egyenlőség* 1916. dec. 16. 2–3. A magyar zsidók szerepe a koronázások alkalmából.; *Egyenlőség* 1916. dec. 23. 19–20. Adalékok a magyar zsidókról és a koronázásról.; *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 2–3. Büchler Sándor: Koronázás napján.

ronázási imát írt, amelyet a lap teljes oldalon hozott.⁵¹ Az *Egyenlőség* chanuka híreitől kezdődően pészách utánig hozta a koronázás országos és helyi vonatkozásait, valamint az új király zsidóságot érintő szimbolikus gesztusait. Ezekben a beszámolókból kiderít, hogy egyrészt a rabbik beszédeinek kivonatait, másrészt más felekezetű állami méltóságok és társadalmi presztízzsel bíró hivatalos viselő személyek részvételét a koronázás napját követően tartott zsinagógai istentiszteleteken. A neológ sajtó egyes orthodox központok magyar nyelvű koronázási istentiszteleti dróséit a magyarosodás jeleként, a neológ homiletika és a nemzeti nyelv átvételének igazolásaként, a neológ stratégia alátámasztásaként és az „új idők” által igazolt haladás jeleként értelmezte. Ez a tendencia már Ferenc József gyászistentiszteletei körül megjelent az *Egyenlőség*ben.⁵² A koronázást követő istentiszteleteket – a sajtóban is nyíltan vállalva⁵³ – azzal a szándékkal tartották meg, hogy a koronázási szertartás során elfoglaltságuk miatt akadályoztatott más felekezetű méltóságok is részt vehessenek rajtuk.⁵⁴ A nemzettel való közös harc „magyar makkabeusok” allegóriájában megnyilvánuló jelképével párhuzamosan nyilvánította ki a sajtó az izraelita felekezet király iránti hűségét.

TANULSÁGOK

A koronázás értelmezéseiben párhuzamos, több ponton összefonódó diskurzustradíciók különíthetők el. A tanulmány címében is szereplő idézet ezek ötvöződésének szemléletes példája. A dualizmus szimbolikus politikájának részét képezte az állampatrióta királytisztelet, ami a judaizmus koronás főre vonatkozó vallási hagyományaival találkozott. Így vált az elhunyt Ferenc József az egyenjogúsítás zsidóságot megértő, aktív szereplőjévé, és lett az 1916. évi koronázás a magyar-zsidó egyenjogúság ünnepévé. A magyar nemesi elit a historizmus kulisszái között szemlélte az eseményeket. Az 1867-es koronázást előkészítő kiegyezésnél sem államban vagy állami szuverenitásban gondolkodtak, hanem országban és királyban, illetve azok történeti jogaiban dinasztikus alapon.⁵⁵ A koronázás értelmezései körül kirobbant felekezeti-politikai viták az *Egyenlőség* hetilap számára a jogegyenlőség csorbulása okán váltak hírértékűvé. A neológ izraelita életvilágon belül sem volt egyöntetű a koronázás narratív megjelenítése. Eltérő értelmezési hagyományok és –keretek fedezhetők fel a szövegek megformálásában. A neológ rabbik a vallási tradíción és közösségi emlékezeten keresztül mutatták be koruk eseményeit. IV. Károly – az elhunyt Ferenc Józsefhez hasonlóan – a szentírási királyok képét öltötte magára, ami a felekezet hozzá fűzött alattvalói reményeit, a Ferenc József-i szerep betöltését is magában hordozta. A szabadfoglalkozású, jogász vagy író publicisták a dualizmus szabadelvű politikai gondolkodásán, a modern alkotmányosságon valamint a házkálából eredő felvilágosult

⁵¹ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 6. Guttmann Mihály: Héber ima a koronázásra.

⁵² *Egyenlőség* 1916. dec. 16. 11. Hírek – Magyar szó az orthodox templomban.

⁵³ *Egyenlőség* 1916. dec. 16. 10. Hírek – A magyar zsidóság a koronázáson.

⁵⁴ *Egyenlőség* 1916. dec. 30. 15. Hírek – Koronázási istentiszteletek.

⁵⁵ Bővebben lásd Glässer–Zima 2013: 38–39.

univerzalista és egalitáriánus eszméken keresztül értelmezték a koronázás közjogi és szimbolikus eseményeit. A vallási hagyományokon nyugvó, a modern állam polgári egyenjogúságának keretében átértelmezett, a racionális történeti érdeklődés által bensősővé tett koronázás izraelita felekezetesítése mégis a neológ és orthodox hitközségek hálózatát képviselő központi irodák egyházi és állami szertartásokon való részvétele által és a hitközségi keretek között megtartott koronázási istentiszteletek formájában valósult meg. IV. Károly alakja – zsidóság irányában tett szimbolikus kijelentéseinek folyamatos felmutatásával és a korábbi koronázásokra történő reflektálással – így egy történelmi fejlődés ívét jelenítette meg, amelyben a zsidóság polgárjogot nyert és a nemzet részévé vált. Ez a történelmi ív már Löw Lipót 1848-49-es beszédeiben a történelemben újból megnyilatkozó, a zsidóság sorsába beavatkozó Örökkévaló alakjához kötődött, a nemzet történetében, a dualizmus szimbolikus politikai terében megmutató „eszkatológia” lett.

Irodalom

BARNA Gábor

- 2016 Emlékmisék, királymisék Kunszentmártonban. In: Glässer Norbert – Zima András – Gläserné Nagyillés Anikó (szerk.): „A királyhűség jól bevált útján...” *Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között.* – Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

DAMOHORSKÁ, Pavla

- 2010 *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe.* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá.

FROJIMOVICS Kinga

- 2008 *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950.* Budapest: Balassi Kiadó.

GERŐ András

- 2016 *Ferenc József és a magyarok.* Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.

GLÄSSER Norbert

- 2016 “»Bless Our King, Who You Sent Like Moses«: Jewish religious interpretations of loyalty to Hungarian King Francis Joseph,” *Religion, Culture, Society* 3. 77–96.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

- 2013 Óbecse polgári arculata. In: Glässer Norbert (szerk.): *Óbecse a polgárosodás útján.* 29–75. Óbecse: Óbecse Község.
- 2014 A magyarországi Wissenschaft des Judentums íve Löwöktől Scheiberig: Scheiber Sándor, a Löw-hagyaték gondozója. In: Barna Gábor – Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *Löw Immanuel: Zsidó folklór tanulmányok.* 146–169. Szeged: SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

- 2015 “The emperor-king’s Hungarian Maccabees: The components of Hungarian Jewish First World War propaganda.” In Z. Karvalics, László (ed): *Information History of the First World War*, 149–168. Budapest: L’Harmattan Kiadó.
- HAHNER Péter
- 2006 *A régi rend alkonya*. Egyetemes történet 1648–1815. Budapest: Panem.
- HELLER Bernát
- 1909 Magyar mese- és mondaelemek egyetemesebb kapcsolatban. *Ethnographia* XX. 129–133.
- KERTÉSZ K. Róbert
- 1917 *IV. Károly apostoli magyar király koronázásának művészi és műszaki munkái*. Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomda.
- KLESTENITZ Tibor
- 2013 *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon: 1896–1932*. Budapest: CompLex.
- KLIEBER, Rupert
- 2010 *Jüdische, christliche, muslimische Lebenswelten der Donaumonarchie, 1848–1918*. Wien: Böhlau Verlag.
- LANDGRAF Ildikó
- 2016 „Király, pásztor és nyáj egy legyen!” Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867–1918 közötti magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli hagyományokra. In: Glässer Norbert – Zima András – Glässerné Nagyllés Anikó (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. 23–38. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- LOHRMANN, Klaus
- 2000 *Zwischen Finanz und Toleranz. Das Haus Habsburg und die Juden. Ein historischer Essay*. Graz–Wien–Köln: Styria Verlag.
- MACZÓ Ferenc
- 2016a Adalékok IV. Károly király és Zita királyné populáris tiszteletének szakrális elemeihez. In: Glässer Norbert – Zima András – Glässerné Nagyllés Anikó (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. 377–392. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- 2016b *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly király és Zita királyné koronázási ünnepsége Budapesten 1916 végén*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- PENSLAR, Derek J.
- 2011 „The German-Jewish Soldier: From Participant to Victim.” *German History* 29 (3). 423–444.
- SINGER S. Leó
- 1907 *Kötelességtan*. Rimaszombat: Lévai Izsó Könyvnyomdájában.
- UNOWSKY, Daniel L.
- 2006 *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette–Indiana: Purdue University Press.

ZIMA András

2008 "Cult or spirit? Integration strategies and history of memory in Jewish groups in Hungary at the turn of the 19th-20th century." *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2): 243–262.

Glässer Norbert

Egyetemi adjunktus, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék külső munkatárs
e-mail: norbertglaesser@gmail.com

Norbert Glässer

The Neolog Israelite discourse traditions of the coronation of the last ruler of the Austro-Hungarian Empire

The last coronation in the Hungarian kingdom, that of King Charles IV in 1916, was inserted into the social reality of the First World War. The event was documented with modern devices and was interpreted by a number of opinion forming groups in the press. In the Israelite interpretation of the coronation several parallel and intertwined discourse traditions can be differentiated. The state patriotic reverence of king was part of the symbolic politics of the Austro-Hungarian dual monarchy, which responded to the religious traditions of Judaism in relation to the crowned leader of a people. In this way Franz Joseph I, who deceased in 1916, became an active actor in the emancipation of Jews and the coronation of Charles IV became a feast of Hungarian-Jewish equality of rights. Hungarian noble elite perceived these events from the framework of historicism. The narrative representation of the coronation was not unambiguous for the Neolog Israelites either. Diverse interpretive traditions and frameworks can be pointed out in the formation of texts. Neolog rabbis presented contemporary events via religious traditions and community memory. King Charles IV, similarly to the deceased Franz Joseph, was depicted as kings of the Holy Script, implying hope of the subjects of the denomination and fulfilling the role of Franz Joseph as well. Free-lance journalists, being lawyers or writers by profession, interpreted the legal and symbolic events via the universalist and egalitarian ideas derived from modern constitutionality and Haskalah as well as the liberal political thinking of the dual monarchy. The Israelite perception of the coronation that relied on religious traditions, was reinterpreted in the framework of the civil emancipation of modern states and interiorized by rational historical interest was primarily realised by the participation of central offices representing the network of Neolog and Orthodox synagogues at the ecclesiastical and state rites, and at the church services commemorating the coronation.

„Tisza partján van egy hajó kikötve...” Egy szegedi halkereskedő a 20. század első felében

Szeged város halászatban betöltött jelentőségét a 19. század végétől a közelmúltig bezárólag több kutató próbálta felmérni, akik a téma különböző aspektusairól készítettek mélyreható elemzéseket. A halászati technikával Herman Ottót¹ követően Kovács János² és Bálint Sándor³ foglalkozott részletesen, de említést érdemel Solymos Ede levéltári források feltárásán alapuló tanulmánya is, ami az 1960-as évek végén a Móra Ferenc Múzeum évkönyvében jelent meg.⁴ Szilágyi Miklós az 1970-es évektől vizsgálta az Alsó-Tisza-vidéken alkalmazott halászati technikákat⁵ illetve üzemformákat, amelyek lehetővé tették azt, hogy a *fiserek* vagy halkereskedők nagymennyiségű zsákmányt dolgozzanak fel és értékesítsenek. E sajátos társadalmi csoporthoz tartozott Bitó János (1859–1932) szegedi halásmester is, akinek fordulatokban bővelkedő életútját a Szegedi Új Nemzedék hasábjain folytatásokban megjelenő önéletírásából ismerhetjük meg.⁶ Szilágyi Miklós a *Halászházak, halásztársadalom, halászati technika* című kötetében Bitó életpályájára sajátos karriertörténetként tekint, ami azt példázza, hogy miképpen emelkedett halászati bér munkából a legvagyonosabb halkereskedők közé, megalapozva ezzel a család domináns szerepét ezen a területen. Miután felhagyott korábbi tevékenységével, rokonai közül többen folytatták a felmenőktől „örökölt” mesterséget. Bitó János Antal nevű unokaöccse az 1940-es évek végéig a szegedi halkereskedelem egyik meghatározó alakjai közé tartozott, aki nagybátyjához hasonló életutat futott be mindaddig, ameddig nem államosították Szeged központjában működő halcsarnokát. Bitó Antal életpályájának az elemzéséhez egy teljesen más típusú forrás nyújt fogódzót, mégpedig a leszármazottak által napjainkban is féltve őrzött irattár, amely a halkereskedő által hátrahagyott, különböző típusú dokumentumokat és fényképeket tartalmaz. Az iratok számbavételén, csoportosításán és áttekintésén túlmenően az értelmezési keretbe próbáltam bekapcsolni Bitó Antal unokaöccsét, Bitó Jánost

¹ Herman 1887 I.: 304–305., 318–319.

² Kovács 1901: 265–275.

³ Bálint 1976: 429–438.

⁴ Solymos 1969: 41–51.

⁵ Szilágyi 1995.

⁶ Az önéletírás először 1930-ban a lap kiadójában látott önálló formában napvilágot, majd az 1990-es évek elején Papp György rendezte ismét sajtó alá. Forrásértékét Bálint Sándort követően Szilágyi Miklós aknázza ki leginkább, folklorisztikai szempontú elemzése azonban még nem történt meg, jóllehet ebben a műfajban az Alsó-Tisza-vidéken több hasonló alkotás született. Szilágyi Miklós Danicska József mindszei halász 1896 tájékán keletkezett emlékiratainak az elemzésére tett több alkalommal kísérletet, amelyek Herman Ottó kézírataival kerültek a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárába. Szűcs Judit a Móra Ferenc Múzeum évkönyvében Maszlag János csongrádi halász visszaemlékezéseit tette közzé. Bitó 1993.; Szilágyi 1983: 67–76., 1987: 25–26.; Szűcs 2005: 69–128.

(1939-)' is, akivel több interjút készítettem nagybátyja életútjáról valamint a tulajdonát képező dokumentumok keletkezésének körülményeiről. Igyekeztem emellett kiaknázni a korabeli sajtótermékeket is, amelyekben nem egy esetben láttak napvilágot kapitális méretű halfogásaival vagy a halkereskedő jogi ügyleteivel kapcsolatos híradások. A kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőségűnek bizonyult a Csongrádi-szegedi Tiszai Halászati Társulat fondja, amelyben Bitó Antal halászati bérleteivel kapcsolatban találhatunk értékes dokumentumokat.⁸ A téma vizsgálata – úgy gondolom – lehetőséget kínál arra, hogy megragadhatjuk az első világháborút követő időszakban a halászati gyakorlatot és a halkereskedelmet érintő változásokat is. A tanulmányban tulajdonképpen arra keresem a választ, hogy Bitó Antal szegedi halászati bérlő és halkereskedő a folyamatosan változó halászati lehetőségek és gazdasági-társadalmi viszonyok közepette milyen stratégiákat dolgozott ki és milyen mintákat próbált követni annak érdekében, hogy sikerrel folytathassa a felmenőitől „örökölt” mesterséget.

HALÁSZAT, HALKERESKEDELEM, HALFOGYASZTÁS

Szeged már a középkorban szabad királyi városi ranggal rendelkezett, ezért a települést a halászati jog is megillette. A tanács közvetlenül is bekapcsolódott a halászatba, a kereskedelmi viszonyokat pedig befolyásolni tudta azáltal, hogy az értékesítésben is szerepet vállalt. A 19. század folyamán az Alsó-Tisza-vidéken egyre inkább jellemzőekké váltak a halászati bérleti vállalkozások, amelyek a halásztársadalomban elősegítették a halkereskedők vagy *fisérek* elkülönülését, akik a nagyhálós halászat megszerzéséért versengtek egymással. Nemcsak halászó vizeket béreltek, hanem halászeszközökkel is rendelkeztek. A szegedi *fisérek*⁹ az Alsó-Tisza-vidéken a halászatot és a halfeldolgozást már a 19. század első évtizedeiben sajátos manufaktúraszerű üzemekké szervezték, amelyeknek a működtetése a nagyhálós halfogási technikán alapult. A térség halászatának 1876 és 1883 közötti időszakban tapasztalható utolsó nagy fellendülése idején már befejezéséhez közeledett az ármentesítés, ami a halászó vizek kiterjedésének jelentős mértékű csökkenését, azaz az ágazat szerepének fokozatos térszűkítését eredményezte. Szeged városa éveken keresztül halogatta a halászati viszonyokra vonatkozó rendelkezés megalkotását, sőt vitába keveredett Csongrád vármegyével és az illetékes minisztériummal is. 1875-ban elkészült ugyan egy tervezet, de

⁷ Ezúton szeretném megköszönni a Bitó család tagjainak azt, hogy a tanulmány összeállításához az általuk birtokolt dokumentumokat és fényképeket a rendelkezésemre bocsátották.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (a továbbiakban: MNL CsML SzL) Csongrád-szegedi Tiszai Halászati Társulat (a továbbiakban: CszTHT) IX. 220.

⁹ Bálint Sándor szerint Szeged társadalmán belül a halkereskedők elkülönült csoportot alkottak, akik között szép számmal akadtak német származású elemek is. Különösen jellemzőnek tekinthető ez a foglalkozási réteg olyan településeken, ahol jelentősebb halpiac alakult ki, mint például Apatinban, Budán, Komáromban vagy éppen Pesten. A 19. század végére Szeged környékén a halászó vizek egyre inkább az Antalfy, a Bitó és a Bárkányi családok érdekkörébe kerültek, amelyek egymást váltották, míg nem más folyószakaszok bérlésére kényszerültek. Bálint 1976: 419–429.; Szilágyi 1992: 135., 2008: 82.

ez ellen 61 helybeli halász tiltakozását fejezte ki. A minisztérium a központi akaratot érvényesítő, a szomszédos vármegyékkel közös szabályrendeletének elfogadását csak 1877-ben tudta kikényszeríteni.¹⁰

Az 1888. évi XIX. törvénycikk¹¹ fordulópontot jelentett a magyarországi halászati viszonyok szabályozásában, mivel az állam a halászati vállalkozásokat és a mindennapi halfogási gyakorlatot szoros közigazgatási ellenőrzés alá vonta, a rendszabályok be nem tartását pedig szigorúan szankcionálta.¹² Csak azok számára engedélyezték a halfogást, akik vállalták a feltételek teljesítését. A tényleges hasznosítást nem a víz-tulajdonos egyéneknek, hanem az általuk kötelezően létrehozott halászati társulatoknak¹³ engedte meg, amelyeknek az egyik legfontosabb feladata a halállomány védelme volt.¹⁴ Az évente megtartott közgyűlés határozta meg az üzemtervet, a haltenyésztés feladatait illetve a bérbeadás feltételeit. Az árverésen a halászati jogot elnyerő személy halászokat alkalmazott, akik rendszerint pénzben kifizetett részt kaptak a kifogott hal-mennyiségből. A bérlő a vizek kerítőhálóval vagy húzóhálóval halászható térségeit általában megtartotta saját kezelésében, az úgynevezett kisszerszámos halászoknak pedig engedélyt adott arra, hogy egy-egy kisebb szakaszon egyénileg foghassák a halat.¹⁵ A Csongrád-szegedi Tiszai Halászati Társulat 1899-ben alakult meg. Fennhatósága alá összesen 3933 kat. hold kiterjedésű vízfelület tartozott. Halfogásra alkalmas vizeit három szakaszra bontva adta haszonbérbe, amelyek közül az első Csongrádtól Csanytelekig, a második Csanytelektől Tápéig, a harmadik pedig Tápétól Szegedig terjedt.¹⁶

A halászati viszonyokat Szeged térségében a két világháború közötti időszakban alapvetően meghatározta a halállomány drasztikus mértékű csökkenése. Ezek a változások jelentős mértékben befolyásolták a halfogás lehetőségeit valamint az ágazatból származó jövedelmet. A város által birtokolt halászóvizek két csoportra tagolódtak, amelyek közül a megközelítőleg 12 km hosszúságú tiszai szakasz az úgynevezett

¹⁰ Szilágyi 1988: 18.

¹¹ László (szerk.) 1988.

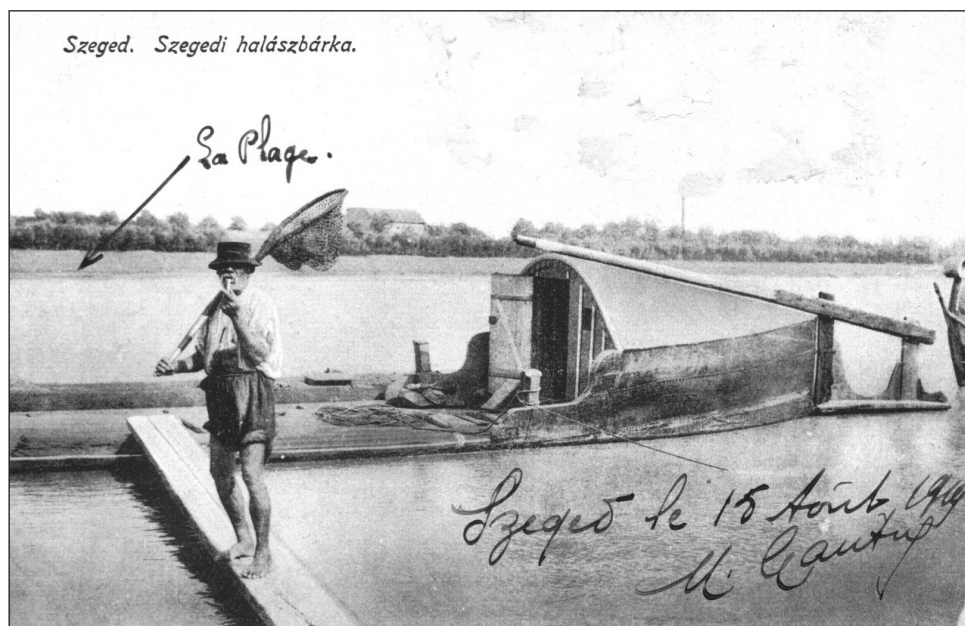
¹² Megtiltotta a halállományra nézve károsnak tartott halfogási módokat, valamint meghatározta azt, hogy milyen szeméretű hálókkal szabad halászni, miként és mikor lehet a halak vonulási útvonalát elrekeszteni, illetve mekkora halak foghatóak ki. Az ívás idejére teljes halászati tilalmat rendelt el, és kötelezővé tette a járási szolgabírói hivatalok által illeték ellenében kiadott halászejegyeket. Szilágyi 2008: 76–78.

¹³ Fischer 1931: 207–208.

¹⁴ A Dunán és a Tiszán nagy kiterjedésű, bérelhető vízfelületek jöttek létre, amelyeket a társulatok választott vezetősége 3-5 év időtartamra adott bérbe. Megszervezésüket a Tiszán és mellékfolyóin a megyei törvényhatóságok a 19. század utolsó évtizedeiben végezték el. Szilágyi 1992: 162–168., 2008: 20.

¹⁵ A halászati társulatok működését szabályozó törvények és rendeletek ugyan előírták azt, hogy a bérlemény nem adható albérletbe, a kihalászok azonban nem tartoztak ebbe a kategóriába, így lehetőségük nyílt a halfogásra. Szilágyi 2008: 109.

¹⁶ Magyarországon az első világháborút követően 42 halászati társulat maradt, amelyek közül főként az államhatárok közvetlen közelében működő szervezeteknek kellett nehézségekkel szembenéznie. Az új határok helyenként a folyómeder középvonalán húzódtak, sőt az is előfordulhatott, hogy a halászó vizeket teljes szélességben elszakították. További kutatások tisztázhatják azt, hogy ebből a szempontból a Csongrád-szegedi Tiszai Halászati Társulat hátrányos helyzetbe került-e vagy sem. Solymos 1994: 307.

1. kép. Szegedi halászbárka (Szanka József gyűjteményéből)

porgányi zsiliptől az államhatárig terjedt, az állóvizek a bel- és külterületen található tavakat és holtágakat foglalták magukba. Az 1920-as évek folyamán a városi tanács több alkalommal is kísérletet tett arra, hogy a halászatot házi kezelésben tartsa. Az illetékesek az akciótól a piaci árak mérséklését, a kifogott zsákmányból pedig nagyobb bevételt reméltek. A halállomány drasztikus csökkenésének köszönhetően Szegeden már az 1890-es évektől kezdődően több alkalommal felmerült olyan halastavak létesítésének a gondolata, amelyekben a helyi fogyasztói igényeket messzemenően kielégítő halmennyiség szaporítására és tenyésztésére nyílt volna lehetőség. A 20. század elején Répássy Miklós az Országos Halászati Felügyelőség főmérnöke többször felhívta a figyelmet a város határában található Fehértó halgazdasággá alakításának lehetőségére, a vízhiány miatt azonban a tanács elvetette a tervet. A gazdasági válság idején került ismét napirendre az elképzelés, amikor a törvényhatósági közgyűlés a megvalósítás mellett foglalt állást. A munkálatokhoz a kormány 200 000 pengőt bocsájtott a város rendelkezésére, a hiányzó részt viszont az előljárásság kölcsönökből próbálta fedezni. A földmunkákat 1931 és 1933 között végezték el, amivel időlegesen sikerült a munkanélküliséget is enyhíteni. Nemcsak halastavakat alakítottak ki, hanem 24 haltelelő táplálása céljából öt artézi kutat is fúrtak. A tógazdaságot a későbbiekben folyamatosan fejlesztették azért, hogy nagyobb halhozamokat érjenek el, és ezáltal a város is nagyobb bevételhez juthasson.¹⁷

¹⁷ 1936-ban a város a tógazdaság közelében halászcserdát épített, amely hamarosan nagy népszerűsége tett szert. Lásd részletesen: Tasnádi 1997: 54–70.

A 19–20. század fordulóján Szegeden már nemcsak tiszai, hanem Apatinból, Eszék-ről valamint a Duna alsó szakaszairól származó halat is árultak. Kisebb pontyokat és kárászt Horgosról illetve a Palicsi-tóból is szállítottak, de nagyobb mennyiségű ponty és sügér került ki a Pallavicini örgróf levelényi halgazdaságából. A két világháború között a szegedi halpiacon az értékesítési lehetőségek beszűkültek, ami összefüggésbe hozható a vásárlóközönség megfogyatkozásával és az étkezési szokások megváltozásával. Az egykorú sajtóbeszámolóik szerint problémát jelentett ugyanakkor az is, hogy a Tiszáról csak az egészen apró, szálkás halzsákmány jutott el olcsó áron a helyi piacra, a nagyobb méretű pontyok, harcsák és süllők viszont más húsfélesekhez képest nagyon drágának számítottak.¹⁸ A szegedi lakosság ellátásában a két világháború közötti időszakban egyre nagyobb szerepet töltöttek be a halgazdaságok, ahonnan az Antalfy¹⁹ és a Bitó család tagjai is rendszeresen vásároltak.

A CSALÁDI GYÖKEREK

Az egyházi anyakönyvek módszeres áttekintésén alapuló kutatás a jövőben feltárhatja a Bitó familia rokoni-társadalmi kapcsolatait valamint elkülönítheti egymástól az azonos nevű családtagokat. Amíg nem állnak rendelkezésünkre ezek az adatok, addig kénytelenek vagyunk kizárólag más forrásokra, mint például Bitó János (1859–1932) önéletírása hagyatkozni. A Délmagyarország hasábjain 1930-ban egy olyan cikksorozat látott napvilágot, amely részletesen foglalkozott a szegedi családok múltjával. Ez tekinthető tulajdonképpen az első olyan vállalkozásának, amelyik a familia történetének összeállítására, a rokoni kapcsolatok feltárására tett kísérletet. A szerző a Bitó családot „ösrégi” szegediként tartotta számon, azzal a megjegyzéssel, hogy a familia tagjaiban még eleven élt az erdélyi eredet tudata. Bitó Mátyás és Bitó Miksa 1723-ban tűnik fel Felsővároson esküdt polgárként, akiktől feltehetőleg az összes Bitó nevű személy származtatható. A család „ösi fészke” Felsővároson lehetett, de felbukkannak Rókuson is, sőt az egyik ág kihúzódott a szegedi határ felsőtanyai részére. Ez utóbiből válhattak ki a kisteleki Bitók. A napilap hasábjain valóságos családfa rajzolódik ki, amelynek megkerülhetetlen tagja az 1859-ben született Bitó János is, aki halászmesterként és földbirtokosként tűnik fel. Nagypja, Bitó Ferenc, akiről önéletírásában is megemlékezett, halászként tevékenykedett, de hajóvontatással, szappanfőzéssel, gyertyamártással és sertéshizlalással is foglalkozott. 1857-ben Hódmezővásárhelyen a *Vajfenékben* próbahalászás közben úgy megfázott, hogy megbetegedett, majd hamarosan meghalt. Az apa, Bitó Ferenc 1831. december 31-én született Szegeden, a Tabán utca 18 szám alatti házban. A halászat mellett vendéglátással is foglalkozott, ahogyan fia, Bitó János is utal rá. 1879-ben városi képviselőként aktív szerepet vállalt az árvíz elleni védekezésben, amiért királyi elismerésben részesült. A házassági kapcsolatok

¹⁸ Délmagyarország 1942. november 21. 2.

¹⁹ Antalfy Antal a Pétertői Tőgazdaságot is bérelte, ahol a korszakban modernnek számító haltenyésztési eljárásokat gyakoroltak. Kelebiáról és Felgyőről is vásároltak halat, amelyet a szegedi halpiacon próbáltak értékesíteni. Tasnádi 1997: 36.

vonatkozásában egyfajta foglalkozási endogámia figyelhető meg, hiszen Bitó János lánytestvérei közül többen halászokkal illetve vendéglősökkel kötöttek házasságot. Bitó Ágnes Csikós János halásznak, Bitó Rozália pedig Antalffy Antalnak lett a felesége, jelezve azt, hogy a halászmesterség leányágon is tovább „öröklődött”. Amíg 1930-ban Bitó Fáni Novák Mihály Rudolf téri kocsmáros, addig Bitó Ilona Tápai László budapesti vendéglős özvegyeként élte mindennapjait.

Bitó János mellett a halászmesterséget bátyja, Bitó Ferenc²⁰ is gyakorolta, akinek tizenhárom gyermeke született. Halálát követően egyik fia, az 1896-ban született Bitó Antalnak édesanyjával arra kényszerült, hogy átvegye a halászati üzem és a halértékesítés irányítását. Miután besorozták katonának, az első világháború idején a hídépítő zászlóalj kötelékében Kremsben illetve az olasz harctéren teljesített szolgálatot, 1918-ban került haza. Halászati felszerelésük teljesen tönkrement, ezért újra kellett szervezniük vállalkozásukat.

BITÓ ANTAL IRATTÁRA

A személyes dokumentumok vizsgálatának fontosságára az 1970-es években Bányai Irén hívta fel a figyelmet, aki bevezette a parasztirattár fogalmát, ami alatt történeti iratok sajátos együttesét értette. Kihangsúlyozta azt, hogy az egyes családoknál fennmaradt egyedi dokumentumok önmagukban, a kibocsájtó szerv egyéb iratai nélkül kevés információs értékkel rendelkeznek, ezért a kutatás szempontjából az irategyüttes egésze tekinthető lényegesnek. Bányai Irén a parasztirattárak dokumentumait két csoportra bontotta, amelyek közül az egyiket a hivatalos okmányok, míg a másikat a családi feljegyzések alkotják.²¹ A témával legutóbb Vajda András foglalkozott doktori értekezésében, amelyben három parasztirattár alapos elemzését is elvégezte. Ráirányította a figyelmet arra, hogy az egyén életútja köré szerveződő irattárak megalapozása tulajdonképpen a születési anyakönyvi kivonat kiállításával kezdődik, és az elmúlást igazoló halotti bizonyítvánnyal zárul. A két végpont a dokumentumok „termelődésének” kezdetét és befejeződését jelenti. Az irattárakon keresztül egy egyén vagy egy család mindennapjaiba nyerhetünk bepillantást, abba a világba, amely az önéletrajzokban vagy élettörténetekben gyakran nem válik láthatóvá és rejtve marad. A változó gazdasági-társadalmi és politikai viszonyoknak és az erre adott válaszoknak a termékeiként, lenyomataiként is felfoghatóak, ugyanakkor arra is példaként szolgálhatnak, hogy az egyén az életút egyes szakaszaiban milyen típusú szövegek előállítására és használatára kényszerül.²²

Bitó Antal irattárának mélyreható elemzése szétfeszítené jelen tanulmány terjedelmi kereteit, éppen ezért csak nagy vonalakban kíséreltem meg felvázolni legfontosabb

²⁰ Az 1858-ban született Bitó Ferenc, Bitó János (1859–1932) bátyja a Délmagyarország hasábjain megjelent családtörténet szerint 1921-ben hunyt el, fia, Bitó Antal önéletrajzában halálának dátumaként ezzel szemben az 1912-es esztendő szerepel.

²¹ Bányai 1973: 161–171.

²² Vajda 2013: 83–158.

SZEMÉLYI ADATOK:

Születési helye és éve Szeged 1896
 Állampolgársága magyar
 Családi állapota nőtlen
 Vallása rom. kat.
 Állandó lakhelye Szeged Kistisza u 7

SZEMÉLYLEÍRÁS:

Termete: közep
 Arca, alakja és annak különösebb ismer-
 tető jelei: hasznukas
 Hajának színe: barna
 Szakálla alakja és színe: borotvált

Bajusza alakja és színe: barna
 Szeme színe és esetleges hibája: sárga
 Szája alakja: rendes
 Különös ismertető jelei: bal lábára roham
 Milyen nyelveken beszél? magyar

Az üzemszakasz bérletjének igazolása:
Szeged 1943. 10. 16.
 (pecsét)
 hatósági

A kiállító hatóság igazolása: (magyar részről)
Bitó Antal
névvel

Láttamozó hatóság igazolása: (német részről)
 P. H.

2. kép. Bitó Antal halászlati igazolványa 1943-ból (Bitó János tulajdona)

jellemvonásait.²³ A dokumentumok javarésze az 1930-as és az 1940-es évekből származik, azaz segítségükkel az életút egyes szakaszai teljes mértékben nem rekonstruálhatóak. Bitó Antal életének azt az időszakát ismerhetjük meg belőle, amikor kiterjedt halászlati bérletei révén prosperálónak mondható halászlati-halkereskedői vállalkozást működtetett, ám a második világháborút követő gazdasági-társadalmi és politikai változások következtében alapvetően megváltoztak a lehetőségei. Meglehetősen nehéz feladatnak tűnik a dokumentumok csoportosítása, kategorizálása, annyi azonban bizonyossággal elmondható, hogy döntő többségük hivatalos iratnak minősül, azaz valamilyen hatóság és Bitó Antal kapcsolatáról árulkodik. Jelentős hányaduk a halászlati, halértékesítési ügyleteihez kötődik szorosan, amelyek közül külön csoportot alkotnak a halászlati társulatokkal vagy kishalászokkal kötött szerződések. Az irattárban néhány, nem egyszer fényképpel ellátott igazolvány is fennmaradt. Ezeket az illetékes hatóságok állították ki Bitó Antal számára azért, hogy a háborús viszonyok közepette hivatalosan is gyakorolhassa halkereskedői tevékenységét, azaz elláthassa megfelelő mennyiségű hallal a lakosságot vagy a katonaságot. Tematikai szempontból elkülönülő csoportot alkotnak a járművek (motorcsónak, teherautó, segédmotor) üzemeltetéséhez kapcsolódó dokumentumok, amelyek között különféle engedélyek, szavatossági jegy, kerékbabroncs ellenőrző lap, üzemanyag-vásárlási könyv fordul elő. Bitó Antal

²³ Jelenleg unokaöccse, Bitó János (1939-) tulajdonát képezi, aki nagybátyjával eltartási szerződést kötött. Az irattár 1996-ig, Bitó Antal haláláig a Kistisza utca 7. szám alatti lakóházban kapott helyet. Bitó János az iratokat saját személyes dokumentumaitól elkülönítve tárolja, legtöbbjüket borítékokban.

irattárának különböző méretű, fekete-fehér fényképek is a részét képezik, amelyeknek a döntő többsége kapitális nagyságú halakat, főként harcsákat örökített meg.²⁴ Kézzel írott önéletrajzát akkor állította össze, amikor az 1950-es évek elején, az államosítások idején munkát keresett magának. Mennyiségi szempontból a legjelentősebb csoportot a szegedi halkereskedő földbirtokaival kapcsolatos iratai képezik, amelyeknek a többsége a második világháborút követően, 1945 és 1950 között keletkezett. Abból az időszakból származnak, amikor a társadalmi-politikai átalakulások következtében Bitó Antal elveszítette vagyonának jelentős részét. Az irattár bizonyos szempontból azt példázza, hogy a halkereskedő gazdasági pozíciói, a helyi társadalomban elfoglalt helye az életút egyes szakaszaiban miként módosult, illetve miképpen igyekezett alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Amíg a föld- és ingatlanvásárlásokhoz kapcsolódó adásvételi szerződések vagyoni szempontból gyarapodást mutató korszak bizonyítékai, addig a második világháborút követően a beszolgáltatások teljesítését igazoló dokumentumok és a tulajdonjogról lemondó nyilatkozatok már egyre inkább a Bitó Antal által követett stratégiák és minták alkalmazásának fokozatos ellehetetlenülését jelzik.

A HALÁSZATI HASZONBÉRLŐ

A Csongrád-szegedi Tiszai Halászati Társulat haszonbérnaplóiban 1904 és 1908 között rendszeresen feltűnik Bitó Ferenc, 1925-től pedig fia, Bitó Antal is szerepel, ami egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a család tagjai sikerrel próbáltak versenybe szállni a tiszai folyószakaszok bérletéért.²⁵ Az apa, aki a Novobáczky Győzőhöz, a társulat igazgatójához írt leveleinek fejlécében hol halászatbérelőnek, hol halászat és hajótulajdonosnak²⁶ nevezte magát, az 1902. november 20-án Szentesen megkötött szerződés értelmében 1903. január 1-től 1908. december 31-ig a Csongrád északi határától Csanytelek déli határáig terjedő Tisza szakasz halászati jogát gyakorolhatta, amiért évente meghatározott összegű haszonbért fizetett.²⁷ Maszlag János csongrádi halász életrajzában említést tett Bitó Ferencről, aki több folyószakasz halászata felett is rendelkezett: *Ekkor még Bitó Ferenc volt a bérelő Csongrádon. A szegedi-szentesi-csongrádi halásztársulattól az első szakaszt ő bírta. Szegedi lakos volt, volt neki hajója is. Ekkor a halászati tilalom április 10-től június 10-ig tartott, semmiféle halászó szerszámmal*

²⁴ Idő- és térbeli elhelyezésüket nagymértékben segítik a hátsó oldalukon rögzített szövegek, amelyek Bitó Antaltól vagy unokaöccsétől, Bitó Jánostól származnak.

²⁵ MNL CsML SzL CszTHT IX. 220. 6. Haszonbérnaplók.

²⁶ Gráfik Imre több tanulmányban foglalkozott a szegedi hajózással, amelyet az 1840-es évek végén néhány családnak (például: Kopasz, Zsótér stb.) sikerült szinte teljes mértékben monopolizálnia. A forrásokban 1847-ben Vainer Móritz és Kopasz József alkalmazásában kormányosként szerepel Bittó György és Bittó József, akikről további kutatások deríthetik ki azt, hogy a familia tagjai voltak-e vagy sem. Gráfik 1993: 70.

²⁷ Bitó Ferenc az 1910-es évek elején bérbe akarta venni a városi tanácstól, ahonnan a kifogott halzsákmány kilogrammját egy koronáért kínálta volna a szegedi halpiacon. Délmagyarország 1911. július 15. 1.

*nem volt szabad halászni a folyó-Tiszán. Ekkor a halászok szétmentek, ki merre tudott, az öregjei bementek a Kurcára, a fiataljai meg ki hajóra, ki kubikmunkára elment. Abban az időben Bitónak volt még külön bérlete az Alsó-Tiszán, Becse körül. Nagyon jó víz volt. Amiért a többi bérlők haragudtak rá, elnevezték háromfertyáyesűnek.*²⁸

Az 1920-as évek második felében Szeged térségében a Bitó és az Antalffy²⁹ családok tagjai versengtek a halászat megszerzéséért. 1926. március elején a városi üzemek igazgatósága három év időtartamra Bitó Antalnak ítélte oda a tiszai és az állóvízi halászatot 40%-os haszonrészesedés mellett, azt követően, hogy februárban az illetékesek sem az Antalffy testvérek, sem Bitó Antal ajánlatát nem fogadták el. 1928-ban egy másik halászati bérlet kapcsán ismét ő került ki győztesen, annak ellenére, hogy Antalffy Antal és társai megfellebbezték a városi tanács határozatát. A rivalizálás több alkalommal bírósági eljárásokhoz vezetett. Az Antalffy Antal és Társa Halászati Rt. az 1920-as évek végén például feljelentette Bitó Antal édesanyját és Török Istvánt azért, mert a halpiacon azt állították, hogy csak ők kínálnak tiszai halat, Antalffyyék áruja ezzel szemben pocsolyaízű és romlott.³⁰ 1930-ban a helyi lapok arról számoltak be, hogy a korábban „társas viszonyban” tevékenykedő halkereskedők közül Bitó Antal jelentette fel Antalffy Antalt, aki 1929 januárjában felbontott egy Mezőkovácsházáról feladott, rendelkezésre vonatkozó táviratot, amelyet eredetileg a Bitó cégnek címeztek. A járásbíróság Antalffyyt a vád alól felmentette, Bitó Antal ugyanakkor megfellebbezte a határozatot, de végül nem járt sikerrel.³¹

Bitó Antal 1931-ben a bérleti díj leszállításáért folyamodott, a városi hatóságok azonban nem teljesítették a kérését, ezért lemondott az állóvizek bérletéről.³² Az 1933. május 31-én tartott törvényhatósági közgyűlésen az illetékesek meghosszabbították halászati jogát. 1935-ben egyedül jelentkezett a Holt-Tisza bérletére, de csak évi 500 pengőt ajánlott fel a korábban kifizetett 3000 pengő helyett. Az irattárban fennmaradt halászati szerződések³³ azt mutatják, hogy Bitó Antal bérletei az 1940-es évek első felében teljesedtek ki, amikor egymással párhuzamosan gyakorolta a halászati jogot

²⁸ Szűcs 2005: 92.

²⁹ A família tagjai a Bitó családhoz hasonlóan több generáción keresztül foglalkoztak halászattal és halkereskedelemmel. Az 1866-ban született Antalffy Antal Bitó Ferenc és Bitó János (1859–1932) egyik testvérét vette feleségül, ami a két család között megteremtette a rokoni kapcsolatokat. A két világháború közötti időszakban György (szül.:1893) és Antal (szül.: 1898) meghatározó szerepet töltött be a szegedi halpiac ellátásában. 1924-ben alakították meg az Antalffy és Társa Halászati Részvénytársaságot, amely a Dunán, a Körösökön illetve a Tiszán nagykiterjedésű halászóvizeket bérelt. Délmagyarország 1924. május 6. 5., 1930. július 6. 8.

³⁰ Délmagyarország 1931. október 16. 4.

³¹ Bitó Antal azt feltételezte, hogy Antalffy Antal a távirat révén szerzett tudomást a szállítási lehetőségről, amit a későbbiek során igyekezett kihasználni. Délmagyarország 1930. március 15. 3.

³² Délmagyarország 1931. december 28. 3.

³³ A halászati szerződések elemzése a jövőben egy külön tanulmány keretei között végezhető el, amely azonban elmondható, hogy a haszonbérlet a halvédelemmel kapcsolatos rendelkezések szigorú betartására és halivadékok telepítésére kötelezte.

3. kép. Bitó Antal által aláírt horgászengedély (Szanka József gyűjteményéből)

a Maroson, a makói közúti híd és a torkolat között,³⁴ a tápéi téli kikötőben,³⁵ a Szeged város tulajdonát képező Tiszán³⁶ valamint a bácskai folyószakasz³⁷ egy részén.³⁸ 1944-ben érdeklődést mutatott a Palicsi- és a Ludasi-tó bérlete iránt is, a fennmaradt iratokból azonban nem derül ki, hogy az árverésen sikerrel járt-e vagy sem. 1946-ban a felgyői tógazdaság bérletével is próbálkozott, ajánlatát azonban nem fogadták el, mivel alacsony pénzüsszeget kínált fel. A halászati jogokat Bitó Antal nemcsak a Maros és a Tisza bizonyos szakaszai, hanem a város bel- és külterületén található

³⁴ A szerződést 1941. november 15-én, Szegeden kötötték meg, ami lehetővé tette Bitó Antal számára azt, hogy a szóban forgó területen az 1942. január 1-jei és az 1947. december 31-ei időszak között a halászati jogokat gyakorolja.

³⁵ A 8. kat. 828 négyyszögöl kiterjedésű vízfelületre vonatkozó szerződést 1941. november 20-án, Szegeden kötötték meg, ahol évi 130 pengőért Bitó Antal 1942. január 1-je és 1947. december 31-e között gyakorolhatta halászati jogot.

³⁶ A halászvízet Bitó Antal az 1930-as évektől folyamatosan bérelte, jóllehet nem mindegyik halászati szerződés maradt fenn. Az említett megállapodást 1941. november 15-én írták alá Szegeden, melynek értelmében Bitó Antal évi 2000 pengőért az 1942. január 1-je és az 1947. december 31-e közötti időszakban rendelkezett a kérdéses folyószakaszon a halászat felett.

³⁷ A felek a szerződést 1941. december 17-én, Zentán, a járási főszolgabíróságon kötötték meg az 1942. január 1-től az 1946. december 31-éig terjedő időszakra vonatkozóan.

³⁸ A törvényi szabályozásnak megfelelően a bérbeadó szervezetek között a halászati társulatok, mégpedig a Marosvízi és a Csongrád-szegedi szerepel, melyeken kívül a visszacsatolt térségek vonatkozásában Délvidéki Halászati Alap számított illetékesnek.

4. kép. Harcsa közszemlén a halcsarnok előtt 1929-ben (Bitó János tulajdona)

leti viszonyokról, amelyeket ebben az időszakban is az Antalffy és a Bitó famíliák dominanciája jellemzett: *A Tisza hatalmas területét: Tiszasastól le egészen Magyar-kanizsáig ketten bérlik, Antalffy György és Bitó Antal. Mindketten régi szegedi halászmesterek. Porgánytól felfelé Antalffy, lefelé pedig Bitó az ur a Tiszán. Kettejüknek dolgozik a sok halászember. Legalább 200 lehet azok száma, akik ezen a nagy tiszai szakaszon hivatásszerűen űzik a halászmesterséget. Van aztán egy sereg kishalász is, ők a kishalászbérlők, akik bért fizetnek egyes tiszai szakaszokért. Az iratlan halásztörvény megszabja, hogy a halászmester főbérletén kik dolgozhatnak és a kisbérlők milyen halászati eszközöket használhatnak a Tiszán. Vannak, kik hálóval dolgoznak, mások fenékhorgot, vagy varsát használnak, van ki csak horogfűzérrel fogja a halat.*⁴²

állóvizek felett is gyakorolhatta. A Szeged-rókusai vasútállomás közelében található halastó is a „fennhatósága” alá tartozott, ahol a Szegedi vasutasok „Tisza” Sport Egyesületének tagjai is horgászhattak, amennyiben a halkereskedővel sikerült megállapodniuk. Az engedély nélküli halfogas rendszeresen visszatérő problémát jelentett Bitó Antal számára, aki több alkalommal arra kényszerült, hogy a vétkeket az illetékes hatóságoknál feljelentse. 1933-ban hat napszámot ellen indult eljárás, akik az egyik tóban a bérlő tudta és beleegyezése nélkül rendszeresen horgásztak.³⁹ 1936-ban az úgynevezett Vértó halállományának megdezsmálóit, nevezetesen 16 orvhalaszt jelentett fel, akik éjszakánként hálóval próbálták a halakat kifogni.⁴⁰ Olyan eset is előfordult, amikor a halászbárkájából 50 kilogramm halat lop-
tak el.⁴¹

Az 1940-es évek első felében a helyi sajtó is beszámolt a bér-

³⁹ Délmagyarország 1933. május 10. 4.

⁴⁰ Délmagyarország 1936. november 24. 6.

⁴¹ Délmagyarország 1933. december 21. 8.

⁴² Délmagyarország 1943. május 30. 5.

Bitó Antal bérlőtársaihoz hasonlóan arra törekedett, hogy a kisszerszámokat és nagyhalókat egyaránt magában foglaló, az adott vízterület adottságait leginkább kihasználó halászati üzemet alakítson ki és tartson fenn. A halászati bérlő, halkereskedő és a kishalászok közötti munkakapcsolatról tanúskodik az irattárban fennmaradt megállapodás, amelyben a bérlő lehetővé tette 36 személy számára azt, hogy a Maros és a Tisza adott szakaszain a törvények betartása mellett kisszerszámokat használhassanak. A felek megegyeztek abban is, hogy évente 30 kilogramm 1 kilogrammnál nagyobb méretű pontyot és márnát szolgáltatnak be a halcsarnokba. Ezen kívül a kishalászok a mindenkor hatóságilag megállapított áron az általuk kifogott zsákmányt Bitó Antalnak engedték át, amit a halkereskedő halüzletében értékesíthetett. A haszonbérleti szerződések meghatározhatták a bérelt üzemszakaszon kiadható halászati eszközök használatát, vagyis azt, hogy pontosan hány kishalásznak és horgásznak nyílt lehetősége a halfogásra. A Zentán 1941. december 17-én kötött megállapodás előbbi kategóriába 11, utóbbiba ezzel szemben 20 engedély kiadását tette lehetővé.

Bitó Antal⁴³ aktív szerepet vállalt az Alföldkutató Bizottság és a Ferenc József Tudományegyetem által a közúti híd alatt 1934 augusztusban megrendezett halászati kiállítás lebonyolításában, amely a halfajták mellett a halászszerződések és a halászszerződések készítői technikáikat is bemutatta az érdeklődőknek.⁴⁴

Az irattárban található fényképek⁴⁵ arról tanúskodnak, hogy Bitó Antal az alkalmazottai által kifogott nagyméretű halakat, elsősorban szürkeharcsákat a halcsarnokba elvitték vagy az épület udvarán közszemlére bocsájtotta, ahol a lakosságnak alkalma nyílt megtekinteni az óriási példányokat.⁴⁶ Az események a helyi sajtó figyelmét is felkeltették, amely időnként részletes tudósítást közölt a halfogás körülményeiről valamint a kifogott hal sorsáról.⁴⁷

⁴³ Az irattárban fennmaradt két darab fekete-fehér fényképen a szegedi halkereskedő látható a kiállítás installációja valamint bejárata előtt.

⁴⁴ Lásd részletesen: Délmagyarország 1934. augusztus 15. 4.

⁴⁵ Nem tudjuk pontosan azt, hogy kinek a kezdeményezésére vagy megbízásából készültek a felvételek, amelyek megörökítették a halfogás eredményét.

⁴⁶ Bitó Antal az egyik fotó hátoldalán pontosan rögzítette a halfogás körülményeit, illetve a zsákmány további sorsát: 1930. ápr. 10-én lett fogva a boszorkány szigetnél, hálóval 120 kg-mos harcsa 2,70 hosszú. Szegeden ki volt állítva két napig. Feje levágva 30 kg volt. A Természettudományi Intézet vette meg, és preparálta. A csontváza üveg alatt van az Intézetbe. Hódmezővásárhelyen is lett kiállítva (...) 1929 ősszel is fogtunk egy 111 kg-mos harcsát annak a fejét is az Intézet vette meg, így mind a két harcsafej a Természettudományi Intézet birtokában van.

⁴⁷ Szegedi Új Nemzedék 1929. december 24. 3., 1930. február 16. 2.

A HALKERESKEDŐ

Bitó Antal a Rudolf tér (mai Roosevelt tér) 11. szám alatt halcsarnokot tartott fent, ahol az élő halakat nagyméretű üvegmedencéből kínálta a vevőknek, akik igényeiknek megfelelően az áruból egy félig bádoggal fedett pultról is válogathattak.⁴⁸ A halkereskedő⁴⁹ az értékesítendő halzsákmány súlyát mérleggel határozta meg. A halcsarnokban hűtőládát is tartott, amiben jéggel tartósította áruját.⁵⁰ Az üzletben irodahelyiséget alakított ki, ahol telefonon is felvehette a megrendeléseket és lebonyolíthatta ügyleteit. A halcsarnokba a bárkából hordták fel a halakat, amelyek között gyakran 5–8 kilogramm súlyú példányok is előfordultak.

Bitó Antal testvére, Bitó János (1910–1948) is aktív szerepet játszott a vállalkozás működtetésében mindaddig, ameddig a második világháború kitörését követően be nem sorozták katonának. 1945 után ifj. Bitó János és édesanyja is bekapcsolódott az értékesítésbe, mégpedig olyan formában, hogy az 1946-tól gyermekeit egyedül nevelő asszony halaskofaként kínálta a portékát a Tisza Lajos körüti piacon, ahova reggelenként fiával együtt szatyrokban vitték az árut. Olyan eset is előfordult, amikor ifj. Bitó János kerékpárral szállította a megrendelt halmennyiséget a Körössy halászcárdába,⁵¹ ahol a friss halat szinte azonnal feldolgozták.

Ahogy Bitó Antal irattárának a bemutatása során említettem, a halkereskedő különözö járműveket üzemeltett azért, hogy a kifogott zsákmányt Szegedre, a halcsarnokába vagy a halbárkájába szállíthassa. Kétfázisú „penta” típusú farmotorral hajtott halászladijának vezetéséhez engedélyt kellett szereznie, amit a Magyar Kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium nevében a vizsgabiztos 1943. március 31-én állított ki számára. Az S-0149-es számmal ellátott vízi jármű 6 méter hosszúsággal, 1 méter szélességgel, és 50 cm magassággal rendelkezett, 6 személy vagy 480 kilogramm teher befogadására bizonyult alkalmasnak. Bitó Antal az illetékes miniszterhez intézett levelében az üzemeltetési engedély megadása mellett azzal érvelt, hogy a 70 kilométer hosszúságú bérletén a halakat emberi erő igénybevételére alapozva nem tudta szállítani. Egyfelől a Tisza bánati oldalán a katonai hatóságok nem adtak ki vontatási engedélyt, másfelől a halkereskedő alkalmazottainak egy része katonai szolgálatot teljesített. Érvelésében ugyanakkor arra is utalást tett, hogy a helyszínen a fogást nem tudta értékesíteni, ezzel szemben Szegeden, a zsákmányt mint közélélmzési cikket sikeresen

⁴⁸ A Rudolf téren az Antalfy testvéreknek is működött halcsarnoka, amelyen kívül az 1930-as évek közepén a városban másik helyszíneken is fenntartottak halüzleteket. Az egyik ezek közül a Széchenyi tér 12 szám alatt, a másik viszont a vámház mellett üzemelt. Délmagyarország 1933. november 3. 9.

⁴⁹ Az elmúlt évtizedekben a halkereskedők tevékenységével több kutató is foglalkozott, akik közül Solymos Ede és Szilágyi Miklós érdemel említést. A téma feldolgozása során mindketten a levéltári források, elsősorban a peres iratok nyújtotta lehetőségeket igyekeztek kiaknázni. Solymos–Solymosné Göldner 1979: 271–284.

⁵⁰ Az emberi fogyasztásra alkalmatlan vagy eladhatatlan halakat Bitó Antal állati takarmánnyként próbálta hasznosítani, amelyekkel saját illetve a családtagok által nevelt sertéseket táplálta.

⁵¹ A vendéglátóhelyet az 1930-as évek elején Körössy József és fia létesítette a Tisza partján, ahol elsősorban halételeket készítettek. A halászcárda üzemeltetését később a Csongrád Megyei Vendéglátó Vállalat vette át. Délmagyarország 1969. március 5. 5.

eladhatta. A farmotoros halászladikhoz hasonlóan a Ford-típusú tehergépkocsinak is fontos szerep juthatott a halzsákmány szállításában, ám a Szegedvidéki Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulattól engedélyt kellett kérnie ahhoz, hogy a védőtöltések tetején közlekedhessen. A jármű rakterébe ponyvát terítettek azért, hogy víz befogadására is alkalmasnak bizonyuljon, így a szállítás közben a halak nem pusztultak el.⁵²

Bitó Antal nemcsak az alkalmazottai által kifogott és a kishalászok által beszolgáltattott, illetve meghatározott áron átengedett zsákmány, hanem 1940-es évek közepén tógazdaságokban (például: Fehértó, Kelebia, Biharugra, Felgyő, Hortobágy) tenyészített halak árusításával is foglalkozott.

A Tiszán, a közúti híd közvetlen közelében egy 20 méter hosszúságú bárkát üzemeltetett, amelyben az értékesítést megelőzően a halzsákmányt tárolta.⁵³ Az állóvízben kifogott halakat 2–3 hétig a folyóban tartotta azért, hogy kitisztuljanak, és elveszítsék kellemetlen ízüket.⁵⁴ 1944. július 3-án a szerkezet ugyan bombatámadás következtében megsemmisült, a halkereskedő azonban a károkról részletes kimutatást készített. A bejelentési ívről illetve a hozzá csatolt mellékletből megtudhatjuk azt, hogy a bárka nyolc rekeszre tagolódott, nádfedeles felépítménye 52 négyzetméterre terjedt ki, orr- és fartökéje pedig tölgyfából készült.⁵⁵ A bombázás következtében három halászladik, kilenc evező, egy kisméretű haltartó bárka, egy rudas mázsa, három merítőszák, négy lakat is megsemmisült, 629 kilogramm vegyes hal pusztult el.

Az 1940-es évek második felében a halászati bérlők számára egyre inkább beszüntülő lehetőségeket jelzi Szeged város polgármesterének az a rendelete, melynek értelmében Bitó Antalnak át kellett engednie a halászatot 1945. december 31-éig a Szegedi

⁵² Megrendelésre halakat vasúton is szállított, amelyeket kosarakban helyeztek el, és jéggel igyekeztek megakadályozni romlásukat.

⁵³ A 20. század közepén a folyó menti településeken (például: Budapest, Paks, Tolna, Baja stb.) a halkereskedők, halértékesítő vállalatok állóbárkái elérhették a 18 méteres hosszúságot is, emiatt akár 200 mázsányi, 6–8 csoportban elkülönített haltömeg befogadására is alkalmasnak bizonyultak. A szerkezetek formai szempontból leginkább az áruszállító fahajókra hasonlítottak. A padozat alatt, több rekeszben, minőségileg osztályozva tartották a halakat, amelyeket az értékesítést megelőzően szákkal fogtak ki. A közvetlen eladással vagy a piacra szállítással foglalkozó bárkakezelő számára lakófülke is épült. A 19–20. század fordulóján a Duna és a Tisza menti nagyobb városok ellátásában a halbárkáknak az áru szállításában még juthatott némi szerep, az 1860-as évektől azonban a vasút vált egyre inkább meghatározó jelentőségűvé ezen a területen. 1924 nyarán Banner János dokumentálta egy szegedi halászbárka készítésének munkafolyamatait. Banner 1925: 75–94.; Szilágyi 2003: 330–331., 2008: 17–18.

⁵⁴ Bálint Sándor is említést tett arról a sajátos gyakorlatról, ami az állóvizekben kifogott halak Tiszában történő fürdetésére irányult. A halzsákmány néhány hét alatt piacképessé vált, és elveszítette pocsolyaízét. Bálint 1957 I.: 111., 750.

⁵⁵ A második világháborút követően Bitó Antal saját maga egy új bárkát épített, ami később a Kosuth Halászati Termelőszövetkezet tulajdonába került. Az 1970-es évek második felében a Tiszai Halászati Szövetkezet akkori elnöke rendelt a Dunántúlról egy alumíniumból készített halbárkát, amelyet 1980 tájékán Tápéra vontattak fel, ahol halfeldolgozó telep is működött. A tavakban kifogott halakat 2–3 hétig áztatták benne azért, hogy elveszítsék kellemetlen ízüket. Pelle László szíves szóbeli közlése.

Halászsok Szakszervezetének alhaszonbérletbe.⁵⁶ A „halüzletet” 1949. december 24-én a budapesti székhelyű Halértékesítő Nemzeti Vállalat vette át, ugyanis Bitó Antal 1950. január elsejével felhagyott önálló halkereskedői tevékenységével, iparigazolványát⁵⁷ pedig az illetékes hatóságoknak visszaszolgáltatta.⁵⁸ Minden bizonnyal ebben az esetben arról lehetett szó, hogy halkereskedés tulajdonosát a hatóságok közvetett eszközökkel ellehetetlenítették, emiatt „önként” lemondott a megélhetését biztosító szakma gyakorlásáról.⁵⁹ A halcsarnokot befogadó épületet 1961-ben kisajátították, majd lebontották. Bitó Antal vagyonától megfosztva kényszerült új életet kezdeni, immáron a Halértékesítő Nemzeti Vállalat alkalmazottjaként tevékenykedett Szolnokon, majd Kecskeméten, ahol halboltokat vezetett.⁶⁰ Csak a nyugdíjazását követően tért vissza Szegedre, ahol 1996-ban bekövetkezett haláláig, az ősi családi fészeken, a Kistisza utca 7 szám alatti lakóházban⁶¹ élte mindennapjait. A halászzal való kapcsolata nem

⁵⁶ A megváltozó politikai-társadalmi viszonyoknak megfelelően az alábbi intézkedések rendezték a halászat jogi vonatkozásait: 6700/1945. ME. sz.; 2390/1945. FM. sz.; 12 440/1947. korm. Sz. A természetes vizek halászati joga az államot illette meg, annak gyakorlása pedig a halászati bérlő-, majd termelőszövetkezetek számára vált lehetővé. Csongrád megyében is több szövetkezet alakult, amelyeket később, 1974-ben Tiszai Halászati Szövetkezet néven összevontak. A Szeged környéki halászsok a második világháború után a Kossuth Halászati Szövetkezetet alapították meg. Solymos 1982: 114.; Szilágyi 1971: 279.

⁵⁷ A hivatalos iratot 1931. március 16-án bocsájtották ki a halkereskedő számára 8456 szám alatt.

⁵⁸ 1948 és 1950 között az államosítás jelentős mértékben beszűkítette a magánkereskedelem lehetőségeit, emiatt a foglalkozást gyakorló társadalmi csoport létszáma is drasztikus visszaesést mutatott. Amíg 1947-ben Szegeden még 3074 magánkereskedőt, köztük 7 halkereskedőt tartottak nyilván, addig 1953-ban mindösszesen 153 fő szerepel a kimutatásokban. A kiskereskedők esetén a különböző módszerekkel (például: fokozott adó- és árelenőrzés, ár- és bérrögzítő intézkedések stb.) történő ellehetetlenítés mellett a közvetlen államosítás is érvényesülhetett. Farsang 2010: 661.; Béládi 2013: 63–101.

⁵⁹ A szegedi bérlők, halkereskedők alakja feltűnik Lakos György 1954-ben megjelent riportsorozatában is, amelyben ideológiai elfogultságtól sem mentesen a kizsákmányoló kapitalista szerepkörben örökítette meg őket: *Alig tíz esztendeje még Antalffy és Bitó szedte össze piac előtt a halakat, övék volt erre minden víz, nekik fogta a halat minden halász. Amiért éjszakát és nappalt, kényelmet és egészséget áldozott a halász, a halzsákmányért Antalffy és Bitó zsebelte be a sok pénzt. A halász csak tengődött munkája után. Különösen Antalffy példázta a minden hájjal megkent kapitalistát: olyan jámbornak tette magát, hogy szinte elolvadt a nagy kedvességtől. A halászsok el is nevezték <Jézus>-nak.* Lakos 1954: 59–60.

⁶⁰ Bitó Antal példája nem tekinthető egyedinek, hiszen ebben az időszakban sok kiskereskedő kényszerült arra, hogy engedélyének visszaadását követően állami alkalmazottként lépjen szolgálatba. Majtényi-Szatucsek 2004: 22.

⁶¹ A Kistisza utcában a 19. század közepén alakult ki az a klasszicista stílusjegyeket magán viselő házsor, amelyet a hajózással, hajóépítéssel foglalkozó Kopasz család tagjai építettek. A Bitó család lakóépületét a Hajós utca választotta el ettől a háztömbtől. Szomszédságában, azaz a 8 szám alatt a Csúri-féle ház áll, ahol a 19. század utolsó évtizedeiben még olyan személyek is éltek, akik hajózással, halászzal is foglalkoztak. Bitó János és Bitó Ferenc apja szintén itt, ebben az utcában üzemeltetett kocsmát abban az épületben, ahol később kisdédóv működött. A Kistisza utca 7 szám alatti lakóház szárazbejáratának falait Bitó Ferenc megbízásából 1896-ban egy Újhegyi nevű asztalos freskókkal díszítette, amelyek különböző bibliai jeleneteket (Jónás a cethallal, csodálatos halfogas stb.) örökítettek meg. További kutatásokat igényel annak a feltárása, hogy az 1990-es évek közepéig a család tulajdonát képező épületet mikor emelték, és miképpen jutott a Bitó família birtokába. Babik 2000: 403–418.; Bálint 1976: 299.

szakadt meg teljesen, mivel a téli időszakban megfelelő díjazás fejében gyakran javította a halászati szövetkezet hálóit, halászszerszámaikat.

Bitó Jánossal és más családtagokkal ellentétben vendéglátóhelyet, azaz halászcserdát vagy kocsmát nem működtetett, ám különféle halételek nagy mennyiségben történő elkészítését fizetség fejében rendszeresen elvállalta.

A GAZDÁLKODÓ

Bitó Antal az 1930-as évek közepétől földterületek és ingatlanok⁶² vásárlásába kezdett, feltételezhetően azért, hogy a sokszor bizonytalan kimenetelű halfogással és értékesítési lehetőségekkel számolva stabilizálja vagyoni helyzetét. Minden bizonnyal ebben szerepet játszhatott az a körülmény is, hogy ezek a befektetések kevesebb kockázattal jártak.⁶³ 1939-ben került a tulajdonába a kiskundorozsmai birtoktest, majd 1942-ben Nyári Istvántól megvette szatymazi birtokát, ami öt szobás villát, szőlőültetvényt valamint a szőlőtermesztés és a borkészítéshez szükséges felszereléseket, munkaeszközöket foglalt magában.⁶⁴ A földterületeket 1944-ben gyarapította tovább, amikor Szőregben 11 kat. hold szántót vásárolt magának. 1945-ben a Szegedi Földgénylő Bizottságnak írt levelében az alábbi birtoktesteket sorolta fel, amelyek felett tulajdonjogot gyakorolt:

1. Szeged-Szatymaz kapitányság 135. számú ház 150 négyszögöl udvarral, 950 négyszögöl szántófölddel, 7 kat. hold 118 négyszögöl szőlővel és gyümölcsös 2. Kiskundorozsma határában 3 kat. hold 889 négyszögöl szőlő és 1320 négyszögöl szántó 3. Szőreg határában 11 kat. hold 1004 négyszögöl szántó

Az irattár dokumentumai közül különféle szerződések és Bitó Antal által készített kimutatások tanúskodnak arról, hogy a birtokok megművelésre valamint a termények betakarítására bémunkásokat alkalmazott, akiknek meghatározott pénzösszeget fizetett. A kiskundorozsmai és a szatymazi szőlőültetvények termésére alapozva a Feketesas utca 17 szám alatti lakóházában kimérést tartott fenn, ahol magánszemélyeknek illetve halászcserdáknak árusította kisebb tételekben a felügyelete alatt elkészített borokat.⁶⁵ A beszolgáltatási kötelezettségeinek⁶⁶ eleget téve földbirtokait 1949-ig műveltette, ami-

⁶² A Honvéd tér 3 illetve a Feketesas utca 17 szám alatti lakóházakat kiadta, amiből jelentős jövedelemre tett szert. 1940-ben került a tulajdonába a Rudolf téri épület, amelyet 1940-ben egyik nagynénjétől, Novák Mihálynétől vásárolt meg. Az ingatlanok kisajátítását úgy próbálta megakadályozni, hogy az épületekbe a saját családtagjait költöztette.

⁶³ Lovas 2009: 261.

⁶⁴ A 19. század második felében a szegedi polgárcsaládok közül többen létesítettek a területen modern szőlőgazdaságokat, ahol rekreációs célokat szolgáló villaépületeket is emeltek. A két világháború között a szőlőn kívül a gyümölcs, főként az őszibarack termesztése is hangsúlyos szerepet kapott.

⁶⁵ A borértékesítés akkor kapott nagyobb szerepet, amikor 1945 után a halászati bérletek és a halereskedelem lehetőségei egyre inkább beszűkültek. A szőlőültetvények terméséből a szatymazi birtok pincéiben készített bort.

⁶⁶ Az irattárban található beszolgáltatási lapok szerint Bitó Antal zsírból, borból, árpából és napraforgóból teljesítette a kiszabott mennyiséget. A korszak viszonyairól lásd részletesen: Nagy 2013: 9–13., 63–81.

kor a kiskundorozsmai és a szatymazi birtoktestet mindenféle kártérítés nélkül felajánlotta a Szatymazi Földműves Szövetkezet számára, a Szőreg határában elhelyezkedő szántóföldet viszont határozatlan időre 1951-ben a Vörös Rózsa Termelőcsoport vette bérbe. Az irattár dokumentumai arról nem szolgálnak információkkal, hogy Bitó Antal milyen kényszerítő körülmények hatására mondott le a földbirtokok tulajdonjogáról.⁶⁷

ÖSSZEGZÉS

A Bitó család életpályája azt példázza, hogy egy „ösi foglalkozást” gyakorló, egymást követő generációk képviselői miképpen tudtak alkalmazkodni a változó gazdasági-társadalmi és ökológiai viszonyokhoz. Az első nagy átalakulást az ármentesítési munkálatok jelentették, hiszen a halállomány drasztikusan lecsökkent, a szegedi halpiac azonban továbbra is kedvező értékesítési lehetőséget kínált a halkereskedők számára. Bitó János ezt a konjunktúrát kihasználva kapcsolódott be a halkereskedelembe, és így játszott domináns szerepet ezen a területen.

Bitó Antal a szegedi *fisérek* egyik utolsó képviselője volt, aki kiterjedt halászati bérleteire alapozva tudta üzemeltetni halcsarnokát, ahonnan nagy mennyiségű hallal láthatta el a város lakosságát. Apja halála után azért tudta átvenni a helyét, és sikeresen működtetni a vállalkozást, mivel a követendő minták adottak voltak a számára. A megfelelő tőkével rendelkező földbirtokosokkal, nagygazdákkal, kereskedőkkel és hivatalnokokkal szemben Bitó Antal jóval kedvezőbb pozíciókkal rendelkezett, mivel saját maga is jártasságot mutatott a halászatban. Ha fogadott is halázmestert, tevékenységét a többi alkalmazotthoz hasonlóan folyamatosan figyelemmel kísérhette. Bitó Antal vállalkozásának sikeres működtetése azon alapult, hogy tudta-e biztosítani a megfelelő mennyiségű és minőségű halat a vevői számára. A tiszai halászat az egyre csökkenő halállomány miatt sokszor bizonytalan kimenetelű volt, éppen ezért halászati bérletei nagy kockázattal járhattak. Nem véletlenül fordult a figyelme a halgazdaságok felé, ahonnan beszerezhetette a hiányzó halmennyiséget. Halászati bérletei az 1940-es évek első felében teljesedtek ki, amikor egymással párhuzamosan gyakorolta a halászati jogot a Maros és a Tisza bizonyos szakaszain. Vállalkozásának sikerességét jelzi, hogy az 1930-as évek végétől ingatlanok és földbirtokok vásárlásába próbálta befektetni a halkereskedelemből származó hasznót. Bitó Jánossal ellentétben egyidejűleg működtette halászati bérletein alapuló halkereskedését, irányította földbirtokai művelését, amelyekhez alkalmanként vendéglátói tevékenység társulhatott. A halkereskedelem számított a legfontosabb jövedelemforrásnak mindaddig, ameddig a második világháborút követően a halászat lehetőségei Bitó Antal számára fokozatosan beszűkültek. Ilyen helyzetekben mutatkozhatott meg a „több lábon állást” követő stratégia sikeressége, hiszen a földbirtokokról származó termények illetve az ingatlanok bérbeadása kompenzálhatta a kieső bevételeket. Bitó Antal számára az 1940-es évek első felében minden feltétel adott volt ahhoz, hogy nagybátyjához hasonlóan hivatalos vendéglá-

⁶⁷ Unokaöccse, Bitó János szerint azért igyekezett „megszabadulni” a földterületektől, hogy a Kistisza utca 7. szám alatti lakóházat megmentse a kisajátítástól.

tóhelyet üzemeltessen, de ezzel a lehetőséggel nem élt. Az 1940-es évek végén a társadalmi-politikai változások már nem tették lehetővé a halászati bérlő, halkereskedő számára azt, hogy tovább folytassa a halászatra és a kifogott zsákmány értékesítésére alapozó üzleti vállalkozását, a család tagjai ezért az 1950-es évektől más pályára kényszerültek, és teljesen más foglalkozást választottak maguknak.

Irodalom

BABIK Barna

- 2000 Egy szegedi hajósgazda-ház története. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. Studia Historica* 3. 403–418.

BÁLINT Sándor

- 1957 *Szegedi szótár I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
1976 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete 1. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei* 1974/75. 2.

BÁNYAI Irén

- 1973 A parasztrattarak jelentősége az újkortörténeti muzeológiában. *Studia Comitatus* 2. 161–171.

BANNER János

- 1925 A szegedi halászbárka. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből* I. 75–91.

BÉLÁDI Olívia

- 2013 A kisipar és kiskereskedelem államosítása Pesterzsébeten. *Múltunk* 4. 63–101.

BITÓ János

- 1993 *Az én kiskirályságom. Egy tiszai halász élete.* Szeged: Betli Bt.

FARSANG Lászlóné

- 2010 Kereskedelem, kereskedelmi hálózat, idegenforgalom. In: BLAZOVICH László (szerk.): *Szeged története* 5. 1945–1990. 657–694. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

FISCHER Frigyes

- 1931 *A magyar halászat összefoglaló ismertetése, szerepe és jövője a mezőgazdasági termelésben és a vízgazdálkodásban.* Budapest: Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság.

GRÁFIK Imre

- 1993 Regionális áru- és terménypiac a reformkori szegedi hajóhid-kinyitási naplók alapján. *Agrártörténeti Szemle* 35. évf. 1–4. sz. 39–90.

HERMAN Ottó

- 1887 *A magyar halászat könyve I–II.* K.M. Budapest: Természettudományi Társulat.

KOVÁCS János

- 1901 *Szeged és népe. Szeged ethnographiája.* Szeged: Dugonics-Társaság.

LAKOS György

- 1954 *Halászélet. Riportok.* Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó.

LÁSZLÓ Ferenc (szerk.)

- 1988 *1888. XIX. törvénycikk a halászatról és végrehajtási utasítása jegyzetekkel, utalásokkal és magyarázattal ellátták Herman Ottó–Dr. Impling Konrád.* Veszprém: Pannon Nyomda.

LOVAS Enikő Amália

- 2009 *Polgári karrier a 19–20. századi Debrecenben.* Doktori értekezés. DE–TEK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola. Debrecen.

MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán

- 2004 A kiskereskedelem és a kisipar államosítása. *História* 4. 21–26.

NAGY Netta

- 2013 *A cserevilágtól a padlóössprésig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

TAMASI Mihály

- 1994 A világgazdasági válság és hatása a város életére. In: SERFÖZŐ Lajos (szerk.): *Szeged története* 4. 394–446. Szeged: Somogyi Könyvtár.

TASNÁDI Róbert

- 1997 *A Szegedi Fehértő halgazdasága.* Szeged: Szegedi Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

SOLYMOS Ede

- 1969 Levéltári adatok a szegedi halászat történetéhez. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1. 41–51.
1982 Szövetkezeti halász. In: ORTUTAY György (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. 114. Budapest: Akadémiai Kiadó.
1994 Adatok a Mosoni Felső Halászati Társulat történetéhez. *Arrabona Múzeumi–Közlemények* 31–33. 307–316.

SOLYMOS Ede–SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta

- 1979 Győri halkereskedők Baranyában. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXIII. 271–284.

SZILÁGYI Miklós

- 1971 Halászat. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): *Tápe története és néprajza.* 271–295. Tápe: Tápe Község Tanácsa.
1983 Egy mindszei halász a Tisza múlt századi halászatáról. *Forrás* 1. 67–76.
1984 A sárközi halászat bekapcsolódása a nemzeti piacba – Egy győri halkereskedő-vállalkozó konfliktusai. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* 336–351. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
1987 Egy múlt századi halászemlékirat. *História* IX. 3. 25–26.
1988 Ahogyan a törvény megszületett. In: LÁSZLÓ Ferenc (szerk.): *1888. XIX. törvénycikk a halászatról és végrehajtási utasítása jegyzetekkel, utalásokkal és magyarázattal ellátták Herman Ottó–Dr. Impling Konrád.* 7–40. Veszprém: Pannon Nyomda.
1992 *Halászó vizek–halásztársadalom–halászati technika. A tiszai halászat történeti–néprajzi elemzése.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
1995 *A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
2003 Haltárolás – halszállítás. *Népi kultúra–népi társadalom* XXI. 317–339.
2008 *A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona.* Magyar Néprajzi Könyvtár. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke

SZŰCS Judit

- 2005 Maszlag János (1883–1966) öreg halász életrajza. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographica* 5. 69–128.

VAJDA András

- 2013 *Az írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros menti településen.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület

Mód László

Egyetemi adjunktus, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

e-mail: modlaci@gmail.com

László Mód

A fishmonger in Szeged in the first half of the 20th century

The author in his article presents what strategies Antal Bitó, a fishmonger and fishing leaseholder in the city of Szeged, south-east Hungary, elaborated and what patterns he followed amidst changing opportunities and social-economic circumstances in order to successfully go on with the trade he inherited from his ancestors. For the analysis of his life and career path the family archives provide a basis that includes various types of documents and photos once owned by the fishmonger. The fishing leases of Antal Bitó flourished in the first half of the 1940s when he had fishing rights on rivers Maros and Tisza. The success of his enterprise is indicated by the fact that from the end of the 1930s he tried to invest his profit from fish trade into the purchase of real estates and landed property. He had a fishmongery based on his fishing leases, meanwhile he managed the cultivation of his arable lands occasionally supplemented with catering services. Fish trade was his chief source of income but after the second world war the fishing opportunities for Antal Bitó gradually narrowed down. In these situations the success of the multi-enterprise strategy became clear, since the sale of the produces from his landed property and lease of real estates could compensate for the missing takings. In the first half of the 1940s all conditions were given for Antal Bitó to launch a restaurant or an inn, similarly to his uncle, but he did not make use of this opportunity. At the end of the 1940s the socio-political changes no longer made it possible for the fishmonger and leaseholder to go on with his enterprises relying on fishing and the sale of fishes, therefore family members were forced to find other occupations.

Lónevek a középkori Magyarországon

Kosztá László emlékére

2004. február 25-én Kosztá László felkérésére előadást tartottam a Szegedi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszékén szervezett művelődéstörténeti kurzuson *A középkori magyar lovasélet* címmel, melyhez igyekeztem összegyűjteni, rendszerezni lovakkal kapcsolatos ismereteimet. Ekkor tűnt fel először, hogy középkori lónevekkel nem nagyon találkoztam a szakirodalomban, ugyanekkor került a kezembe a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* első kötete is, amelyben Hajdú Mihály – a tulajdonnevek jeles kutatója – megemlíti Szent László király *Szög* nevű lovát, de a továbbiakban úgy fogalmaz, hogy „lóneveket nagyobb számban a 17. századból ismerünk.”¹ Az általam olvasott 15–16. századi végrendeletekből konkrétan emlékeztem néhány elnevezésre, illetve rémlett, hogy még többel is találkoztam, ezért úgy gondoltam, hogy noha nyelvészeti képzettséggel nem rendelkezem és a téma sem tartozik a történeti kutatások fő vonalába, talán mégsem haszontalan egy rövid tanulmány erejéig kitérni a középkori lónevekre,² hiszen ezek a nyelvészeken túl a művelődéstörténészek és a néprajzkutatók érdeklődésére is számot tarthatnak.³ Áttekintve a lónevekre vonatkozó szakirodalmat ez a szándékom egyre inkább erősödött, hiszen a nyelvészek maguk is úgy fogalmazznak, hogy az állatnevek kutatása a *névtudomány mostoha területei* közé tartozik.⁴

Legkorábban előforduló állatnevünk a *Szög*, vagy – a 14. századi krónikakompozícióban szereplő írásképp szerint – a *Zug*. A ló neve a cserhalmi ütközet híres leányrablási jelenetében maradt fenn, amikor Szent László herceg megpillantja a leányt cipelő pogányt, *bár súlyosan meg volt sebesülve, mégis gyorsan üldözőbe vette lova hátán,*

¹ Hajdú 2003: 79–80.

² Jelen tanulmány előadás formájában elhangzott a IV. Medievisztikai PhD-konferencián (Szeged, 2005. június 9–10.). A gyűjtéshez elsősorban olyan végrendeleteket használtam, amelyeket nagyobb számban már szakdolgozatom készítéséhez tanulmányoztam, melynek eredményeit a II. Medievisztikai PhD-konferencián ismertettem (Szarka 2001). Természetesen a művelődéstörténeti, jogtörténeti és társadalomtörténeti irodalomban előforduló végrendeleteket is felhasználtam, és nagy haszonnal forgattam a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai adatbázisát is.

³ A nyelvészeti szakirodalomban 17. századi lóneveket elemez Hajdú Mihály (Hajdú 1992); Melich János és Inczeff Géza a 18. századból közöl adatokat (Melich 1921.; Inczeff 1954.); Martinkó András pedig a népszerű Csínom Palkó kezdetű dal Palkójáról és Jankójáról bizonyítja be, hogy azok a kuruc vitéz lovainak a nevei (Martinkó 1982). Az újabb nyelvészeti gyűjtéseket és a 20. században elterjedt lóneveket J. Soltész Katalin értékeli (J. Soltész 1976.; J. Soltész 1986). A néprajzi irodalom számtalan adatából kiemelkedik Herman Ottó gyűjtése, melyet néprajzosok, régészek, történészek, nyelvészek generációi használtak különböző tárgyú tanulmányaikhoz (Herman 1914).

⁴ J. Soltész 1970: 320.; Nemesné Kis 2006: 214.

*amelyet Zugnak hívott.*⁵ Az elbeszélésben talán egy ősi pogány hősének elemei is felfedezhetők, aminek egyik bizonyítéka éppen a lóra történő hivatkozás lehet.⁶ Bonfininél az is fennmaradt a lóról, hogy erénye nem gyorsaságában, hanem értelmességében rejlett, együtt harcolt gazdájával. Ez az elbeszélés azon túl, hogy illeszkedik a nomádok hadiménjeiről fennmaradt leírásokhoz, még a Szent László legenda képi ábrázolásaival is rokonságot mutat.⁷ A *zug* vagy *szög* lószínnév igen elterjedt volt a középkorban, és máig él a magyar nyelvben, jelentése: 'világos barna, gesztenyeszínű'.⁸ Képi ábrázolásokon Szent László lova általában fehér színű. Emögött valószínűleg egyszerűen a jó – gonosz ellentétpár művészi ábrázolását kereshetjük, ugyanakkor Bántornyán és az Anjou Legendáriumban világosbarnának ábrázolják a lovat, ami viszont a krónikakompozíció leírásából megismert lónév jelentésének tartalmát tükrözi.⁹

Eddigi ismereteim szerint lónevek csak a 15. században bukkannak fel oklevelekben, túlnyomórészt végrendeletekben. A lovak elnevezését tartalmazó első forrás régóta ismert a szakirodalomból, Belényesy Márta rövid, ám annál több tanulsággal szolgáló közleményéből, mely máig megkerülhetetlen alapirodalma a lovasérettel, végrendeletekkel foglalkozó szakembereknek.¹⁰ Geszti Péter 1402-es végrendeletében a felsorolt lovaknak szerepel a neme, a kora, a színe, külső tulajdonságai és elnevezése.¹¹ Az oklevélben előforduló lónevek a következők: *Vathayisti*,¹² *Forgozeg*,¹³ *Isty*,¹⁴ *Thyboldpey*,¹⁵ *Bothopey*,¹⁶ *Zegedeiysti*.¹⁷

A nevekre tekintve első ránézésre feltűnik, hogy színük alapján nevezték el a lovakat, de mivel az oklevélben összesen 109 ló szerepel, így a fentebb felsorolt állatokat¹⁸

⁵ Bellus 1986: 133–134.; *et quamvis esset graviter vulneratus, tamen illum celerrime persecutus est super equum illum, quem Zug nominabat* (Szentpétery 1937: 368). A ló neve szerepel Mügelin Henrik német nyelvű krónikájában is *Zaug* alakban (Szentpétery 1938: 177).

⁶ Szegfű 1977: 25. Vargyas Lajos keleti hősnevek szövegét véli felfedezni a hős lovának megnevezésében: Vargyas 1980: 15.

⁷ Kulcsár 1967: 163.

⁸ Benkő 1976: 792.; Szamota–Zolnai 1902–1906: 936–937.; Herman 1914: 353–354.

⁹ Magyar 1998: 107–108. A képi ábrázolásokhoz lásd: Hankovszky–Kerny–Móser 2000: 46–47.; Levárdy 1975.

¹⁰ Belényesy 1957.

¹¹ Mályusz 1956: 203–205. (1724. sz.).

¹² *Item eidem Benedicto lego unum equum Vathayisti nominatum.*

¹³ *Item eidem Benedicto unum equum Forgozeg nominatum.*

¹⁴ *Item eidem Benedicto lego unum equum meum Isty vocatum, quem prius domaverunt, cuius pes fuerat Iesus.* A forrás a ló megnevezésén túl még leírja a külső tulajdonságait is. Színevek előfordulása esetén, egyéb helyeken az oklevél a *coloris* kifejezést használja pl.: *Item Nicolao Petres teneor uno equo trienni, pro quo lego similiter equum triennem pey coloris...* [...] *Item Iohanni filio Pethres unum equum triennem Zeg coloris, cuius pes unus est albus a parte sinistra in pede posteriori. Item Geley famulo meo lego unum equum zeg coloris triennem magnum, cuius pes posteriores sunt albi.* [...] *Item Stephano parvo famulo meo lego unum equum triennem, quem pro nunc domat Iohannes dictus Jo Zeg coloris.*

¹⁵ *Item Gregorio dicto Koron famulo meo lego unum equum Thyboldpey vocatum, quem emi sexaginta florenis.*

¹⁶ *Item Iacobo de Posag lego unum equum Bothopey nominatum.*

¹⁷ *Item eidem [t. i. Dyonisio de Watha] lego unum equum Zegedeiysti nominatum*

¹⁸ Feltehetőleg a legértékesebb, idősebb hátslovakat (Belényesy 1957: 339).

még valamilyen egyedi névvel is megkülönböztették a többtől. A *Vathayisti* név jelentésére maga az oklevél ad választ, hiszen több helyen szerepel benne a *Watha* helynév.¹⁹ A név második felében szereplő *isti* (üsti) színnév mára kihalt a magyar nyelvből,²⁰ a középkori oklevelekben azonban gyakran szerepel, a Besztercei és a Schlägli szójegyzék tanúsága szerint tarka lovat jelenthetett.²¹

A *Forgozeg* név első felét tulajdonság alapján adhatták, a név feltehetőleg a ló táncosságára, rakoncátlanságára utalhatott. A név második felében szereplő *szeg* vagy *szög* színnév igen elterjedt volt a középkorban, fentebb már szóltunk róla Szent László király lova kapcsán.

Az *Isty* névben a *Vathayisti*-hez hasonlóan, szintén az üsti színnév keresendő, azonban a latin szövegből egyértelműen kiderül, hogy valódi névről van szó, ugyanis az oklevél a *nominatum*, *vocatum* illetve a *coloris* szavakkal szabatosan megkülönbözteti egymástól a gyaníthatóan valódi neveket és a színneveket. Az *Isty* elnevezésen kívül az oklevél a *nominatum* és *vocatum* kifejezést csak a fentebb felsorolt összetett nevek-re használja.

A *Thyboldpey* névben a *Tibold* személynév fedezhető fel.²² Nem ritka későbbi forrásokban, hogy a lovat az adományozó személyről vagy korábbi gazdájáról nevezték el,²³ ezt jelen esetben sem lehet kizárni, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy Borsod megyében, ahonnan Geszti Péter származik, található egy Tibolddaróc helynév, ahol a 15. században a Tibold család volt birtokos.²⁴ A *pej* színnév egyike a máig is leggyakrabban használt lószínneveinknek,²⁵ vörösesbarna, barna színt jelentett, de a lovakat ismerő személyek máig tudják társítani a *pej* színnevet az általa pontosan jelölt lószínhez.

A *Bothopey* névben szintén a *pej* színnév található. A *Botho* név jelentése kérdéses, de létezik személynévi és helynévi előfordulása is.²⁶

A *Zegedejysti* névben a *Vathayisti*-hez hasonlóan, szintén helynevet feltételezhetünk.²⁷ Szegeden a források tanúsága szerint igen élénk volt a lótarás és a lókereskedelem, így talán nem meglepő, hogy egy számtalan lóval rendelkező előkelő nemes lovai közt találunk egy innen származót is.

¹⁹ Watha-i Barnabás, Watha-i Mátyás, Watha-i Dénes, Watha-i Petres Péter és a Watha-i kápolna szerepel a végrendelet kedvezményezettjei között. A nevezett helység ma Vatta Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (Kiss 1988: II. 744.; Ördög 2002: 865).

²⁰ Benkő 1976: 1056.

²¹ Szamota–Zolnai 1902–1906: 1041–1042.; varius – *hwsti*: Szamota 1894: 62.; varius – *isti low*: Finály 1892: 53.

²² Kézai Simon szerint a Tibold nemzetség Géza korában jött Magyarországra, a Tibold, Teobáld személynevek már ekkortól elterjedtek az országban, és megjelentek helynevekben is (Szentpétery 1937: 188.; Veszprémy–Bollók 2001: 120.; Pais 1913.; Kristó–Makk–Szegfü 1974: 43).

²³ Hajdú 1992: 46, 49.

²⁴ Kiss 1988: II. 643.; Kázmér 1993: 1065. A Tibold család a Geszti családhoz hasonlóan az Örsúr nemzetségből származott, és egy bő emberöltővel végrendeletünk keletkezését megelőzően 1347-ben osztották fel birtokaikat (Karácsonyi 1900: 883).

²⁵ Szamota–Zolnai 1902–1906: 763.; rubeus – *pey*: Finály 1892: 53.

²⁶ Fehértói 2004: 149.; Kázmér 1993: 179. Helynévként a középkori Szabolcs megyében található (Almási–Kőfalvi 2004: 255).

²⁷ Ördög 2002: 773.

Bogachewai György fia Tamás 1420. március 4-én kelt végrendeletében a *Peye* nevű jobbik lovát hagyja Bálint nevű fiára.²⁸ A *Peye* elnevezésben minden bizonnyal a *pej* színnév keresendő.²⁹

A következő forrás, melyben lóneveket találtam Vásárhelyi Erdélyi János 1472. november 29-én kelt végrendelete,³⁰ melyben szerepel egy *Prychy* nevű,³¹ egy *Werespey* nevű³² és egy *pey* színű lóva.³³

A *Prychy* névről úgy fogalmaztam korábban, hogy az a ló prűszkölésére utalhattott,³⁴ azonban ezt a feltételezésemet nyelvtörténeti adatokkal nem tudom igazolni, sőt a legkorábban a 16. században előforduló *'ptrewsszkeleonek, puszkolnod, ptruzeog'* alakok éppen ellene szólnak ennek az etimológiának.³⁵ Figyelemre méltó azonban, hogy a pannonthalmi apátság birtokainak Albeus-féle 1237–40 körül keletkezett összeírásában egy lovas szolga neve *Prych*,³⁶ illetve helynevekben is előfordul.³⁷

A *Werespey* név ismert lószínnévre megy vissza,³⁸ de az oklevél szövege ebben az esetben is egyértelműen megkülönbözteti egymástól a neveket és a színneveket, így gyanítható, hogy itt is valódi névvel van dolgunk.

Máté császári kanonok 1483-as végrendeletében három lováról rendelkezik, melyek közül az egyiknek a neve *Thokach*.³⁹ A *Thokach* név tövében a *tokos* 'felszerszámozott' jelentését véltem felfedezni,⁴⁰ de helyesírás-történeti okokból ez kizárható.⁴¹

²⁸ Mályusz 2001: 339–340. (1444. sz.). *Item equum meum meliorem Peye vocatum lego Valentino filio meo.*

²⁹ Lásd fent a 25. lábjegyzetet.

³⁰ Barabás 1895: II. 114–115.

³¹ *Heremitis vero ibidem existentibus lego florenos auri viginti et unum equum Prychy vocatum.*

³² *Item equum meum Werespey vocatum vendant executores.*

³³ *Gregorii fratri meo uterino lego unum equum pey coloris.*

³⁴ Szarka 2001: 121.

³⁵ Benkő 1976: 299.; Szabó T. 2000: 1028.

³⁶ Fehértói 2004: 654.

³⁷ A középkori Baranya megyében: Ördög 2002: 691.; vö. Bényei–Pethő 1998: 27.

³⁸ Szamota–Zolnai 1902–1906: 1108.

³⁹ *Item equum magnum vocatum Thokach, lego domino lectori. Item alium equum minorem lego domino Georgio magno. [...] Item domino Benedicto capellano meo lego unum equum, qui est apud Clementem villicum* (Mályusz 1929: 302–305).

⁴⁰ Egy 1487-es oklevél, illetve a *Sermones Dominicales* magyarázza meg a *tokos* ló kifejezés jelentését: *Arma equi wlgo lothok* (Jakó 1990: II. 17. 2516. sz.). Ilyen értelemben jelenik meg a *tokos* szó a Karthauzi Névtelennél is, amikor László siklói porkoláb feltámadása után elbeszéli találkozását Remete Szent Pállal: *hogy kedég ezek bizonyok légyenek, ilyen jegyét adom, mert ez mai napon az én kisdéd fiam kiműlik ez világból, és az tokos ló, kit énelőttem hoztatok az cintirim kapuja előtt, ezennel leesik és meghal* (Madas 1985: 526–527). További adatok találhatók még a *Magyar Oklevél-szótárban* (Szamota–Zolnai 1902–1906: 591.); illetve a történeti-etimológiai szótárban és a *Régi Magyar Glosszáriumban* is: *equos insignes phaleratos vulgo tokosokath* (Benkő 1976: 932.; Berrár–Károly 1984: 706). A 'felszerszámozott, feldíszített' jelentésű nevek kortól és kultúrától függetlenül gyakoriak lehettek, ilyen értelemmel bír például a Kő Tegin türk kagán feliratában szereplő Kádímlig lónév is (Aalto 1946: 132). Megjegyzendő, hogy a szöveg legújabb kritikai kiadásában, és magyar fordításában Berta Árpád nem névként, hanem 'felvértezett' jelentéssel jelzőként értelmezi a kifejezést (Berta 2004: 111., 159., 197).

⁴¹ A cikket lektoráló Gerstner Károly és Hoffmann István is felhívta a figyelmemet a névmagyarázat tarthatatlanságára, amit csak az íráskép hasonlóságára alapoztam.

A nyelvészetileg megfeleltethető *tukacs* tájszó 'pisze' jelentéssel fordul elő néhány településen a mai Szlovákia területén, főként a kisalföldi Mátyusföldön, de a vizsgált korszakból említése nem ismert.⁴² Kérdéses, hogy az elterjedt *Tokács*, *Tukacs* vezetéknevekkel kapcsolatba hozható-e a *Thokach* lónév. Ezek az adatok Kázmér Miklós szótárában nem szerepelnek, de a 16. század második felében Tokács családnév előfordul – egy törökből fordított forrásban – a Külső-Szolnok megyei Vezseny, Túr (Mezőtúr), és a Túr mellett keletre található Békés megyei Sima településeken.⁴³

Erdewg Simon 1485. február 3-án tett végrendeletében egy közönségesen *Zaar*-nak nevezett és egy *Bordy* nevű lováról tesz említést.⁴⁴ A latin szöveg *vulgo zaar* kitétele alapján kérdéses, hogy az előbbi valódi névnek vagy színélnevezésnek tarthatjuk-e, ugyanis a *szár* szóval azokat a lovakat jelölték, amelyeknek térdig vagy még azon felül is kesely a lába,⁴⁵ illetve nem zárható ki a 'sár, sárga, szőke' jelentése sem.⁴⁶

A *Bordy* név feltehetőleg a Küküllő megyei Bord helynévből származik, helynévként és családnévként is gyakran előfordul a korszakban.⁴⁷ Erdewg Simon végrendelete a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei között maradt fenn, és az a tény, hogy Bord helység szintén e konvent hatókörébe tartozott még inkább nyomatékosítja a helynév és a lónév kapcsolatát.

Pakwsi Lajos 1489. október 25-én Kallo Jánoshoz írt magánlevelében egy közönségesen *Zeg*-nek nevezett poroszka lovat kér tőle.⁴⁸ A szeg lószínnév esetén a levél szövegéből nem egyértelmű, hogy valódi névre gondolhatunk e jelen esetben.

Kövendi Székely Miklós 1517-es végrendeletében két lováról rendelkezett, melyek közül az egyiket *Koppány*-nak nevezi.⁴⁹ A név valószínűleg az elterjedt *Koppány* helynév -i képzős származéka.⁵⁰

Mielőtt rátérnék a nevekből levonható általános következtetésekre, mindenképpen szólnunk kell az elemzés buktatóiról. Az adatbázis ugyanis nem feltétlenül alkalmas általános nyelvészeti konklúziók levonására, hiszen összesen 13 lónevet sikerült összegyűjtenünk,⁵¹ melyek 6 oklevélben és 1 elbeszélő forrásban találhatók, ráadásul a 13 névből 6 darab egy helyen, Geszti Péter végrendeletében szerepel. Azt sem szabad

⁴² B. Lőrinczy 2010: 484. Az adatra Gerstner Károly hívta fel a figyelmemet.

⁴³ Ágoston 1988: 259.; Ágoston 1989: 206., 210.

⁴⁴ *Item equum suum vulgo Zaar pro edificio capelle beatorum Fabiani et Sebastiani martirum legasset. Hoc etiam interserto, quod si idem equus pro edificio prefate capelle minus sufficiret, extunc alium equum suum Bordy vocatum eidem capelle commisisset* (Jakó 1990: II. 17. 2516. sz.).

⁴⁵ Herman 1914: 351.

⁴⁶ Szamota–Zolnai 1902–1906: 886.; Benkő 1976: 677–678.

⁴⁷ Ördög 2002: 133.; Jakó 1990: I. 872.; Jakó 1990: II. 862.; Kázmér 1993: 167.

⁴⁸ ...*gradarium* [...] *wlgo Zeg appellatur*. Dl. 46130. A *gradarius* elnevezés a poroszka lovakat jelölte, vagyis az olyan állatokat, melyek az azonos oldalon lévő lábaikkal egyszerre tudnak lépni (Belényesi 1956: 32).

⁴⁹ *Item lego sibi* [Stephano castellano] *equum meum Koppány. Item Johanni Zekel lego gradarium meum grisii coloris et florenos VI.* (Karácsonyi 1891: 679–681).

⁵⁰ Ördög 2002: 460.

⁵¹ Véleményem szerint lónévként értelmezhető elnevezések: *Zug*, *Vathayisti*, *Forgozeg*, *Isty*, *Thyboldpey*, *Bothopey*, *Zegedeyisti*, *Peye*, *Prychy*, *Werespey*, *Thokach*, *Bordy*, *Koppány*. Az alábbi elemzésben csak ezekkel az elnevezésekkel számoltam.

figyelman kívül hagyni, hogy – a neveket tartalmazó források alapján – a vizsgált személyek mindegyike tehetősebb, legalább a köznemesség felső, vezető rétegébe tartozott, ami természetesen valószínűleg névadási szokásaikban is megnyilvánulhatott.⁵² A polgári, illetve jobbágyi, paraszti rétegek által adott állatnevekről ezek alapján nem vonhatunk le következtetéseket, így azokat nem lehet összevetni a néprajzi szakirodalomból megismerhető gazdag névanyaggal.

Az elemzés másik buktatója, hogy valódi neveknek tarthatjuk-e a felsorolt forrásokban előforduló elnevezéseket? A probléma nem csak a magyar nyelvészetben merülhet fel, hiszen – mint fentebb láttuk – a 8. századi *Kädimlig* nevet Aalto Pentti névként értelmezte, Berta Árpád pedig – bár ismerte Aalto munkáját – jelzőként fordította.⁵³ Az, hogy már a középkorban is adtak nevet a lovaknak általánosan elfogadott nézet az állatnevekkel foglalkozó szakirodalomban.⁵⁴ Természetesen meg kell különböztetnünk a gazdájának kedves hátaslovakat és az úgynevezett ménesbeli lovakat (*equos equatiales*).⁵⁵ Az általam összegyűjtött adatok mindegyike hátaslovakra vonatkozik és érdemes külön hangsúlyozni, hogy – Szent László lovának kivételével – mindegyik elnevezés végrendeletben maradt fenn és minden esetben az állat tulajdonosa nevezi meg őket. Nem volt ez így a ménesbeli lovak esetén, mert azokat a középkorban általában külső tulajdonság alapján, vagy körülírással említik. Geszti Péter végrendeletében nem is mindig konkrét állatot, hanem valamilyen tulajdonsággal bíró egyedet hagy örökölni a méneséből.⁵⁶ Forrásokat olvasó történészként és régészként az a véleményem, hogy a vizsgált elnevezések az adott szövegek környezetben névként viselkednek,⁵⁷ így értelmezte ezek egy részét Belényesy Márta és Mályusz Elemér is.⁵⁸ Reményeim szerint a magyar és latin filológiában nálam jártasabb nyelvészek is állást foglalnak a kérdésben.

Az általam összegyűjtött nevek között feltűnő az előforduló lószínek magas aránya, legtöbb esetben ezek szerepelnek a nevekben, ami nem véletlen, hiszen a magyar nyelv köztudottan gazdag szókincssel bír a ló külső tulajdonságának leírására. Ez a nyelvi gazdagság a lovas nomád életforma koráig vezethető vissza.⁵⁹ Fennmaradását annak köszönheti, hogy lótarásunk a nomád gyökereknek, az újabb és újabb nomád impulzusoknak, majd a 14. századtól kialakuló nagyállat-kereskedelemnek köszönhetően egészen a 20. századig a világ élvonalába tartozott. A középkori oklevelekben nemcsak a mai lószínek többsége található meg, hanem mára kihalt, de források alapján értelmezhető elnevezések is. Az általunk vizsgált forrásokban a *szeg* vagy *szög*

⁵² A nemesség társadalmi tagozódásáról, további irodalmakkal (Kubinyi 2001: 70). A kanonokok jövedelmeiről: Mályusz 2007: 83–86.

⁵³ Aalto 1946: 132.; Berta 2004: 111., 159., 197.

⁵⁴ Nemesné Kis 2006: 215.

⁵⁵ A középkori lótarásról összefoglalóan: Paládi-Kovács 1993.

⁵⁶ Például: *Item eidem Nicolao lego unam equam equatiale triennem vel quatuor annorum. [...]* *Item Thome Babal famulo meo lego unum equum anni preteriti valde bonum* (Mályusz 1956: 204).

⁵⁷ Vö. Hajdú 1992: 46.

⁵⁸ Belényesy 1957: 339.; Mályusz 1958: 471., 497., 515., 611., 621., 628.; lásd még: Mályusz 2001: 673.

⁵⁹ Szarka 2001: 120.

színnév 2 esetben fordul elő lónévben, 3–3 alkalommal szerepel az *üsti* és a *pej*, és 1 esetben szerepel a *verespej* elnevezés.

Gyakori névadási motiváció lehetett a ló származási helye is. Az *-i* képzős alakokat általában helynévből képzett állatnévnek tarthatjuk. Az általunk vizsgált oklevelekben ilyenek a *Vathayisti*, *Zegedeiysti*, *Prychy*, *Bordy*, *Koppany* nevek.⁶⁰ *Vatha* esetében, mint láttuk, a végrendelet készítőjének személyes kapcsolata volt a településsel, és ugyanezt gyaníthatjuk *Bord* esetében is, vagy legalábbis a közeli fekvése miatt a földrajzi kapcsolat valószínűsíthető. Szeged esetében a lókereskedelem egyik jelentős központjával számolhatunk, de az is lehetséges, hogy – a *Vatha*-hoz hasonlóan – szintén Borsod megyei Sajószöged településről kapta a nevét az állat, így itt sem zárható ki a földrajzi kapcsolat.⁶¹

Nagy valószínűséggel személynévi eredetűnek tarthatjuk a *Thyboldpey* névben szereplő *Thybold* alakot. Amint fentebb már vázoltuk a forrásokból ebben az esetben is arra lehet következtetni, hogy valamilyen személyes kapcsolat lehetett a *Thybold* család és Geszti Péter között. A 17. századi párhuzamok alapján azt sem lehet kizárni, hogy a név adását jelen esetben a korábbi tulajdonos neve motiválta.⁶² Talán ugyanez feltételezhető a *Bothopey* névben előforduló *Botho* esetében is.

A fennmaradó két lónévnél szónévi eredettel számolhatunk. Amint azt már említettük a ló táncosságára, rakoncátlanságára utalhatott a *Forgozeg* név *forgó* előtagja, a *Thokach* név talán rokonítható a *tukacs* 'pisze' jelentésű tájszóval, bár ez esetben sem lehet kizárni a családnévi eredetet.

J. Soltész Katalin több helyen foglalkozott a lónevekkel, történeti, néprajzi és recens anyagokat is felhasználva tanulmányaiban. Osztályozása szerint ezeknek a neveknek három csoportja van: I. A szónevek, melyek gyakran az állat valamilyen tulajdonságára utalnak. II. A jelnevek, melyek nem bírnak külön jelentéssel az adott nyelvi környezetben. Ebbe a csoportba soroljuk például az állatnévként előforduló földrajzi- és személyneveket. III. A jelnévi és közszoói elemekből kombinált nevek. Ebbe a csoportba tartoznak például a földrajzi nevek képzős származékai, a több elemből összetett nevek, mint a tulajdonnévből és színnévből származók.⁶³

Ha a középkori források lovakra vonatkozó adatait tekintjük, akkor feltűnő, hogy milyen gyakran fordulnak elő, de általában nem a nevükön nevezik őket, hanem valamilyen külső tulajdonság, többnyire színnév, testi jellemző, sérülés, hiba segítségével írják le, illetve nem ritka, hogy a tulajdonosát, birtoklóját nevezik meg. Valószínű, hogy a nevek hiányát két okra vezethetjük vissza. Szembetűnő, hogy a jogi szövegekben az állatok szabatos megkülönböztetésére törekedtek, melyre az adott korszakban a körülírás sokkal alkalmasabb volt, mint a nevek leírása, főleg ha figyelembe vesszük a magyar nyelv lovas terminológiájának gazdagságát, másrészt az is nagyon valószínű, hogy nem is volt annyira elterjedt a lónévadás a korszakban, mint újabban, amikor a

⁶⁰ Gerstner Károly lektori véleményében felvetette, hogy *Prychy* és *Koppany* esetében a 'valakinek a birtoka, tulajdona; valakihez tartozó' jelentés sem kizárható.

⁶¹ Ördög 2002: 723.

⁶² Hajdú 1992: 49.

⁶³ J. Soltész 1976.

lovaknak mindig adnak nevet.⁶⁴ Vizsgálatunkban is csak a társadalmi elit átlagon felüli értékkel bíró hátsólovainak a neveire találtunk adatokat.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a későbbi korokra vonatkozó gyűjtésekhez, elemzésekhez hasonló kép tárul elénk a középkori lóneveket vizsgálva, ugyanakkor az adatok csekély száma, illetve a nevek eredetének bizonytalansága nem teszi lehetővé az alaposabb elemzést. Noha középkori oklevelekből várhatóan még néhány lónevet megismerhetünk, azt nem tartom valószínűnek, hogy akkora mennyiség lenne, hogy módosítaná az eddigi képet, ugyanakkor további kutatásokat igényelnének az újkori 16–18. századi állatnevek, melyek elsősorban végrendeletekben, temetési menetek leírásában szép számmal fordulnak elő.⁶⁵

Irodalom

AALTO Pentti

- 1946 Zu den Pferdenamen der Orchon-Inschriften. *Finnisch-ugrische Forschungen* 29. 127–133.

ALMÁSI Tibor–KÖFALVI Tamás

- 2004 *Anjou-kori oklevéltár. XIV. 1330.* Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

ÁGOSTON Gábor

- 1988 A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása I. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 3. 221–296. Szolnok: Szolnok Megyei Levéltár.
1989 A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása II. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 4. 191–288. Szolnok: Szolnok Megyei Levéltár.

BARABÁS Samu

- 1895 *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. I–II.* Budapest: Athenaeum Kiadó.

BELÉNYESY Márta

- 1956 Az állattartás a 14. században Magyarországon. *Néprajzi Értesítő* XXXVIII. 23–59.
1957 A ló becse a középkorban. Egy 15. századi végrendelet tanulságai. *Ethnographia* LXVIII. 337–342.

BELLUS Ibolya ford.

- 1986 *Képes Krónika.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

BENKŐ Loránd főszerk.

- 1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Ö–Zs.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

BÉNYEI Ágnes–PETHŐ Gergely

- 1998 Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 2. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

BERRÁR Jolán–KÁROLY Sándor szerk.

- 1984 *Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁶⁴ J. Soltész 1970.

⁶⁵ A 3. lábjegyzetben idézett irodalmakon túl lásd pl.: Jakó 1990: II. 647.; Szerémi 1875: 276–277.

BERTA Árpád

- 2004 *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása.* Szeged: JATEPress.

FEHÉRTÓI Katalin

- 2004 *Árpád-kori személynévtár: (1000–1301).* Budapest: Akadémiai Kiadó.

FINÁLY Henrik

- 1892 *A Beszterczei Szószedet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

HAJDÚ Mihály

- 1992 17. századi lóneveinkhez. *Névtani Értesítő* 14. 45–51.
2003 Állatnevek. In Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. I. 79–80.* Budapest: Balassi Kiadó.

HANKOVSKY Béla–KERNY Terézia–MÓSER Zoltán szerk.

- 2000 *Ave rex Ladislaus.* Budapest: Kairosz Könyvkiadó.

HERMAN Ottó

- 1914 *A magyar pásztorok nyelvkinccse.* Budapest: K. M. Természettudományi Társulat.

INCZEFI Géza

- 1954 A jószág leírása Szegeden a XVIII. században. *Magyar Nyelv* 50. 496–501.

JAKÓ Zsigmond

- 1990 A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. *Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok* 17. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KARÁCSONYI János

- 1891 Kövendi Székely Miklós végrendelete 1517-ből. *Történelmi Tár* 14. 679–681.
1900 *A magyar nemzetségek a 14. század közepéig.* Budapest: (Reprint 1995) Nap Kiadó.

KÁZMÉR Miklós

- 1993 *Régi magyar családnevek szótára. 14–17. század.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

KISS Lajos

- 1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II.* (Negyedik, bővített és javított kiadás). Budapest: Akadémiai Kiadó.

KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc–SZEGFÜ László

- 1974 Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* Tom. 48.

KUBINYI András

- 2001 Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In Hamza Gábor (szerk.): *Tanulmányok Werbőczy Istvánról. MF könyvek* 21. 65–98. Budapest: Professzorok Háza.

KULCSÁR Péter

- 1967 A cserhalmi ütközet László-legendájában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 71. 162–163.

LEVÁRDY Ferenc szerk.

- 1975 *Magyar Anjou Legendárium.* Budapest: Corvina Kiadó.

B. LŐRINCZY Éva főszerk.

- 2010 *Új magyar tájszótár. V. Sz–Zs.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MADAS Edit szerk.

- 1985 *A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből.* Budapest: Magvető Kiadó.

MAGYAR Zoltán

1998 *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest: Osiris Kiadó.

MÁLYUSZ Elemér

1929 A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (Negyedik közlemény). *Levéltári Közlemények* 7. 3–4. 278–311.

1956 Zsigmondkori oklevéltár. II. 1400–1410. Első rész. (1400–1406). *Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok* 3. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1958 Zsigmondkori oklevéltár. II. 1400–1410. Második rész. (1407–1410). *Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok* 4. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2001 Zsigmondkori oklevéltár. VII. 1419–1420. Szerk.: BORSA IVÁN. *Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok* 37. Budapest: Magyar Országos Levéltár.

2007 Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest: Műszaki Kiadó.

MARTINKÓ András

1982 Lóvá tettem Csinom Palkót. *Magyar Nyelvőr* 106. 294–301.

MELICH János [K. P.]

1921 Lónevek a XVIII. század közepéről. *Magyar Nyelv* 17. 122.

NEMESNÉ KIS Szilva

2006 Lovakról. *Magyar Nyelvőr* 130. 214–230.

ÖRDÖG Ferenc

2002 *Helynévmutató Csánki Dezső Történelmi földrajzához*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PAIS Dezső

1913 A Teobald keresztnévből származó személy- és helyneveink. *Magyar Nyelv* 9 31–33.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1993 *A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete

J. SOLTÉSZ Katalin

1970 Állatnevek és tárgynevek. In Kázmér Miklós–Végh József (szerk.): *Névtudományi Előadások. II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969*. 320–324. Budapest: Akadémiai Kiadó. /*Nyelvtudományi Értekezések* 70./

1976 Lónevek. *Magyar Nyelvőr* 100. 144–154.

1986 Újabb állatnévvizsgálatok. *Magyar Nyelvőr* 110. 129–137.

SZABÓ T. Attila gyűjt.

2000 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár X*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZAMOTA István

1894 *A Schlágli magyar szójegyzék*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula

1902–1906 *Magyar oklevél-szótár*. Budapest: (Reprint 1984) Állami Könyvterjesztő Vállalat.

SZARKA József

2001 Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovakról. In Weisz Boglárka–Balogh László–Szarka József (szerk.): *Tanulmányok a középkorról. A II. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai*. 113–123. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

SZEGFÜ László

- 1977 A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablás epizódjának nyomozása. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1977. 1. 23–31.

SZENTPÉTERY Emericus Ed.

- 1937 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Vol. I.* Budapest: (Reprint 1999) Nap Kiadó.
 1938 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Vol. II.* Budapest: (Reprint 1999) Nap Kiadó.

SZERÉMI

- 1875 Gr. Forgách Miklós kassai főkapitány temetésének rendi, 1636. *Századok* 9. 276–278.

VARGYAS Lajos

- 1980 Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában. In Mezey László (szerk.): *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* 9–18. Budapest: Szent István Társulat.

VESZPRÉMY László–BOLLÓK János ford.

- 2001 Anonymus – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. *Millenniumi Magyar Történelem. Források.* Budapest: Osiris Kiadó.

Szarka József

Régész, Szarvas, Tessedik Sámuel Múzeum

e-mail: szarkaj@gmail.com

József Szarka

Horse names in medieval Hungary

Medieval Hungarian sources either describe horses with the help of certain features, e. g. coat colour, age, bodily trait, injury, abnormality, or they name the horse's owner. There are two major reasons for the lack of names. On the one hand in legal texts to differentiate animals circumscription was a much more adequate means than the use of names, on the other hand it is highly probable that giving proper names to animals had been not so widespread as it was later. The author found data only for the names of the valuable saddle horses of the social elite. Among the collected 13 names (cf. footnote 51) the high rate of coat colours is striking. In Hungarian language hundreds of designations were used to describe the coats of horses. This linguistic abundance can be traced back to the era of the equestrian nomadic lifestyle. The survival of the multitude of coat colour names was due to the fact that Hungarian horse breeding owing to nomadic traditions and the further waves of nomadic peoples that settled down in Hungary in the Middle Ages (e.g. Besenyő, Cumans), as well as livestock trade and export from the 14th century until the 20th century was top-grade internationally. Out of these 13 horse names nine referred to the colour of the coat, besides which settlement names, proper and family names and an adjective referring to the movement of the horse occurred. The etymology of the names cannot be clarified convincingly in each case. According to the author these 13 designations can be identified as proper names on the basis of the texts of these medieval sources, but this view is presumably subject to further scholarly discussion.

A barackpálinka elterjedése Magyarországon (1936-ig)

A magyar pálinkák, sőt a hungarikumok között az egyik legnemesebb a barackpárlat, mégis történelméről alig tudunk valamit. Az égetett szeszekkel foglalkozó szakkönyvekben¹ is inkább csak felbukkanásának legendáját ismertetik. Eszerint 1935 elején Magyarországon járt Edward walesi herceg (a későbbi VIII. Edward király). Február 21-én a Dunapalota szálloda (egykori Ritz) tulajdonosa többek között Kecskemét városától kapott nemzetiszín szalaggal átkötött 1926-os évjáratú barackpálinkával kedveskedett neki. Ez nagyon ízlett a hercegnek, aki szerint: „Szódával jobb, mint a whisky, teában jobb, mint a rum.”² Mivel a herceg minden lépését árgus szemekkel figyelték a sajtó képviselői, a barackpálinka is nagy publicitást kapott; tulajdonképpen innentől ívelt fel addig lappangó karrierje.

De mi volt előtte? Teszi fel a kérdést minden esetben a történész, és megpróbál választ találni. Évtizedes adósságomat szeretném törleszteni a következő oldalakon. Terjedelmi okokból nincs lehetőségem tökéletes, napjainkig szóló barackpálinka-történeti monográfiát írni, sem a külföldi barackpárlatokra, likőrökre kitérni. A szinte kötelező kajszi-történelem is elmarad a szűk terjedelmi keretek okán.³ Nem térünk ki külön Kecskemét, Gönc vagy a velük párhuzamba állítható Wachau (Ausztria) kajszi-történelmére sem.

A magyar (kajszi) barackpálinka 1936-tól vált hirtelen ismertté belföldön, de külföldön is, tehát itt zárul munkám. A záróévig elsősorban irodalmi műveket vizsgáltam, hogy feltárjam a pálinka eddig lappangó történelmét. A mezőgazdasági és ipari statisztikákat mellőztem, részben mert nem megbízhatóak a korszakban, részben mert a faállomány nem mond semmit a gyümölcs felhasználásának módjáról.⁴ Az országban előállított szesz mennyisége szintén nem adhat iránymutatást, hogy ebből mennyi lehetett a kajszi, sőt, ezen belül a tiszta kajszi gyümölcspárlat.

¹ Balázs 1998: 46.; Marton 2002: 127.

² Gyenesei 2012. A kecskemétiék érthetően kitüntetett figyelemmel kísérték pálinkájuk sorsát, így folyamatosan tudósított az eseményről például KK 1935. febr. 24. 1., febr. 26. 3., febr. 27. 1., márc. 1. 2.

³ A tanulmány egy átfogó munka részlete, ami jelenleg kéziratban várja megjelenését. A kajszi történelem elavult szakirodalmát, ismertetését lásd például Surányi 2010: 63-78.

⁴ n.n. 1897: 114. Sok gyümölcsfát eltítkolt a lakosság az 1895-ös bevallás során, mivel elterjedt a pletyka, hogy meg akarják adóztatni a gyümölcsösöket (tehát jelentősen alulbecsült az adat). Az összes gyümölcsösnek arányában csak 2,4%-át adta a kajszi, ez az alábecsült számok ellenére is nagyjából helytálló lehetett (a gesztenye és a mogoró után a legkisebb számadatú volt akkori-ban); n.n. 1937; n.n. 1936.

A KEZDETEK

A középkorban még csak borból, sörből (gabona) készítettek párlatot, a 16. századtól megjelent a törköly és a seprő is mint alapanyag.⁵ A fontosabb gyümölcspálinkáink közül 1660-ban a meggy,⁶ 1677-ben a szilva tűnt föl.⁷ Az almapálinka későn jelent meg nálunk, hiszen legkorábban egy 1719-es adatunk jelzi meglétét.⁸ Maga a sárgabarack ekkor még épp csak terjedőben volt hazánkban. Igazából a Hódoltság idején lendült fel a baracktermesztés, főleg a török által uralt területen, (például Szentes, Kiskunhalas, Kecskemét). Kiűzésükkel pedig jó 100 évig sorsukra hagyták a barackosokat. A 19. század elejétől kezdődött el a barack jelentős telepítése a futóhomok megállítása végett. Mindez olyan sikeres lett, hogy az 1920-30-as években már az ország sárgabarack kivitelének több mint 60%-át Kecskemét adta.⁹

Gergelyfi András 1809-ben részletesen leírta a szeszfőzés menetét, illetőleg a korában ismert és használt minden alapanyagot (még a céklát is), de a barackot semmilyen formában nem említette.¹⁰ Két évvel később már úgy értesülünk a sárgabarackról, hogy „az édes és keserű magokból égett bor is készíttetik (Ratafia a neve).”¹¹ A reformkorban egy német szakácskönyv magyar fordítása jelentős sikereket ért el, és a barackot többféle szeszessitalhoz ajánlja, de még csak ágyaspálinka formájában.¹² Feltehető, hogy a reformkorban a cukrászdákban bukkant fel először a barackpálinka, ugyanis a divatos bécsi cukrászdai italok között 1799-től ott találjuk a barackpálinkát, és ekkor sorra nyíltak Magyarországon a cukrászdák (jellemzően német mesterek próbálták szerencsét a német lakosságú magyar városokban, mint Pesten).¹³ A 19. század közepén egy elterjedt német lexikon a *Bräuntwein* címszó alatt a magyar szilvapálinkát emelte ki; a sárgabarackból készült párlat tudomásuk szerint csak Itáliában és Spanyolországban volt jellemző.¹⁴ Ezt erősítheti egy 1792-ből származó olasz tudományos folyóirat, mely megszokott fajtaként sorolja fel a sárgabarack likört és pálinkát

⁵ Marton 2002: 103-105.

⁶ Karácson 1908: 124.

⁷ Mazsáry 1941: 189.

⁸ Herczeg 2005: 10.; Balázs 2004: 32, 35.

⁹ Surányi 2010: 68-76.

¹⁰ Gergelyfi 1809: 82-83.

¹¹ Heintl 1811: 33. A mű egyfajta felvilágosító (oktató) jellegű iromány volt, emiatt nem a magyar viszonyok felderítésére alkalmas, inkább abban rejlik fontossága, hogy elsőnek hívta fel a magyar gazdák figyelmét a barackpálinkára. A ratafia pedig ma is több külföldi nyelvben barack (vagy barack alapú-ízesítésű) likört jelent.

¹² Hofbauer 1826: 250-251. (magból készült liqueur), 254. (barack liqueur, barack magból készült liqueur)

¹³ Rózsa 1988: 110., 121-122. A cukrászok a kávések, italmérők céhes rendszerben már régóta rögzült jogai (italai) miatt újfajta – általuk frissítőnek nevezett – italokkal kísérleteztek, mint például a barackpálinka és a baracklikőr (ratafia).

¹⁴ Meyer 1858: III. 932.

²² Mezőgazdasági Szemle 1887. szept. 1. (online változat oldalszám nélkül. http://lib.szie.hu/sites/default/files/mgszemle/1887/1887_9006.pdf letöltés: 2013. 12. 19.

egy árus saját főzésű szilvóriumot és barackpálinkát árult.²³ Fentiekhez hozzá kell tennünk, hogy a kajszibarack csak a század elejétől kezdett terjeszkedni a vidéken, első írott említése jelentős kecskeméti barackültetvénynek 1836-ból van csupán.²⁴

Az addig csak elvétve felbukkanó adatok a 19. század legvégére megsokasodnak. 1885-ben Kiskunfélegyházán Szabó József ügyvéd, maga is gyümölcsös gazda, az írta, hogy a környéken „legnagyobb mennyiségben az alma és kajszibarack van elterjedve... rendkívüli bő termés esetében az árak rendkívül csekélyek lévén, nem marad más hátra, mint az alkalmas fajokat pálinkafőzésre felhasználni.”²⁵ 1888-ban Ugron Gábor, Kecskemét város parlamenti képviselője egy lap hasábjain kifejtette a tervezett szeszdó változással kapcsolatban, hogy „a barackból és meggyből alig néhány éve kezdenek nagy mennyiségben pálinkát főzni”.²⁶ 1889-ből értesülünk a kecskeméti párlat híreről, ugyanis Hermann Ottó Budapesten ’ambróziá’-nak nevezi a Závory Sándortól, egy fürdőorvos barátjától kapott kecskeméti barackpálinkát.²⁷ 1890-ben Pancsován készített barackpálinkáról értesülünk.²⁸ 1893-ban²⁹ és 1896-ban³⁰ a *Szentesi Lap*ban hirdettek barackpálinkát. Jó 10 évvel korábban viszont már komoly tanácsot osztottak a lapban a kajszibarackfák májusi fagytól való megóvása ügyében. A cikkből kiderült, hogy a környéken ekkor már sok idős fa volt.³¹ Ugyanebben az időben, 1893-ban egy kiskunfélegyházi termelő hirdetett kajszibarackfákat Kecskeméten, és ezt azután évekig folytatta is, így tudjuk, hogy milyen fajtaikat részesítettek előnyben a környéken: Legjobb magyar,

²³ KL 1875. dec. 24. 4. Az árus, Bulin Frigyes kecskeméti német nemzetiségű földbirtokos volt, és bár nem tudjuk, hogy a pálinkáját tényleg maga főzte-e, vagy az csak ’reklámszöveg’ volt a hirdetésében, de a földbirtokos mivoltából valószínűsíthetjük, hogy saját itala volt. Lásd Péterné 2008: 46. Ugyanekkor viszont a Móra család Kiskunfélegyházán Kálmán körtéből és őszibarackból főzött pálinkát a szokott törkölyön kívül. Móra 1979: 46.

²⁴ Iványosi-Szabó 2004: 184.

²⁵ Félegyházi Hírlap 1885. okt. 25. 2. Szabó József: Szőlő- gyümölcstermelés II. című cikke.

²⁶ Kecskemét 1888. máj. 27. 1. A kis üstök című írás.

²⁷ Somossy 2011: 827. Az említett orvos egyébként Kecskeméten fejezte be gimnáziumi tanulmányait 1860-61-ben. Utána végleg elkerült a városból, de nem lehetetlen, hogy már ekkor megismerkedett az ottani barackpálinkával. Somossy 2011: 825.

²⁸ Petrovits 1890: 509.

²⁹ SZL 1893. ápr. 2. (40. szám) 7. Ugrai Antal hirdetése „Van szerencsém a nagyérdemű közönség becses tudomására hozni hogy a kispiaczon a saját házamban levő italtermelési üzletemben... a legjobb és legtisztább kezelésű italok kaphatók; u. m. ...saját főzetesű barack, törköly és seprő pálinkák. Magamat és üzletemet a nagyérdemű közönség becses figyelmébe ajánlv. Ugrai Antal.”

³⁰ SZL 1896. ápr. 5. (41. szám). 8. Tarnóczy János italmérő hirdetése is figyelmet érdemel. Nála Szerémi ó- és új szilvórium (literje 1 ft 20 kr.), kisüsti barack (1 ft 20 kr.), törköly (1 ft 20 kr.) és kisüsti szilva (1 ft 80 kr.) található a gabonapálinkák mellett (32-60 kr.). Vagyis ára alapján a barackpárlat nem volt kimagasló minőségű netán keresettségű, inkább közepes.; Ugyanekkor Szentesen kugli versenyt tartottak Ugrai Antal kispiaci vendéglőjében, ahol a harmadik díj „likőr készlet, tele finom barack pálinkával”. 1896. júl. 5. (80. szám) 4.

Pikáns hír volt 1894-ben ugyanennek a lapnak a hasábjain, hogy ludak ittak egy vödörben örizetlenül a disznóól mögött hagyott barackpálinkából, és úgy berúgtak, hogy holtnak hitték őket. Másnapra feltámadtak. 1894. dec. 23. (152. szám) 2. Akár igaz a hír, akár csak egy kitalált, vidám karácsonyi ’színes’ volt, a lényeg, hogy a barackpálinka elterjedt lehetett már a környéken.

³¹ SZL 1881. dec. 17. (51. szám) 2.

Ambrózia és Nagyszombati.³² 1894-től pedig, a bérfőzés fellendülésével több hirdetés is jelzi, hogy a barackpálinka elterjedt az Alföld közepén. Például az alábbi: „FELHÍVÁS. Mindazok, kik barackpálinkát akarnak főzni, följánlom nálam igen kényelmesen berendezett pálinka-főzdeket, melyet igen jutányosan rendelkezésre bocsájtok. Gál Mór, Trombita-u. 7. sz.”³³ Marsner Ferenc pedig már 4 éves „saját főzésű” barackpálinkáját hirdette, vagyis a fellendülés sem egyik évről a másikra következett be.³⁴ 1895-ben ugyanott Dékány Mihály már több mint 10 hl barack és törköly ópálinkát árult.³⁵

1895-ben már egy erdélyi borkereskedő is hirdetett barackpálinkát és -likört Budapesten.³⁶ Az 1896-os milleniumi ünnepségsorozat, így az országos kiállítás jó lehetőséget nyújtott a kecskeméti kajszipárlat megismertetésére. A város mégis nagyon visszafogottan vett részt a mezőgazdasági kiállításon, egy szlavón és egy kecskeméti barackpálinka szerepelt csupán a fővárosban.³⁷ Ugyanezen kiállításról írt díszes ismertető VIII. kötetében természetesen felsorolják a barackot a kisüsti pálinkák alapgyümölcsei között.³⁸ Az 1896-os év azért is volt jó kiindulási pont, mert a Milleniumra Diamant Mór kecskeméti vendéglős a budapesti Városligetben „kecskeméti csárdát” létesített, ahol „kizárólag a kecskeméti magyar konyha és pincze különlegességei lesznek kaphatók”.³⁹ Minden bizonnyal barackpálinka is volt. Még mindig abban az évben nemzetközi táviró kongresszust is tartottak Kecskemét városában, ahol a kecskeméti székhelyű Alföldi Cognacgyár Részvénytársaság bemutatta a résztvevőknek a gyár készítményeit, így a kecskeméti specialitásokat, mint a „barack-szeszt, barack-cognacot és creme-t”. A küldöttek különösen a cognacot találták jónak.⁴⁰ A gyár 1897-98-ban *Barack Híradó* címmel még saját folyóiratot is kiadott, ami nem rossz marketingfogás lehetett.⁴¹

1898-ban viszont már nem csak kisüsti, hanem egyenesen budapesti szeszgyárakban, kivitelre készülő barackszeszről és barackkrém(likőr)ről értesülünk.⁴² Ugyanebben az évben a fent említett Dékány Mihály igen borsos áron árulta „ó-barackszesz”-

³² KL 1893. márc. 26. 3.

³³ KL 1894. júl. 6. 3. A lap júl. 22-iki számában az adómentes pálinkafőzésről egy cikk is jelent meg, miszerint 8 hl-t lehetett maximum főzni, ha olyan népes volt a család. KL 1894. júl. 22. 2.

³⁴ KL 1894. nov. 16. 3. Egészen decemberig hirdette italát. A testvérlapban is, lásd Kecskemét 1894. nov. 25. 4. „Nagy mennyiségű, saját főzésű, 4 éves” barackpálinkát árult.

³⁵ KL 1895. nov. 10. 6.

³⁶ Vasárnapi Ujság 1895. okt. 6. (40. szám) 652. old. „Weiszbürg József bortermelő Erdélyben”

³⁷ n. n. 1896: 112. A jegyzék szerint Ljudevit Kramar 1895. évi barackpálinkája is kiállításra került.; KL 1896. nov. 29. 8. Dékány Mihály megint hirdette „Az ezredéves országos kiállításon állami ezüstérmével jutalmazott kitűnő ó-barackpálinkát”. A jegyzékben nem szerepel, így az is lehet, hogy valami turpisság van a hirdetés szövegében?

³⁸ Matlekovich 1897: VIII. 65.

³⁹ KL 1896. ápr. 5. 5.

⁴⁰ KL 1896. júl. 19. 4. A cognac valószínűleg jó néhány éves érlelés után került forgalomba, a creme pedig valamilyen likőr lehetett. A gyárat még 1880-ban alapították, de nem tudni az iratok pusztulása miatt, hogy pontosan mikortól főzték a barackszeszeket. 1893. jún. 22-én kaptak először engedélyt többek között barackpálinka nagybani (100 l feletti) árusítására. Ld. BKMÖL IV.1908/b 9422/1893. Az első alföldi cognacgyár italmérési engedélye.

⁴¹ Az újság 1898 után már csak, mint reklámbrosúra létezett, nem terjesztették országosan, csak viszonteladókon keresztül ajándékként.

⁴² Országos Hírlap 1898. jan. 30. (30. szám) 19. Főszerkesztő: Mikszáth Kálmán.

ét, ugyanis 2 Ft 30 krajcárt kért literjéért.⁴³ 1899-ben a *Köztelek* vegyes rovata tudósít arról, hogy Budapest vidékén pálinkaértékesítő szövetkezet alakult, ami többek között vidéki uradalmak 'igen jó minőségű' barackpálinkáját is árusítani fogja.⁴⁴

Tömörkény István több írásában is említette a barackpálinkázást (Dél előtt a kocsmában, 1895., Gondok otthonhagyásáról, 1916.), mint bevett szokást és egyáltalán nem, mint újdonságot. A fűtülős barack előtt már szintén feljegyezte a hosszú nyakú pálinkás üveget (Törtülők, 1903).⁴⁵

Az ország jelentős részén viszont még mindig új gondolatnak számított barackpárlatot főzni, ezt mutatja a *Köztelek* 1901-es levelezés rovata.⁴⁶ 1903-ban egy evangélikus belvillongás nyomán értesülünk arról, hogy Orosházán a bírónak jó barackpálinkája volt (evangélikus lelkészek támadták lapjuk főszerkesztőjét, és nyílt levelezésüknek hála érdekes pletykák is előkerültek).⁴⁷ 1902-ben az országgyűlés képviselőházában hangzott el egy indítvány, mely szerint a hideg úton (vagyis aromával készített) párlatokat ne hívják pálinkának. „Legyen törkölypálinka, legyen szilvapálinka, legyen barackpálinka, de egyáltalán az ilyen pálinkáknál mindenhol jegyeztessék meg, hogy az nem eredeti, hanem hidegen előállított dolog.”⁴⁸ 1905-től kezdve a kecskeméti székhelyű Első Alföldi Cognacgyár országosan is hirdetni kezdte barackpálinkáját és likőrjét, több újságban is elmés reklámokról téve tanúbizonyságot.⁴⁹

1906-ban a *Békésmegyei Közlöny* egyik tárcájában szerepel a barackpálinka, a történet szerint a közeli Szegdomb 'Kacsá' nevű kasszírholgyét próbálta ezzel meghódítani egy nőtlen gavallér.⁵⁰

⁴³ KL 1898. jan. 2. 10. Ekkor már nem a forint volt a hivatalos fizetőeszköz, de elfogadott maradt, így 1 Ft 2 koronát ért, vagyis 4 K 60 fillér lett volna a hirdetett kajszipárlat literára, ami kimagasló.

⁴⁴ *Köztelek* 1899. dec. 20. (102. szám) 1902. Szeszessitalokat értékesítő szövetkezet címmel.

⁴⁵ Még korábbi irodalmi említése a fűtülős pálinkásüvegnek Jókai Mór *A Cigánybáró* című művében (Az eladó lány című fejezetben. „– No fiacskám, erre imádkozzunk elébb egyet! 'Imádkozás' annyit jelent Loncsár úrnál, hogy egy szűk nyakú üveg pálinkát kiüríteni.”).

Tömörkény néprajzos cikkében is megemlékezett a barackpálinkáról. Lásd Tömörkény 1907: 242. A Szeged környéki puszták népéről írva úgy találta, hogy a „Rendes módú tanyai gazdánál van tiszta, magafőzte vagy a magából főzette pálinka. ... A tiszta barack-, vagy szilvapálinka ritka...” Ugyanebben a tanulmányban említi a paprikapálinkát is, melyet nem ágyasként csináltak akkoriban, hanem finomra őrölt erős paprikaport öntöttek hozzá. 242. Az ágyaspálinkát (például dió) is részletesen leírta.

⁴⁶ *Köztelek* 1901. aug. 7. (61. szám) 1275. „415. kérdés: Barackból nagy termésem van, eladni nem tudván, szándékom lecefrézni, tisztelettel kérem tudatni... hogy maggal vagy mag nélkül történjék-e a lezuzás, forrásközben le kell-e törni és forrás után lehet-e azonnal kifőzni? Egy hektoliter czeffe hány liter pálinkát adhat?” A válasz kimerítően részletes volt, és az olvasókörök világában valószínűleg sokak fejében ültette el a barackpálinka főzés gondolatát.; Némileg erre a cikkre rimel: Ströcker 1904: 660-661.

⁴⁷ *Evang. Egyház és Iskola* 1903. ápr. 23. (17. szám) 202. „a lapot nem kérem, csak egy esetben fogadom el: ha az orosházi bíró úr pinczejéből mellékelnek első számához egy átalag barackpálinkát.”

⁴⁸ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest 1902. IV. 393. Képviselői felszólalás. 1902. márc. 20.

⁴⁹ Dunántúli Protestáns Lap 1905. jan. 1. 15.; Népszava 1905. ápr. 28. 12.; Magyar Színpad 1906. jan. 17. 3. Barack-szesz, Barack-cognac, Barack-crème voltak a cég forgalmazott barack párlatai (lásd 40. lábjegyzet).

⁵⁰ Bérassy 1906: 2.

A BARACKPÁRLAT ELTERJEDÉSE

A 20. század elején a „Debrecenbe kéne menni” gyerekdal átíratával is reklámozták a kecskeméti barackpálinkát az Első Alföldi Cognacgyár Rt. tréfás kedvű reklámszerzői:

„Kecskemétre kéne menni

Cognac-likőrt kéne venni,

Hajtsál kocsis, gyorsan menjünk

Barackpálinkát kell vennünk.” (*Magyar Színpad*, 1905. nov. 13. 3. old.)

A kecskeméti árvaház 1908-ban 'barackkszesz' eladásából 28 korona 80 fillér rendkívüli bevételre tett szert.⁵¹ Ugyanabból az évből közölt adatot Borovszky Samu *Pest-Pilis* stb. vármegye leírásakor, miszerint: „szilvapálinka nagyobb mennyiségben készül, de igen keresett a barack, meggy- és cseresznyeszesz is, melyet nagyobb termések idején nagy mértékben főznek.”⁵²

Szegeden a *Délmagyarország* napilap 1910-ben indult ma is tartó útjára, és már az első évtől hirdették a barackpálinkát.⁵³ Szintén 1910-ben Kosztolányi Dezső már azt írta, hogy „... A budapesti villamosokat reklámtáblákkal páncélozták föl. *Unicum szesz*, *Barackpálinka*, *Szilvórium*. Ez a szöveg. ...”⁵⁴

Jellinek Ernő (1861-1914) zsidó származású pénzügyár és szeszgyáros úgy tűnik, hogy igen korán kezdett a barackpálinkával kereskedni. A gyára a Pozsony megyei Malackán működött (Jellinek, Stern és Pollák szeszfinomítója). Az üzem szeszfinomító megnevezése illetőleg a címkéje beszédes hiányosságai azt sugallják, hogy itt még nem tiszta barackpálinka készült, csak mesterségesen aromásított finomszesz. Az ott látható gyümölcsök valószínűleg sárgabarackok.

1911-ben Nagykőrös környékén úgyszintén többen reklámozták barackpálinkájukat.⁵⁵ Ugyanabban az évben egy mezőgazdasági kisokos is felsorolta az őszi- és

⁵¹ Az 1910. évi június hó 25-ére hirdetett országgyűlés főrendházának irományai. Budapest 1911. V. 411. Beszámoló.

⁵² Borovszky 1911: II. 57. Kecskemétet nem említi a barackpálinka készítésénél.

⁵³ DM 1910. dec. 11. 8. Év végéig tartó hirdetéssorozatban, majd 1921-ben találunk újra hirdetést a lapban, de ez már egy Julius Meinel üzlet hirdetése, ami országos hálózat volt, így joggal feltételezhetjük, hogy ekkor minden nagyobb városban (ahol volt ilyen bolt), kapható volt a barackpárlat. Lásd DM 1921. márc. 10. 2.

⁵⁴ Kosztolányi 1910: 422.

⁵⁵ Nagykőrös és vidéke hirdetési közlönye 1911. febr. 1. (1. szám) 4. Bende Imre nagykőrösi lakos VI. kerület (tanya?) árult 1905. évi barack (sic!) pálinkát és 1905. illetve 1901. évi szilva páliokát (sic!) „igen mérsékelt áron”; 2. szám (febr. 15.) 5. Deák Sándor nagykőrösi lakos (VIII. kerület, tanya?) árult 2 hl barack pálinkát 300 koronáért, mellette 2 hl szilvát is, de annak literjéért 1 kr. 60 fillérért (vagyis 320 koronáért). Ide tartozik egy 1933-as szegedi árlista, ahol szintén teljesen azonos árban volt a szilva- és a barackpálinka, decije 40-40 fillér volt (a törköly 25, de a császárkörte vagy a brandy is 40 fillér).; DM 1933. febr. 11. 8. 1936-tól pedig az ital árszintjével együtt felszaladt az ára is, Szegeden a legdrágább lett a tömény szeszek között! 1936. febr. 29. 5.; Nagykőrös és vidéke hirdetési közlönye 1911. ápr. 1. (5. szám) 7. Bende hirdetése még mindig él, kicsit lejjebb olvasható, hogy „Tóth Albert postatisztnél, kitünő (sic!) minőségű ó-barack pálinka van eladó.” Utána 1911-ben még olvasható a fentiek néhány pálinkás hirdetése, de 1912-től nem. (Több fajta pálinkát hirdetnek a későbbiekben is, de pontos megjelölés nélkül, minden bizonnyal barack is volt köztük.); A Jellinek fíle szeszgyárról lásd: Borovszky 1895. 328. A főzde barackpálinkás címkéje saját gyűjtés.

kajsziarackból készült párlatokat.⁵⁶ Egyúttal ez az első forrásunk, amely szó szerint kimondja, hogy nem akármilyen barackból, hanem kajsziából is szokás főzni, erre bátorít mindenkit. Szintén 1911-ben Debrecen környékén, a Hajdúságban említi egy pesti szerző saját életéből merített novellájában a barackpálinkát, mint kora reggeli italt.⁵⁷ Egy 1918-ban kiadott, Budapesten játszódó regény egyik kocsmázós részletében szintén szerepelt a barack.⁵⁸

Az I. világháború a barackpálinka sorsába is beleszólt. 1917-től egy miniszterelnöki rendelet alapján többek között sárga- és őszibarackból sem szabadott már pálinkát főzni (amúgy is a főzőüstök jó részét elrekvirálták).⁵⁹ Ugyanakkor év elején Békés megyében még javában árulták többek között a barackpálinkát is.⁶⁰ Publicisztikának is volt témája, hogy egyesek még főzhették a barackpálinkát, másoknak már tilos volt. Besztercebányán 2 szeszfőzde is hirdette magát országos lapokban 1917-18-ban, többek között mint baracklepárlók.⁶¹ Az ital főzése a háború után értelemszerűen folytatódott, hiszen egy 1921-es regényben szerepel.⁶² Liptay Imre 1922-ben bemutatott vígjátékában is felbukkant a barackpálinka.⁶³ 1924-ben (bár ezt az információt valójában az I. világháború előtti időszakra vonatkoztathatjuk, netán 1917-re, mert a folytatás 1924-es már a második kiadása) Krúdy említette egy képzelt úti feljegyzésében, majd a Nyírségben (Szabolcsban) többször is.⁶⁴ Abban az évben először értesülünk Orgoványból 5 éves ba-

⁵⁶ Pali 1911: 4-5., 112. A második kiadású munka azért is fontos, mert teljesen a magyar viszonyok ismeretében készült. A kajsziapálinka mellett szólt például az almabor készítés trükkjeiről, de hallgatott a meggyborról. Mindkettő történelme alapos történelmi-néprajzi figyelmet érdemelne! Lásd Pali 1911: 112.

⁵⁷ Rákosi 1911. A nánási pusztán (e-könyv - <http://mek.oszk.hu/10400/10452/10452.htm> Letöltés: 2014. 03. 31.) Valószínűleg Hajdúnánást jelentheti az irodalmi Nánás.

⁵⁸ Kádár 1918. I. (e-könyv <http://www.gutenberg.org/files/40715/40715-h/40715-h.htm> Letöltés: 2014. 03. 31.)

⁵⁹ Herczeg 2005: 50. 3060/1917. ME rendelet szövegét pontosan idézi. Nála olvasható az is, hogy 1925-ben Hódmezővásárhelyen és környékén a barackból főzés nem volt jellemző, a városnak ez a gyümölcs-pálinka kis bevételt hozott más fajtákhoz képest. Herczeg 2005: 77. (táblázat)

⁶⁰ Szarvas és Vidéke 1917. febr. 11. (6. szám) 2. Rögzítették a vármegyében a pálinkák árait, a barack a közepes kategóriába tartozott. A fentebb említett miniszteri rendelet 1917. szept. 1-től lépett érvénybe. Lásd Szarvas és Vidéke 1917. szept. 2. (35. szám) 3. Nem lesz barackpálinka című cikkét.

⁶¹ Balogh 1917: 362.; 16-os Honvéd 1917. december 1. 12. Steiner és Löwy szeszfőzdéje illetve a Besztercebányai első magyar gyümölcslepárlás.

⁶² Szemere 1921. VIII. (e-könyv - <http://mek.oszk.hu/12500/12599/12599.htm> Letöltés: 2014. 03. 31.)

⁶³ Liptay 1921: 88. Az Irodalomtörténeti Közlemények 1922-es repertóriuma szerint abban az évben, februárban adták először színpadon, vagyis 1921 körül kellett írónia. Lásd Irodalomtörténeti Közlemények 1923. 124.

⁶⁴ Krúdy 1924. IV. fejezet (Focking és Bols, magyar meggyellek, és kecskeméti barackpálinka volt a tömény italos választék a pozsonyi Fehér Ló-ban), Krúdy 1924. IX. fejezet (itt szimplán alföldi barackpálinka szerepel az elbeszélésben). (e-könyv [www.mek.oszk.hu](http://mek.oszk.hu) Letöltés: 2016. 05. 20.) A leírások igazából 1913 – az első postakocsis regény – és 1916 között készülhettek, mikor a háború még nem fenyegette a hátsó gazdaságát.; Krúdy 2005: 8-10. „A barackpálinka mindenféle más ételek íze nélkül kiadhatja a maga ízét, erejét, jóságait a megtisztult gyomornak, a gyomorsavnak, az esetleg ott maradt, előtte való napról való ételfoszványoknak. A baracklé úgy jár a gyomor és a szív tájékán, mint valami csendbízós, aki összeszedi a másnapról való rossz ízeket, boldogtalan érzéseket, érthetetlen fájásokat a belső részeken.” Másról úgy írt a szabolcsi tájról, mint ahol „Délelőttöknként egy-egy gyűszűnyi barackpálinka volt szokásban...” (Az 1932-33-ban kiadott Szent Mihály-elbeszélés novelláiból.)

rackpálinkáról, vagyis ekkor már érlelték is a nemes párlatot.⁶⁵ 1925-ben Békés környékén már nagyüzemi barackpálinkát árusítottak.⁶⁶ 1927-ben a *Nyugat* hasábjain olvasunk egy Garam parti magyar városka patikájáról, ahol a patikus „eddig olyan jóféle barack, meg szilvapálinka szagú volt, hogy no.”⁶⁷ Ebben az évben adómentes lett sok gyümölcs mellett a kajszibarack (például az őszibarackkal együtt), így akár pálinkának is még jobban megérte felvásárolni.⁶⁸ 1928-ban pedig egy Magyarországról szóló német nyelvű útikalauz már igen elismerően nyilatkozott a hazai barackpálinkáról.⁶⁹ Ebből az időből Móra Ferencnél találjuk bőséges említését a barackpálinkának.⁷⁰

Körülbelül ebben az időszakban már egyre többfelé készültek nagy gyárakban, ipari mennyiségben barackpálinkák, így a címkékből ítélve vitéz Czajlik Lajos fővárosi főzdeje is gyártotta, az angyalföldi Hazai Likőr, Rum és Szeszárugyár, Hobé Damase és Társa R.T. illetve a Dreher is martonvásári szeszgyárában.⁷¹

1931-ben történtek kísérletek a pálinkák mesterséges érlelésére. A 'jeles' kísérletnél a szeszt adó gyümölcsök kedveltségére nézve árulkodó, hogy az alma teljesen kimaradt, míg a körte és a sárgabarack 2-2 fajtával is képviseltette magát.⁷² Viski Károly 1932-ben megjelent falusi népszokásokat bemutató könyvében már, mint általános jelenséget idézi a kajszibarackpárlat fogyasztásának szokását.⁷³ 1932 decemberében egy pesti újságíró Kodály Zoltán 50. születésnapjára, Kecskemétre érkezett, cikkében az it-

⁶⁵ Orgovány akkoriban kis falucska volt Kecskemét közelében, Izsák mellett. DM 1924. máj. 14. 2. „Orgovány! Olyan jó világ van arra, hogy még a teát is ötesztendős barackpálinkával isszák! ... Meg jó a barackpálinka!”

⁶⁶ Dankó 1983: 561. A Békési Hírlap hirdetése szerint Békés város egyik vegyesboltja jóféle 'Hangya' barackpálinkát árult. Ez azért fontos, mert eszerint már nem csak Kecskemét környékén főzték ipari mennyiségben a barackpárlatot. A Hangya Szövetkezetnek 1916 óta volt birtokában a budafoki bor- és szeszpincészet, ezt bővítették tovább 1923-ra, és itt főzték a barackpálinkát is. Lásd n.n.: A „Hangya” termelő-értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a magyar gazdaszövetség szövetkezeti központja első 25 éve. Budapest 1923. 185.

⁶⁷ Sziráky 1927. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00416/12973.htm> Letöltés 2014. 03. 14.)

⁶⁸ Laky 1929: 197.

⁶⁹ Herczeg 1928: 35. A szerző magyar származású újságíró volt, aki ekkor már tartósan Bécsben élt. Nagyon dicsérte a magyar barackpálinkát, legzamatosabb, legkiválóbb stb., ami már külföldön is ismert (Herczeg szerint az egész világon). Ez azért is érdekes, mert az osztrákoknak Wachau vidékén szintén a barackpálinka (Marillenschnaps) a specialitásuk, ennek készítése viszont – úgy tűnik –, hogy 1930-ig egyáltalán nem indult el.

⁷⁰ Móra 1921. Olyan barackpálinkát említ, ami a kecskeméti cognacgyárban készült 1921 előtt. Móra 1948. 1925-1934 között írta ismeretterjesztő cikkei különféle napilapokba, de csak halála után adták ki kötetként. Bort iszik a magyar ember című írásában bevallja, hogy téli hideg ellen szívesen melegszik barackpálinkával.; Móra 1934. Tonsillitis című önéletrajzi írásában említi gyerekkora pálinkáját (meg a paprikapálinkát is, amivel megelőzi Tömörkényt), amit akkor „nem mindig barackból főztünk”. Vagyis az 1880-as évek közepén már előfordult a barackpálinka Kiskunfélegyháza környékén. – Az említett könyvek szintén olvashatók a MEK honlapján, sajnos oldalszám nélkül (www.mek.oszk.hu).

⁷¹ A gyűjtött barackpálinka címkék alapján lehet kijelenteni a gyártás tényét. Pontos időpontot sajnos nem lehet megállapítani a címkék, plakátok alapján.

⁷² Sándor 1931: 472. Ananászbarack és rózsabarack fajtákat használtak fel a kísérleti pálinkák főzéséhez.

⁷³ Viski-Hetényi-Heidelberg 1932: 137.

teni barackpálinkát már, mint híreset említette lelkendezve.⁷⁴ 1933-ban történt, hogy Ilyés Gyula barátaival barackpálinkázott és sörözött egy költeménye tanúsága szerint.⁷⁵

A népszerű *Nyugat* hasábjain megint megjelent ez a párlat: Hunyadi Sándor novellája Mogyorószenen játszódtott, ahol a szerző szerint hazai készítmény volt a barackpálinka.⁷⁶ Nem tudjuk persze, hogy melyik Mogyorószenen (Kisbábony és Fehérgyarmat között, esetleg a mai Veszprém részén). Utolsó irodalmi emlékünk egy 'nyugatos' írónő, női szereplőiről álljon itt, akik bőven itták a barackpálinkát még a II. világháború előtt.⁷⁷ A szegedi *Délmagyarország* tudósítása szerint 1935 óta „a barackpálinka ázsioja is megnövekedett.”⁷⁸ Ekkorra Szegeden is ráálltak a nagyarányú baracktermelésre, főleg a mai Szatymaz és Domaszék területén. Az országgyűlési naplókából viszont az derül ki, hogy népszerűség ide, minőség oda, még 1937-ben is többségben voltak az aromás úton készített (kecskeméti) barackpálinkák.⁷⁹

Még országgyűlésünk alsóházában is téma volt a barackpárlat. Az ipari szeszfőzdék mellett felállítani tervezett központi szeszfőzde vitájában utaltak rá. (A tervezet végül megbukott).⁸⁰ Beke László is javasolta abban az évben a barackpálinka főzését, mint a barack értékesítésének kiváló lehetőségét.⁸¹

1933-tól már Führer Izidor volt a kecskeméti központi szeszfőzde vezetője (a korábbi Alföldi Cognacgyár), és nagy erőket mozgósított a barackpálinka még ismertebbé tételére. Utazóügynökei jártak például a fővárost és kóstoltattak, 1936-ban pedig értékesítési szerződést kötött a Braun Testvérek Rt-vel. (Ők gyártották például a Hubertus gyomorkeserűt). Az ő ötlete volt a walesi herceg pálinkával megajándékozása is, majd az erre épített marketinghadjárat.⁸²

⁷⁴ n.n.: Boldogabb vagyok, mint Dante. – mondotta Kodály. In: Huszadik Század online folyóirat (www.huszadikszazad.hu) 1932-es cikkről itt bővebben.

⁷⁵ Ilyés 1933: 677-679.

⁷⁶ Hunyadi 1936: 370.

⁷⁷ Kádár 1966: 107. (Késői kiadás, a szerző még jóval a háború előtt írt.)

⁷⁸ DM 1936. jún. 26. 4.

⁷⁹ Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest 1937. XII. 131. old. 1937. márc. 10. Képviselői hozzászólás.; Egy évvel később pedig az is kiderül a naplóból, hogy sok Kecskemét környéki főzde évek óta törvényellenesen nagy mennyiséget főzött barackpálinkából. Lásd XX. Budapest 1938. 31. old. 1938. jún. 22. Képviselői közbeszólás.

⁸⁰ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest 1935. IV. 123. 1935. nov. 19. Képviselői előterjesztés. „Semmiestre sem lenne túltermelés barackpálinkában... amelyet a központi szeszfőzdekben állítanak elő. Ha azt a kitűnő barackpálinkát, amelyet a wales-i herceg Magyarországon felfedezett, márkává tennék, és mint magyar barackpálinkát hoznák forgalomba, rendkívül nagy jövedelmet tudnánk szerezni általa, így azonban ott rohad meg a szőlőhegyen a gyümölcs, mert nem lehet kifőzni [tudni illik túl messze esik bármilyen szeszfőzdetől – M.Sz.]”

⁸¹ Beke 1935: 81.

⁸² Gyenesei 2013: 86-88.

KARINTHY HATÁSA, NEMZETKÖZI ELTERJEDÉS, VARIÁCIÓK EGY TÉMÁRA

1933-ban bele került a Német Birodalommal kötött, 1931 óta élő kereskedelmi szerződésbe a barackpálinka is! Eszerint a német fél maximum 44 m/m%-os barackpálinkát várt a magyar féltől, maximum évente 200 mázsa mennyiségben.⁸³ 1934-ben egy napilap úgy értesült, hogy 120 ládányi kecskeméti barackpálinkát exportált a városi szeszfőzde Amerikába, illetőleg a párizsi követség budapesti nagy sajtófogadásán is kecskeméti barackpárlatot szolgáltak fel.⁸⁴

1936-ban a *Természettudományi Közlöny* azt írta, hogy „Az ételek és italok valódi szakértői a magyar határokon belül már régóta megbecsülték a hamisítatlan, jóminőségű barackpálinkát, a velszi herceg budapesti tartózkodása azonban már a világhír felé is megnyitotta...”⁸⁵ Ugyanebben az évben zajlott Karinthy Frigyes agyműtétje, amit országos érdeklődés kísért az író ismertsége-kedveltsége folytán, de az orvosi beavatkozás újszerűsége okán is. A magyar barackpálinka történetében legalább olyan fontos lehetett ez, mint a walesi herceg esete, ugyanis Karinthy műtétje után a Svédországból tudósító újságíró szerint „barackpálinkát kért és teniszezni akart”.⁸⁶ Karinthy Frigyes egyenesen életcéljának tekintette a barackpálinka népszerűsítését, írt egy monologikus szindarabot is e célból.⁸⁷ Mint láthatjuk, Karinthy a korszak kedvelt sztárjaként szintén hozzájárult a barackpárlat terjedéséhez.

A népszerűség 'átka' volt az is, hogy egy új kockátnak lett az alapja a barackpárlat, éspedig feltehetően még a walesi herceg látogatásának idején alkották meg az úgynevezett *pustakoktél*t (4 cl édes szamorodni, 3 cl barackpálinka, 2 cl mecseki gyomorkeverő). Egyes feltételezések szerint egyenesen a herceg által megszállt Ritz igazgatója kedveskedett ezzel a híres vendégnek.⁸⁸ Annyi bizonyos, hogy 1940-ben az amerikai *Esquire* tudósítója már említette a New York-i világkiállítás magyar éttermével kapcsos-

⁸³ Magyarországi Rendeletek Tára. 1933. 2284. old. 242. A m. kir. minisztérium 1933. évi 8.400. M. E. számú rendelete, a Magyar Királyság és a Német Birodalom között Genfben 1931. évi július hó 18-án aláírt Kereskedelmi Szerződéshez Berlinben 1933. évi július hó 22. napján létesített Pót-egyezmény életbelépéséről.

⁸⁴ Békésmegyei Közöny 1934. szept. 30. 3.

⁸⁵ Osztróvszky 1936: 419. Továbbá: „Egyes nagyobb uradalmak, sőt néhány a háború alatt alakult központi szeszfőzde tehetséges vezetője már eddig is hozott forgalomba kielégítő minőségű barackpárlatot, a piacon levő barackpálinkák többsége azonban általában durva zamatú, túlságosan keserű, vagy ami a leghibásabb, mesterséges gyümölcésszterrel szagosított.” A továbbiakban a jó barackpálinka főzésének titkait ismerteti, lásd Osztróvszky 1936: 419-424.

⁸⁶ Kellér 1936: 1. A Reggel ugyan egy nem túl jelentős aradi napilap volt (de országos terjesztésű), viszont utána valószínűleg mások is beszámoltak a jeles eseményről.; Simon 2009: 308.; Karinthy 1936: 95. (e-könyv - <http://mek.oszk.hu/00700/00717/00717.pdf>) Letöltés: 2016. 04. 30.

⁸⁷ Barackpálinka címmel az 1920-as években. Tréfás hitvallásáról lásd Karinthy 1980: 170. Minden másképpen van – Keménykalap. „Dívatba kell hozni a kék nyakkendőt, a szerelmet, a világforradalmat és a barackpálinkát.” (e-könyv - <http://mek.oszk.hu/07300/07367/pdf/cimszavak1.pdf>) Letöltés: 2016. 04. 30.)

⁸⁸ Papp 1999: 18-20., 117-118. Vagyis Marentsics Ottó találmánya az ital. Az író gyerekkora élményeként ír az eseményről illetve apja emlékeiből, aki szintén híres pesti vendéglátós volt.

latban (1939-ben kezdődött).⁸⁹ 1937-ben a párizsi világkiállításon is ez volt a magyar étterem egyik specialitása, de ekkor mecseki keserű helyett borókapálinkával (az Alföldön például Kecskemét környékén is népszerű volt a borókabogyó ízesítette pálinka, likőr).⁹⁰

Az 1938-ban megkérdezett több mint 3000 fős mintából a rendszeresebben ivók barackpálinka kedvelését dolgozza fel alábbi táblázatunk.⁹¹

Budapest	Eger	Hódmezővásárhely	Kecskemét	Rozsnyó
14,2%	22,5%	4,7%	6,8%	4,4%

A táblázat azt mutatja, hogy pont az Alföldön (és a Gönczőz aránylag közeli Rozsnyón) fogyasztották legkevésbé a barackot, inkább kereskedtek vele. Különös viszont az egriek akkori lelkesedése a barackpálinka iránt.

Alacsony jövedelműek	Közepes jövedelműek	Jómódúak	Összesen átlagban
10,1%	9,7%	22,2%	14,2%

A Budapesten rendszeresen ivók társadalmi tagozódása azt mutatja, hogy a barackpálinka a vagyonosabbak itala volt. Jellemző, hogy a korabeli barackpálinkák címkéit megvizsgálva gyakran tűnik elő angol nyelvű felirat (jellemzően 'apricot brandy'). Ez már az 1936-tól kirobbant nemzetközi siker eredménye, a felfutó exporté. Többek között a barackpárlatok címkéit, a plakátokat pont az angol nyelvű felirat vagy annak hiánya segít datálni, hiszen nagy valószínűséggel ahol hiányzik az angol felirat, az 1936 előtti italt sejtet, a megléte viszont mindenképpen 1936–46 közöttit.

ÖSSZEGZÉS

A kajszipárlat már a 19. század végén terjedőben volt Magyarország több vidékén, az első világháború után pedig legalább két gyárat meg tudunk nevezni, ahol ipari mennyiségben készítették (Kecskeméten és Budafokon).⁹² Sejtésünk bebizonyosodott, miszerint az 1936-os dátum valóban csak a nemzetközi köztudatba való bekerülésének volt fontos dátuma, itthon jóval korábbra datálható az ital, bár valóban egyik legfiatalabb pálinkáink közé tartozik. A hazai kedveltségéhez a walesi hercegen kívül legalább

⁸⁹ Esquire 1940. aug. 17. Painting the Tomorrow with Esquire című cikkben.

⁹⁰ MTI Napi Hírek 1937. nov. 6. 12 óra 40 perc. (kézirat – Hungaricana gyűjteményben)

⁹¹ Harkai Schiller–Varga 1940: 23.

⁹² A budafoki telephelyű Gschwindt-féle Szesz-, Élesztő-, Likőr- és Rumgyár Rt. adatolhatóan legalább 1920 óta főzött barackpálinkát, mivel komoly nagykorúsi érdekeltségük volt, innen szerezték be az alapanyagot. Böör 1979: 64., 66. 1924 nyarán például a felvásárolt 126,5 mázsa kajszipárlat 30%-ából lett pálinka. Tegyük hozzá, hogy 4 tonna gyümölcsből nem lehet az egész országot előtő mennyiségű kajszipárlatot készíteni, sőt marginálisnak nevezhetjük a feltehetően lefőzött 350–400 literet. Ha aromásítva keverték ('vágták'), akkor sem lehetett jelentős a késztermék. Bár a háborús és Trianon utáni Magyarországon ez a mennyiség is elég lehetett.

olyan sokat adott Karinthy Frigyes barackpálinka szeretete is. A gönci kajszi viszont csak 1955 után került előtérbe, mikor is a gyümölcs rendszeres 'gutaütése' miatt fagytól védettebb dombokat kerestek a nagyüzemi termesztéshez.⁹³

Irodalom

BALÁZS Géza

1998 *A magyar pálinka*. Budapest: Aula.

2004 *Pálinka, a hungarikum*. Budapest: Állami Nyomda.

BALOGH Arthur

1917 Demokrácia és háború. *Magyar Figyelő*. 1917. II. 361-372.

BEKE László

1935 *A magyar gyümölcs jövője*. Budapest: Magánkiadás.

BEREND István – CSORBA Zoltán

1955 A kajszi gutaütése. *Agrártudomány* 1955. VII.

BÉRESSY Géza

1906 Az összeesküvők. *Békésmegyei Közlöny* szept. 8. 2.

BOROVSKY Samu

1895 *Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok*. Budapest: Apollo Irodalmi Társaság.

1911 *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. Budapest: Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. II.

BŐÖR László

1979 *Nagykőrös gazdasági-társadalmi viszonyai a két világháború között*. (doktori disszertáció, kézirat az egyetemi könyvtárban) Szeged

CZUCZOR Gergely István – FOGARASI János

1862 *A magyar nyelv szótára*. Pest: Emich Gusztáv Nyomdája I.

CSEDREKI Óváry Pál

1841 *Értekezés a Lélesitalokról, kór-oktani és orvosrendészeti tekintetben*. Pest: Magánkiadás.

DANKÓ Imre (szerk.)

1983 *Békés város néprajza*. Békés: Békés Város Tanácsa.

GERGELYFFI András

1809 *Technologia, vagyis a' mesterségek és némelly alkotmányok rövid leírása*. Pozsony: Wéber Nyomda

GÖRÖG László

1954 *Magyarország mezőgazdasági földrajza*. Budapest: Tervgazdasági Könyvkiadó.

⁹³ Berend-Csorba 1955: 407-408.; Görög 1954: 79-81. Az első ültetés 1956-59 között történhetett, ekkor még kimondottan Gönc környékén. Helyi hagyomány szerint a mai TSZ és az úgynevezett Csorba porta között kellene keresni az első jelentősebb telepítés nyomait.

GYENESEI József

- 2012 A kecskeméti barackpálinka és Edward walesi herceg 1935-ös budapesti látogatása. *Múltbanéző. A Bács-Kiskun Megyei Levéltárak Elektronikus Folyóirata* II. 4. http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/gyjo-03t-1.html Letöltés: 2013. dec. 13.

HARKAI SCHILLER Pál – VARGA István

- 1940 Borfogyasztási szokások. Gazdaságpszichológiai tanulmány. *A Magyar Gazdaságkutató Intézet Különkiadványa*. XIX. Budapest.

HEINTL Ferenc és FEJÉR György

- 1811 *Oktatás a 'gyümölcsfa nevelésről*. Buda: Universitas Nyomda.

HERCZEG Géza

- 1928 *Das Buch von Ungarn und Budapest*. München: R. Piper & Co.

HERCZEG Mihály

- 2005 *Pálinkafőzés Hódmezővásárhelyen*. Hódmezővásárhely: Norma.

HOFBAUER Anna

- 1826 *Minden Háznál használható Közönséges és és legújabb Nemzeti Szakács-Könyv*. Kassa: Wieser.

HUNYADI Sándor

- 1936 Júliusi éjszaka. *Nyugat* 1936/11. XXIX. 361-371.

HÜBNER János-XAVIÉR Ferenc-FEJÉR György

- 1817 *Mostani és régi nemzeteket ... esmértető lexicon ... A' Magyar és Erdély Országi geographiával tökéletesített*. Pest: Trattner János Tamás Nyomdája.

GYENESEI József

- 2013 A Kecskeméti Központi Szeszfőző Vállalat 1936. évi belső ellenőrzése. 80-92. In Békés József (szerk.): *Ingenia et studia. Tanulmányok a 80 esztendő Iványosi-Szabó Tibor tiszteletére*. Kecskemét: Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára.

ILLYÉS Gyula

- 1933 Éjféle meditáció a legfelső emeleten. *Nyugat* XXVI. 12. 677-679.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor

- 2004 *Kecskeméti testamentumok IV. 1821-1848*. Kecskemét: Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára.

JÓKAI Mór

- 1885 *A Cigánybáró*. Budapest: Magyar Szalon Könyvtára.

KÁDÁR Lehel

- 1918 *A három galamb*. Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Részvénytársaság.

KÁDÁR Erzsébet

- 1966 *Kegyetlenség*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

KARÁCSON Imre (ford.)

- 1908 *Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664-1666*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

KARINTHY Frigyes

- 1936 *Utazás a koponyám körül*. Budapest: Magánkiadás.
1980 *Címszavak a Nagy Enciklopédiához*. I. (Válogatta: Ungvári Tamás) Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

KELLÉR Andor

- 1936 Karinthy barackpálínkát kért és teniszezni akart sikeres agyműtétje után. *A Reggel* XV. 1936. jún. 22. 1.

KOSZTOLÁNYI Dezső

- 1910 Eleven reklám. *Élet* II. 1910. márc. 6. 422.

KOTTNER, Joseph

- 1792 *Bewährte und leicht zu bewerkstelligende Kunststücke*. Prague: Magánkiadás.

KRÚDY Gyula

- 1924 *Őszi utazások a vörös postakocsin*. Budapest: Athenaeum.
2005 *Ivók könyve*. (Válogatta: Czére Béla) Budapest: Urbis Könyvkiadó.

LAKY Dezső dr.

- 1929 Az általános forgalmi adó Budapesten 1921-27. *Statisztikai Közlemények* LVII. 3. 1-476

LIPTAY Imre

- 1921 *A jó fiú*. Kézirat (1921)

MARTON Szabolcs

- 2002 *Égetett szeszek és az emberiség*. Szeged: Bába.

MATLEKOVICS Sándor (szerk.)

- 1897 *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.

MAZSÁRY Béla

- 1941 *A magyar italmérés gyakorlata a jövedéki törvény megalkotásáig (1367-1888)*. Budapest: Budapesti Szállodások és Vendéglősök Ipartestülete.

MEYER H. I. (szerk.)

- 1858 *Neues Conversations-Lexikon für alle Stände...* III. Hildburghausen und New York: Druck und Verlag des Bibliographischen Instituts.

MORVEAU-MARET-DUHAMEL

- 1792 *Encyclopédie méthodique. Chimie, Pharmacie et Métallurgie*. Paris: Chez Panckoucke.

MÓRA Ferenc

- 1921 *A festő halála*. Budapest: Kultúra Könyvkiadó és Nyomda Részvénytársaság.
1934 *A Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. Budapest: Révai.
1948 *A fele sem tudomány*. Budapest: Bibliotheca.

MÓRA István

- 1979 *Hazaemlékezések*. Szeged: Somogyi Könyvtár.

n.n.

- 1822 *Il Cucinere all'uso moderno...* 144-145. Livorno.
1896 *Horvát- és Szlavonország a Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére Budapesten 1896.-évben rendezett országos kiállításon*. Narodne Novije nyomda, Zágráb
1897 *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. I. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság.
1936 *Kereskedelmünk és iparunk az 1935. évben*. Budapest: Kereskedelmi és Iparkamara.
1937 *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

OSZTRÓVSZKY Antal

- 1936 Hogyan lesz világcikk a magyar barackpálinkából? *Természettudományi Közlöny* LXVIII. 414-424.

PALI bácsi

- 1911 *A kis gyümölcstermelő*. (második kiadás) Budapest: Magánkiadás.

PAPP Endre

- 1999 *A vendéglős és híres vendégei*. Budapest: Axel Springer.

PÉTERNÉ Fehér Mária

- 2008 *Németek Kecskeméten a 19. század második felében*. Kecskemét: A Kecskeméti Német Helyi Kisebbségi Önkormányzat Kiadványai. 2.

PETROVITS Döme

- 1890 A pálinka az Alföldön és környékén. *Természettudományi Közlöny* XXII. okt. 254.

RÁKOSI Viktor

- 1911 *Őszi termés*. Budapest: Magánkiadás.

RÓZSA Miklós

- 1988 Heger Frigyes cukrász működése és cukrászok a kiépülő pesti Lipótvárosban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XXII. 103-134.

SÁNDOR Zoltán

- 1931 Kísérletek a pálinkák mesterséges érlelésére. *Mezőgazdasági Kutatások* IV.

SIMON Katalin

- 2009 Karinthy Frigyes fantasztikus útja. Utazás a koponyám körül keletkezésének körülményei. *Budapesti Negyed* 2009/3. XVII. 65. 297-312.

SOMOSSY Tamás

- 2011 Egy pápai diák a XIX. századból. *Lapok Pápa Történetéből* 2011. Különszám

STRÖCKER Alajos

- 1904 A keserű barack-pálinka ízének megjavítása. *Természettudományi Közlöny* XXXVI. 423.

SURÁNYI Dezső

- 2010 Kecskeméti baracksírató. *Forrás* XIII. 12. 63-78.

SZEMERE György

- 1921 *A kótaji csudakovács*. Budapest: Magyarság Nyomda.

SZINNYEI József

- 1905 *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Hornyánszky.

SZIRÁKY Judit

- 1927 Zöld Szamár. *Nyugat* XX. 7.

TÖMÖRKÉNY István

- 1907 Tanyai orvosságok. *Néprajzi Értesítő* VIII. 3-4. 238-245.

VISKI Károly-HETÉNYI-HEIDELBERG Albert

- 1932 *Volksbrauch der Ungarn*. Budapest: Georg Vajna & Co.

WAGNER Dániel

- 1844 *Magyarországnak közgazdaságilag nevezetes termékeiről*. Buda: Magyar Királyi Egyetem

Rövidítések jegyzéke

BKMÖL = Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára

CIH = Magyar törvénytár. Corpus Iuris Hungarici. Milleniumi kiadás. Bp. 1896.

DM = Délmagyarország. 1910-

KL = Kecskeméti Lapok. 1868-1950.

KK = Kecskeméti Közlöny 1883-1943.

SZL = Szentesi Lap. 1872-1947.

Marton Szabolcs

KSZC Gáspár András Szakgimnáziuma és Szakközépiskolája, Kecskemét, középiskolai tanár

e-mail: szabolcs78@gmail.com

Szabolcs Marton

The spread of apricot pálinka in Hungary until 1936

The author presents the 'protohistory' of Hungarian apricot pálinka that became world famous by 1936. He seeks answers for a number of questions: when did this product emerge, how did it disseminate in the Carpathian basin and what antecedents did the apricot pálinka vogue of the late 1930s have. Responses to these questions can be primarily found in literary works, newspaper articles and advertisements of the period. Therefore the author discusses the issues of promotion, advertisement and export of apricot pálinka, besides which he also investigates the impact of Frigyes Karinthy, a most popular and renowned writer, made on the consumption of apricot pálinka, as he was a keen supporter of the popularisation of this product, and being a celebrity he could considerable influence drink habits of the era. 1936 became a terminal date for this study because since then references to apricot pálinka in the sources have drastically increased, and later as a 'hungaricum drink' it was split into two products (pálinka from Gönc and Kecskemét). As a summary, the author claims that apricot pálinka was popular prior to 1936 in a number of areas, especially in the southern Great Plain, thus in Kecskemét and its vicinity. In the case of industrialised mass production artificially flavoured products dominated the market for a long time. In this respect 1936 was a milestone in terms of quality and international reputation.

A táncos vendéglátás szokásai az erdélyi Mezőségen

BEVEZETÉS

„Adjátok meg a bücsületet a vidéki legényeknek!” hívja fel társainak figyelmét a táncos vendéglátás kötelezettségeire Kriza János egyik adatközlője valamikor az 1800-as évek közepén.¹ A magyar táncfolklorisztikai kutatások szintén korán, már az 1900-as évek elején megemlíti a szokást, csakúgy mint az erdélyi mezőszégi (továbbiakban: mezőszégi) falvak táncéletével kapcsolatos munkák nagy része.² A meglehetősen bő szakirodalmi leírások tanúsága szerint a vizsgált szokás cselekménye, „koreográfiája” hasonló volt az egész magyar nyelvterületen: a táncmulatságra látogatókat a táncszervezők fogadták, helyet és lehetőséget biztosítottak nekik táncolásra. Nem megfelelő viselkedés esetén megbüntették és/vagy elkergették őket. A táncos vendéglátás szokásai a Belső-Mezőszégen, illetve a Kis-Szamos mentén az 1960-as évek közepéig, a falusi gazdálkodás és társadalom szocialista átalakulásáig, egyben a hagyományos hétfégi táncalkalmak megszűnéséig éltek.³ Kivételt képez ebben az esetben is Szék, ahol a cigányzenével kísért hétfégi *táncház* 1991–1992-ben zárta be a kapuit.⁴

Írásomban a hétfégi *tánc* résztvevői, a rendezők és a vendégek jogosultságait és kötelességeit, valamint ezek társadalmi beágyazódottságát igyekszem megvizsgálni. Ezen keresztül be kívánom mutatni, hogy a mezőszégi társadalomra jellemző területi és társadalmi elkülönülések kapcsolatok hogyan jelennek meg különböző rítusok során a tánc kultúrában.

A MEZŐSZÉGI TÁNCALKALMAK JELLEMZÉSE A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG ÉS ELLENŐRZÉS SZEMPONTJÁBÓL

A társadalmi ellenőrzésnek fontos helyszíne volt a hétfégén megrendezett „nyílt” *tánc*.⁵ A táncra érkező *bámulók* figyelemmel kísérték, *megítélték* a fiatalok viselkedését, őrizve ezzel a közösség erkölcsi, morális rendjét.⁶ A passzív résztvevő nézők száma a nyári „nyílt” táncalkalmakon sokszor több volt, mint a táncosoké.⁷ A mezőszégi

¹ Kriza 1975: 295.

² Faragó 2006: 133, 137–138.; Kallós 2006: 300–301.; Novák 2000: 61–62.; Pálffy 2001: 307–308.; Varga 2016b: 280. Lásd még: Pesovár 1997: 55.

³ Adataim egy része saját, első sorban Belső-Mezőszégre, valamint a közelben fekvő Székre és környékére fókuszáló terepmunkámból származik. Terepmunkáim során közel negyven faluban kutattam.

⁴ A szövegben alkalmazott kurzíválás a helyi szóhasználatot jelzi.

⁵ A „nyílt” és „zárt” kifejezéseket Martin György Bag táncéletéről készült munkájából kölcsönöztem. (Martin 1955: 8.)

⁶ Vö. Jávor 2000: 648.

⁷ Faragó 2006: 129.

falvakban a zártkörű *bál* meglehetősen későn, a második világháború környékén jelent meg, és ezen általában a meghívottakon kívül más nem is vett részt.⁸ Még ekkora fi-gyelem, társadalmi ellenőrzés sem kísérte a téli *táncokat*. Ezeket ugyanis a *táncos* ház egyik szobájában rendezték meg, ahová nagyon kevés *bámuló* fért el, akik a sötéte-dés után általában hazamentek. A tél esti *táncokat* tehát bátran „zártnak”, zártkörűnek nevezhetjük. A társadalmi ellenőrzés szempontjából érdekes kivételnek számít Szék, ahol a fiatalság belső kontrollja helyettesítette a felnőttekét. Itt a fiatalság táncalkalmai szinte teljesen zártkörűek voltak.⁹

SZEGREGÁCIÓS TÖREKVÉSEK MEGJELENÉSE A TÁNCKULTÚRÁBAN¹⁰

A paraszti társadalom felépítésével kapcsolatban Fél Edit nemek alkotta csoportokról, korcsoportokról, etnikai, pozíció- és akciócsoportokról beszél, amelyeket organikus, be-lülről szerveződő struktúráknak tart, szemben a felülről/kívülről szervezett „organizált” struktúrákkal.¹¹ Ezek jellemzője a szigorú normavédő funkció és hierarchikus felépítés, sok esetben erőteljes határkijelölés, amelyek szimbolikusan közösségi rítusokban jelen-nek meg.¹² Mezőség tánc kultúráját vizsgálva számos ilyen jelenséget tapasztalunk.

Kós Károly megfigyelései szerint a mezőségi falusi társadalmat – főleg a magyarok esetében – nagyfokú területi endogámia jellemezte. A 19. század végétől a 20. század közepéig tartó időszakra vonatkozó információk egyöntetűen tanúsítják, hogy a mező-ségi falvakban települések, illetve településrészek szerint elkülönülve szervezték a fia-talok a társas életüket.¹³ A fonókat a kisebb falvakban is utcák szerint szervezték, de a nagyobb anyagi ráfordítást igénylő hétvégi *táncot*, az öt-hétszáz fős lélekszámot meg-haladó községekben már településrészenként rendezték.¹⁴ Rengeteg adat vonatkozik a széki területi endogámiára, ami a település más falvakkal való kapcsolatait alapvetően meghatározta, de társadalmilag elhatárolta egymástól a falu három fő három fő utcáját, egykori közigazgatási részeit is.¹⁵ A területi szegregációval kapcsolatosan jegyzi meg Kós Károly, hogy a széki „*táncosházakba* pedig a legények más utcabelieket nem hív-tak, s ha ilyenek mégis megjelentek, ebből gyakran verekedés lett.”¹⁶

A területi szegregáció enyhülését, átalakulását figyelhettük meg a különböző politi-kai, társadalmi változások során, így a két világháború, illetve a kommunista hatalom-

⁸ Vö. Pesovár 1997: 41.

⁹ Vö. Györi 2010: 213–215.

¹⁰ Pesovár Ferenc rövid összefoglalást ad a témáról (Pesovár 1997: 42–44).

¹¹ Paládi-Kovács 2000: 25.

¹² Paládi-Kovács 2000: 25.

¹³ Kós 2000/II: 314.

¹⁴ Lásd: Tamás 1991: 36.; Pálffy 2001: 297.

¹⁵ Vö. Györi 2010: 174.

¹⁶ Kós 2000/II: 314.

átvétel idején.¹⁷ Ezen időszakokban az új közigazgatási szabályok mindegyike a falu hármas tagozódásának megszüntetését célozta meg. A helyi fiatalság azonban, amikor csak tehetett ismét utcánként rendezte meg a *táncaikat*. A hármas tagolódáshoz való ragaszkodás az új hatalom által felejtésre ítélt múlttra reflektáló „hagyomány” őrzésében jelent meg szimbolikusan.

A társadalmi endogámiának többféle megjelenését is tudjuk vizsgálni, ezek közül Mezőségen a legfontosabb az etnikai szegregáció. Néhány jelentős magyar lakossággal bíró belső-mezőszégi falu esetében olyan erőteljes etnikai endogámiát tapasztaltam, ami általában a lokális endogámiaira való törekvést is felülírta.¹⁸ Ennek ellenére a különböző etnikumok között együttműködést is tapasztalhattunk, a tánc kultúrát vizsgálva azonban sokszor tapasztalunk elkülönülésre utaló jeleket. Erre a táncszervezésben is látunk példákat: azon falvakban ahol megfelelő létszámmal volt jelen cigány, magyar illetve román fiatalság, a különböző etnikumok külön hétvégi *táncokat* rendeztek maguknak.¹⁹

A mezőszégi románok esetében a lokális, ún. „tisztá” exogámia tendenciája erősebb, mint a magyaroknál, úgy a feleségül hozott nők, mint pedig a „vőül ment” férfiak eseteit tekintve.²⁰ A lokális exogámia egyik legfontosabb intézménye a leányvásár volt, ahol az egy néprajzi csoporthoz tartozó falvak fiatalsága ismerkedhetett.²¹ A vásárokon rendezett táncon való rendszeres és tömeges részvétel elsősorban a románokra volt jellemző.²² Visszaemlékezések tanúsítják, hogy a román falvak fiataljai még az 1950-es években is valóságos ünnepként tartották számon ezeket az alkalmakat, ahová zenészek kíséretével, csapatosan, énekelve és rigmusokat kiabálva vonultak ki a falujukból.

A mezőszégi cigányok társadalmi felépítéséről, illetve táncéletéről rendkívül kevés adattal rendelkezünk. Ezekből úgy tűnik, hogy a románokénál is erősebb exogámiával, földrajzi mobilitással kell az esetükben számolnunk.²³ Tudunk falvakról, ahol külön rendeztek hétvégi *táncot*, de ennek szokásrendjéről nincsenek pontos információink.²⁴

A mezőszégi táncalkalmakon való részvételt vizsgálva különböző korcsoportok eltérő jogosultságaival találkozunk. A táncszervezés rendje szépen mutatja a helyi fiatalság korcsoportjainak hierarchiáját, illetve aktivitásbeli különbségeit. *Kicsitáncnak*, illetve *aprók táncának* nevezték azokat a táncalkalmakat, amiket a 8-14 éves korosztály rendezett magának. A téteszesítésig a mezőszégi *kicsitánc* sokszor zártabb közösség volt, mint a *nagyitánc*, ritkán fordult elő, hogy a nem oda tartozó idősebbek megjelentek volna.

A *nagyitáncra* való „belépőt” a református közösségeknél a konfirmáció jelentette, ami egyben a *nagyleány*, *nagyleány* státuszba való bekerülést is szimbolizálta.

¹⁷ Pozsony Ferenc pusztakamarási vizsgálatai a lokális, felekezeti és etnikai endogámia fokozatos gyengülését mutatják a 19–20. század fordulójától (Pozsony 2010: 99–100).

¹⁸ Vö. Feischmidt 1994: 122.

¹⁹ Ablonczy–Korniss 2013: 22.; Almási 2009: 160.; Faragó 2006: 136–137.; Pálffy 2001: 297.; Varga 2016b: 260.

²⁰ Kós 2000/II: 273, 317.

²¹ Vö. Tárkány 2003: 310–312.

²² Kós 2000/I: 355.

²³ Könczei 2009: 22–23.

²⁴ Vö. Kallós 2006: 298, 300.

Általános elvárás volt a *táncra* bekerülni szándékozó fiataltól, hogy valamelyest ismerje a tánclépéseket, külön avatási szertartásról azonban nem tudunk.²⁵ A lányok a legényeknél általában egy-két évvel korábban *kaptak fel*, előbb váltak *táncosokká*. A *táncra* bekerülő legényké a konfirmációjuk után egy évig *félfizetésesek* maradtak, ami azt jelentette, hogy a fejenként megszabott anyagi hozzájárulás felét kellett csak kifizetniük.²⁶ Ennek megfelelően nem is rendelkeztek a nagylegényekhez hasonló jogosultságokkal, nem táncolhattak például a zenész előtt, illetve őket következmények nélkül utasíthatták vissza a táncolni felkért lányok.

A szakirodalmi adatok és a visszaemlékezők többsége szerint a katonaviselt legények, a hazalátogató szabadságos katonák ingyen vehettek részt a *táncon*. A legénysorból lassan kilépő személyek tehát magasabb státuszba kerültek, amik általánosságban nézve nagyobb társadalmi megbecsülést, sőt bizonyos előjogokat is biztosítottak a számukra. A korábbi korosztályi/társadalmi akciócsoporttól lassan eltávolodva azonban az aktív táncos közösséggel kapcsolatos a jogaik fokozatosan beszűkültek, majd eltűntek.²⁷ A katonaidő, illetve a leszereléstől a házasságig tartó időszak átmeneti állapotaként is értelmezhető a táncos akcióközösséghez való tartozás szempontjából. Az ingyenes részvétel mellett meg kell ugyanis említeni, hogy már nem illett részt venniük minden egyes táncalkalmon, illetve a multság végéig a *táncon* tartózkodni.

A *táncon* megjelenő, fiatalabb, *jó táncú* menyecskeket gyakran felkérték a legények, ami kiválthatta a fizető, és a zenésznek enni adó lányok elégedetlenkedését. A napközben *táncra* ellátogató asszonyok, télen, a táncos házban a helyszűke miatt sokszor zavarták a táncot.²⁸

Kisebbségi közösségek esetén a zenészfogadás nagy terhet rótt a szervezőkre, így azok gyakran szemet hunytak afelett, hogy a *táncon* vendégeskedő katonaviselt legények, fiatal házasok, sőt akár asszonyok elfoglalják a tánchelyet, ha fizettek a részvételért. A gyűjtött adatok arra utalnak, hogy a téjeszesítés időszakában a táncos „akciócsoport” határai kezdtek elmosódni, a kapcsolódó szabályokat egyre kevésbé vették komolyan.

A mezőszéki paraszti kultúrára jellemző férfi-női viszonyrendszer, az esetleges aláfölé rendeltség, a nemek közötti kommunikáció szimbolikusan a táncolás során is megjelenik.²⁹ Gyűjtéseim, a táncfolklorisztikai leírások és korai történeti adatok egyaránt arról tanúskodnak, hogy a tradicionális közösségek rendszeres, hétfégi mulatságon táncoló lányok a legényekhez képest kevesebb jogosultsággal bírtak a táncos közösségben.³⁰ Az esti *táncon* például csak akkor jelenhettek meg, ha a legények elkérték őket otthonról és elkísérték őket.³¹ Sok helyen a térhasználat is utal a nemi szerepek közötti különbségre: így például Széken az 1940-es évek közepén még szokás volt,

²⁵ Egyedül Mezőköbölkútról vannak erre vonatkozó, bizonytalan adataink (Kós 2000/II: 257).

²⁶ Vö. Novák 2000: 57.

²⁷ Jávör 2000: 685.

²⁸ Vö. Faragó 2006: 140.; Kallós 2006: 300.

²⁹ Az utóbbi időben a magyar kutatók közül Kovács Dóra vetette fel a gender szempontú vizsgálatok fontosságát (Kovács 2014a–b; 2016). A paraszti társadalmat illetően a női szerepekről és a lányok magatartási mintáiról bővebben lásd: Jávör 2000: 611–617.; 629–635.

³⁰ Vö. Novák 2000: 57–61.

³¹ Vö. Győri 2010: 149.

hogy a táncteret elfoglaló legények a kiszemelt lány nevének kiáltásával hívták be a csűr előtt, vagy a tornácon várakozó partnerüket.³²

Mezőségi adataink alapján úgy tűnik, hogy szegényebb faluban ritkán, a *gazdafalvakban*, ahol a társadalmi különbségek nagyobbak voltak, gyakrabban fordult elő kitáncoltatás/kimuzsikálás. A legszigorúbban szabályozott táncélet Székre volt jellemző, innen származik a kizáró rítusokra vonatkozó legtöbb adat.³³ Ez összefüggésben állhat a faluvá visszaminősített, egykori mezőváros sajátos társadalmi helyzetével, lakóinak életfelfogásával.³⁴ Más mezőszégi falvakban a lányok valamivel „szabadabban” viselkedhettek,³⁵ ennek ellenére mindenhol ismerünk vonatkozó párhuzamokat. Kós Károly mezőköbölküti megfigyelése szerint például a lányok minden legénnyel kötelesek voltak táncolni. Ha visszautasítottak egy legényt, de egy másikkal elmentek, akkor a sértett legény bosszút állhatott: „halottas nótával” muzsikáltathatta ki a lányt a *táncról*. A kizáró rítus szimbolikája egyértelmű: a közösség onnantól számára „nemlétezőnek”, kvázi „halottnak” tekintette a bűnösnek ítélt személyt.³⁶ A *táncról* kizárt lány szégyénben hetekig nem mert mutatkozni a fiatalok előtt, néha az érintett családok között harag is keletkezett. Mindenesetre az ilyen akciót alaposan meg kellett szervezni és gyorsan végre kellett hajtani, mielőtt a lány esetleges pártfogói közbeavatkozhattak volna. A lányok joggal számíthattak ilyenkor segítségre az udvarlójuk, rokonaik és szomszédaik részéről. Előfordultak olyan esetek is, amikor nagygazdálányok tudván, hogy sok a pártfogójuk, szinte sportot űztek a felkérések visszautasításából, demonstrálva ezzel társadalmi rangjukat, erejüket. A táncolni nem nagyon tudó *maradékok* felkérését következmény nélkül utasíthatták vissza a lányok. A kizáró rítusok kezdeményezését a legényes erőpróba egy fajtájaként is értelmezhetjük, hiszen ezek a legtöbbször véres verekedéssel jártak, akár halálessel is végződhetnek. A gyűjtésekből arra is következtethetünk, hogy határozottabb fellépésű, a fiatalság előtt nagy tekintéllyel rendelkező táncszervező legények gyakran tiltották az ilyen jellegű diszkriminációt.

Jávor szerint a bizonytalanabb presztízsű legények szorultak rá leginkább a tekintélyük ilyen eszközökkel való helyreállítására.³⁷ A mezőszégi adatok azonban azt mutatják, hogy azok éltek leginkább a kitáncoltatás eszközével, akiknek *ereje volt hozzá*, tehát megfelelő társadalmi tekintéllyel, nagy baráti társasággal stb. rendel-

³² A szokás diszkriminatív mivoltára Nagy Olga hívja fel a figyelmet (Nagy 2010: 35).

³³ Győri 2010: 197.; Kocsis 2016: 11–12.; Nagy 2010: 35.; Novák 2000: 63–63. Széki adatközlőim szerint a kirekesztő rítus még az 1980-as években is előfordult. Ezeket a jelenségeket, szokásokat azonban változásai dinamikájában kell vizsgálni, a szóban forgó közösségek több szereplőjének megszólaltatásával. Nagy Olga óriási beleérző képességről téve tanúbizonyságot vette észre a női kiszolgáltatottság addig rejtve maradt vonásait a paraszti kultúrában. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy rendkívüli érzékenységgel megáldott-megvert kulcsadatközlői életére komoly traumák nyomtak bélyeget. Úgy vélem a Nagy Olga által rajzolt képet tovább árnyalhatják a mások (például férfiak, vagy „szerencsésebb sorsú” adatközlők) észrevételei és ezek interpretációi.

³⁴ Nagy Olga állapítja meg, hogy Szék kulturális különállása összefügg a falu traumatizált sorsával (Nagy 2010: 8).

³⁵ Sok történet igazolja például, hogy szabadabban visszautasíthatták a legényeket. A lányok bolondozhattak a *tánc*on, a legényes táncot utánozva például kicsúfolhatták a *kivagyiskodó* legényeket stb.

³⁶ Kós 2000/II: 258. A szokásról bővebben lásd: Jávor – Pesovár 1980.

³⁷ Jávor 2000: 622.

keztek. Kérdéses továbbá, hogy minden esetben egyértelmű normaszegésről, és az azt szankcionáló, az egész falu közvéleményét tükröző büntetésről van-e szó, vagy csupán egyes legények erőfölényének demonstrálásáról, amellyel nem ért egyet feltétlenül az egész faluközösség.³⁸

Mezőségen az udvarlás és a próbaházasság közötti átmeneti kapcsolattípus, a Nagy Olga által „szabad összeeresztésnek” nevezett együttthalás szinte az összes általam kutatott faluban ismert volt az 1950-es évekig.³⁹ Ezek a szokások szintén sok szálon kapcsolódnak a tánchoz. Az együttthalás során a lányok sokszor kerültek kiszolgáltatott helyzetbe, a szexuális kapcsolatot megtagadókat a legközelebbi táncalkalmon megbosszulhatta a csalódott legény. Ez fizikai atrocitást is jelenthetett – a legény a tánc közben mintegy „véletlenül” belerúgott a lányba, megrántotta a haját stb. – de megkísérelhette a lány kiközösítését is: lefizette a többieket, hogy ne kérjék fel táncolni.⁴⁰

Vizsgált területünkön a szomszéd falu, a másik falurész vagy más etnikum *táncára* ellátogató *idegen* vagy *másutcai legények*⁴¹ általában ismerkedési, udvarlási céllal mentek.⁴² A *táncos ház* udvarára csak úgy mehettek be és csak akkor táncolhattak, ha volt férfirokonuk, vagy ismerősük, aki *pártolta őket*, és ha betartották a viselkedési szabályokat. *Idegen legénynek menni* általában kockázatos, bátor vállalkozásnak számított, hiszen az endogámia védelme, vagy egyszerű erőfitogtatás miatt még így is előfordulhatott, hogy a helyi legények megverték vagy elkergették az illetőt. A bajt elkerülendő a vendégnek ajánlatos volt az ismerőséhez vagy annak hiányában a táncszervező *kezeshez* fordulnia, aki ilyenkor általában bekísérte a csűrbe, vagy a *táncos házba* a látogatót. Mezőségen általánosan elterjedt szokás volt tehát, hogy ha *idegen legények* érkeztek a mulatságra, addig nem táncolhattak, amíg a helybeliek ezt meg nem engedték nekik. A befogadó rítus lényege az volt, hogy a táncter perifériáján, passzívan üldögélő legényhez odavittek egy lányt, majd a vendéget a kezénél fogva behúzták a táncba, helyi terminussal: *felállították*.⁴³ Mindezek előtt a *kezes*, vagy a vendég ismerőse, rokona természetesen megkérdezte a kiszemelt lányt, hogy *elvéallalja-e az idegen legényt*. A *vállalás* minden esetben azt jelentette, hogy nem csak táncolnia, hanem beszélgetnie is kellett vele, a legény haza is kísérelhette a mulatság végeztével, sőt nyáron az is előfordulhatott, hogy a legény ott hált a lány mellett – a korábban már említett „szabad összeeresztéshez” hasonlóan.⁴⁴ A *vállalás* kötelezettsége együtt járt a *táncon* való részvétellel; a szinte „ajándékként” felkínált leány csak a büntetés lehetőségét vál-

³⁸ Vö. Szilágyi 2000a: 733.

³⁹ Győri 2010: 202–210.; Kós 2000/II: 263. Társadalomnéprajzi kutatások kimutatták, hogy a lányokat kiszolgáltató „hálókamrázó” szokásrend hagyományörzőbb vidékeken például Erdélyben, azon belül is a mezőszéki Széken maradt fenn. (Jávor 2000: 615–616).

⁴⁰ Kós 2000/II: 262.; Nagy 2010: 45–46.; Győri 2010: 198.

⁴¹ *Megvünk idegen legénynek* mondták a visai magyarok, ha más faluba mentek táncolni. A románok hasonlóan mondták: *Merem la turenii*. (*Vidékre megyünk*.) A mezőszéki magyar falvakban, különböző jeles napi bálokon még az 1970-es évek végén is élt ez a szokás, de az 1990-es években már sehol nem tapasztaltam. Párhuzamok a Mezőséghez közeli területekről a teljesség igénye nélkül: Karácsony 1995: 158–159, 164/31-es lábjegyzet/; Karsai–Martin 1989: 29.; Kresz 1960: 104.

⁴² Vö. Kallós 2006: 301.; Novák 2000: 61.; Pálffy 2001: 307–308.

⁴³ Vö. Halász 2011.

⁴⁴ Vö. Faragó 2006: 140.

lalva utasíthatta vissza az ilyen irányú kérést.⁴⁵ Úgy vélem e rítus rámutat arra, hogy a lányok lényegesen kevesebb joggal bírtak a legényeknél, hiszen a legények még el is „ajándékozhatták” őket, mintha szimbolikusan a tulajdonukat képezték volna.⁴⁶

Nemkívánatos vendég esetén elmaradoztak a fenti rituálék, vagy csak tessék-lássék invitálták az illetőt, esetleg a bejárat közvetlen közelébe ültették le, nem *állították fel*. Ilyen esetben az *idegen legény* rövid idő után eltávozott.

Ritkán, egy-egy jól sikerült multság után, különösképpen megbecsült vendég esetében előfordult, hogy csapatostul, zenével kísérték ki a *táncról az idegen legényt*. A kísérők száma, a zenével való figyelemfelkeltés, az együtt megtett út hossza nem csak a vendég rangját mutatta, de az ilyen módon reprezentáló *gálánt legények* hírét is növelte. Az vendégeskedés viszonzásával kapcsolatos kötelezettségnek és a kölcsönösség törvényének eleget téve a jól sikerült látogatás után illetett visszahívni a vendéglátókat.

A vizsgált szokás sokszor nagy nyilvánosság előtt zajlott, a vendéglátók még az esemény után is a sokat beszéltek arról, hogy hogyan és mivel kínálták meg a vendégeket és azok mennyire jól érezték magukat.⁴⁷

Szorosan a kötelezettségekhez kapcsolódott a „kölcsonkenyér visszajár” elve alapján, a rosszul végződött látogatások esetén a bosszúállás is. Ilyenkor általában egyáltalán nem érvényesült a szimmetria elve, a vendéglátás kötelezettségét megsértők baját „illett” alaposabban ellátni, mint amekkora az eredeti inzultus mértéke volt. Ez azután sokszor véres verekedéseket vont maga után, amibe már nem ritkán a házasemberek is belekeveredtek.⁴⁸

Magyar lányok a 20. század közepéig csak akkor mehettek el *másfalusi táncra*, ha rokonlátogatóba mentek és a családból valaki elvitte őket a multság helyszínére. A román szokásokra vonatkozó információk szerint gyakran előfordult, hogy párosával, vagy csapatosan (fiúk, lányok vegyesen) mentek el szomszéd falvak *román táncaira*. A kollektivizálás itt is a lányok mobilitására vonatkozó tiltások enyhülését hozta magával.

Helyi terminussal élve *vendégnek* számítottak a *táncon* a házasemberek. Megjele-nésükkor a fiatalok *adtak nekik egy pár táncot*. A férfiak a számukra felkért lányokkal zavartalanul táncolhattak, a rövid táncciklus után azonban illetett elhagyniuk a tánc-teret.⁴⁹ A kollektivizálás idején ez a szokás kisebb falvakban megváltozott: a fiatal

⁴⁵ Novák 2000: 61–62. A lőrincrévi Karsai Zsigmond két világháború közötti időszakra vonatkozó visszaemlékezéséből a következők derülnek ki. A *másfalusiaknak* a helyi legények ajánlottak fel táncos párt. A kiválasztott lány ezt *nem utasíthatta vissza* (kiemelés tőlem), csak utána mondhatta, hogy „Többet ne adj neki.” Az *idegen legény* nem beszélgethetett ugyan a tánc közben a hozzájuk rendelt lányokkal, nem is ölelhette meg, sőt zsebkendőt sem lophatott tőle a tánc végén, csak ha az esti *táncról* kiment vele a lány „beszélni”. Az viszont sértésnek számított, ha nem ment ki vele a lány. A vétkes lányt ilyenkor akár el is zavarhatták az idegennek kedvezni akaró legények a *táncról* (Karsai – Martin 1989: 28–29, 39).

⁴⁶ Martin György Bag táncéletét jellemezve írja, hogy a tánctéren a legények úgy válogattak a lányok között, mintha azok árucikknek lettek volna (Martin 1955:10–11).

⁴⁷ A vendégeskedés néprajzáról bővebben lásd: Jávör 2000: 639, 689–690.

⁴⁸ Szabó 2008: 61–62.

⁴⁹ Pálffy 2001: 297.

házaspárok nagy része rendszeresen járt a *táncra*, sőt az 1960-as évek elejéről még tudunk olyan családos házaspárokról is, akik rendesen fizették a *cigánypénzt*.⁵⁰

AZ ELLENTÉTEK OLDÁSA KOOPERÁCIÓVAL: PÉLDÁK A TÁNCKULTÚRA TERÜLETÉRŐL

Az *idegen legény* intézményével kapcsolatos fenti adatok a különböző falvak, falurészek, illetve etnikumok közötti kooperáció meglétére hívják fel a figyelmet. Ez a jelenség mezősi falusi társadalom endogám tendenciáit enyhítette.⁵¹ Ide kapcsolódik az az összes mezősi faluban egykoron meglévő gyakorlat, hogy vegyes táncok alkalmával felváltva járták a magyar és a román táncrendet. A résztvevők közül sokan igyekeztek egymást bevonni a táncba és segíteni megtanulni az alapvető lépéseket.⁵² Visában a második világháború után a helyi magyar és román kezesek egymással összefogva próbáltak tudatosan felülemelkedni a fiatalság közötti viszályokon azért, hogy folyamatosan *táncot* tudjanak rendezni, amire a kis létszámú román és magyar közösség külön-külön nem lett volna képes. Mezőségeen még a táncrendező magyarok/románok, valamint az őket kiszolgáló cigánymuzsikuskok közötti, meglehetősen éles alá-fölérendeltséget mutató viszonyrendszerben is megfigyelhettünk kooperációra utaló próbálkozásokat.⁵³

Hasonló jelenségeket a nemek közötti kapcsolatokat vizsgálva is tapasztalhatunk. A leányok büntetését szolgáló rítusoknak is megvoltak a korlátai, ahogy azt fentebb láthattuk. A lányok védelme ugyanúgy hozzátartozott a legénytől elvárt magatartásmóddhoz, mint az erődemonstrálás céljából kezdeményezett diszkriminatív rítus.

Korábbi tanulmányomban már rámutattam, hogy a tradicionális mezősi páros táncok eleve „szoros”, meglehetősen szabályozott kimunkált kooperációt igényelnek.⁵⁴ A motívumokat, előadási stílusokat, mozgás- és magatartásformákat határozottan elkülöníthetjük aszerint, hogy férfiakra, vagy nőkre jellemzők-e. Ezeket azonban – páros táncról lévén szó – össze kellett hangolniuk, ami azonban meglehetősen nagy gyakorlatot kíván, hiszen ezek a táncok a Kárpát-medence leggazdagabb motívumkincsű páros táncainak számítanak. A férfi és női táncosok mozgásának harmonizációja, mint a kooperáció egy formája, az itteni páros táncok nagy helyigénye és a rendelkezésre álló helyek általában szűkös

⁵⁰ Más, nagyobb belső-mezősi falvakban ez a szabály tovább volt érvényben (Vö. Pálfi 2001: 305).

⁵¹ Vö. Pálfi 2001: 307.; Novák 2000: 61–62. A 20. század elején, amikor aránytalanul sok lány volt Nyárszón, nem csak hogy beengedték a vidéki legényeket a *táncra*, de még meg is hívták őket magukhoz. Az 1940-es évek elején, amikor a nemek számaránya kiegyenlítődött már nem tűrték meg őket maguk között az *idegen legényeket* (Kresz 1960: 115).

⁵² Vö. Faragó 2006: 135, 137–138.

⁵³ Varga 2007: 97. Kallós Zoltán egyik visszaemlékezésében utal a három nagy mezősi etnikum (cigány, magyar, román) krízishelyzetben megmutatkozó szolidaritásának szép példájára (Ablonzy – Korniss 2013: 32).

⁵⁴ Varga 2015: 92–93.

volta miatt is feltétlenül szükséges volt.⁵⁵ Ez esetben az összehangolt viselkedésre már nemcsak a két nem között, hanem a párok között is szükség volt. A nemek mozgásrendszere és stílusa közötti különbségeket, problémákat áthidaló együttműködés befolyásolja a táncosok térhasználatát, a motívumválasztásait, a táncfolyamatok felépítését stb.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fenti adatok érzékletesen illusztrálják, hogy a táncos akcióközösség elsősorban a táncrendező legények és lányok csoportját jelenti, amivel más társadalmi szegmensek (*másfalusi, másutcai*, vagy eltérő etnikumú látogatók, házasemberek, katonaviselt legények, asszonyok stb.) különböző intenzitású kapcsolatban vannak. A lányok jelenléte a *táncon* sokszor a teljes jogú táncos és a vendég közötti átmeneti, liminális állapotként értelmezhető, hiszen csak a legények által megszabott keretek, feltételek között, megfelelő magatartási szabályok betartásával szórakozhattak, ismerkedhettek.⁵⁶

A mezőszégi tánc kultúrában hangsúlyosan jelenik meg a terület, illetve az etnikumok szerinti elkülönülés, rendkívül szembetűnőek a nemi szerepek közötti különbségek. A szembenállás enyhítésére szolgálnak, egyfajta kikapukként értelmezhetők a vendéglátás rítusai, amelyek sokszor meglepően finoman kidolgozottak, jól szabályozottak. Marcel Mauss ezeket a jelenségeket csereként és szerződésekként értelmezi, amelyek bár látszólag önkéntes alapon működnek, a gyakorlatban a kötelezően adott és viszonzott ajándékok formáját öltik. Ezekben ún. „totális társadalmi jelenségekben” egyszerre jelennek meg a vallási, jogi, erkölcsi és gazdasági intézmények, esztétikai többletjelentésekkel kísérve.⁵⁷ A vendéglátás szokásával kapcsolatos diszkréció hiánya mutatja, hogy ez az ajándékozás egy fajtájaként értelmezhető, ami mint totális társadalmi tény fontos funkciót töltött be a mezőszégiek kapcsolatrendszerében.⁵⁸

A táncon megjelenő különböző társadalmi csoportok kapcsolataiban egyszerre jelennek meg szimbolikusan a szegregációra való törekvések, a különböző identitások, ugyanakkor az egymással való kapcsolatteremtés lehetőségei is. Úgy vélem, a mezőszégi hétvégi *tánc* fenti elemzése bemutatja, hogy egyes közösségek, vagy egyének külön- illetve szembenállását szimbolikusan erősíthették különböző kulturális jellemzők, szokások, sztereotípiák, de ezek éppen a különbözőség ténye miatt az egymás felé való közeledést is elősegíthették.⁵⁹ Az eltérések ugyanis saját hiányosságainkra is rámu-

⁵⁵ A tánc egy olyan szimbolikus „kontextus” amely demonstratív módon bemutatja, és ezáltal erősíti a két nem közötti különbségeket, ugyanakkor hogy lehetőséget biztosít a férfi és a nő közötti „távolság” áthidalására is (Vö. Freedman 1990: 425).

⁵⁶ Vö. Turner 1997: 675–676.

⁵⁷ Mauss 2000: 197.

⁵⁸ Vö. Mauss 2000: 199.

⁵⁹ A nép-, csoportkarakterológiai jellemzők, általánosítások nem csak egymás ellen hatnak, erre már Andrásfalvy Bertalan is felhívta a figyelmet, amikor a táji munkamegosztást vizsgálva rámutatott a különböző gazdasági irányultságokból adódó kooperáció működésére (Andrásfalvy 2011a). Szilágyi Miklós összefoglalásában több példát hoz az egymás mellett élő etnikumok tudatos együttműködésére (Szilágyi 2000b: 857–860).

tathatnak, így gyakran az együttműködést, a kooperációt is előkészíthetik, teret adva ezáltal a találkozásnak, azon keresztül pedig lehetőséget a másik elfogadásának. A tradicionális táncalkalmak, a hozzájuk kapcsolódó szokások, valamint maga a táncolás a lokális, többszempontú társadalmak működtetésében, egyben a kulturális diverzitás fenntartásában játszott fontos szerepet.⁶⁰

A meglehetősen zárt, tradícióhoz mereven ragaszkodó mezősgéi paraszti társadalmat leginkább Kós Károly kutatásaiból ismerjük. Jelenlegi tudásunk szerint a vizsgált területen megkésve jelentkező polgári tagozódás lassan és kis mértékben érezte a „organizációs” hatásait, és kevésbé bontotta meg az itteni rendszerszerű paraszti társadalmat.⁶¹ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem volt rá hatással, nem hozott változásokat, inkább azt, hogy egy sajátos irányú társadalomfejlődést okozott, amelyben a korábbi tradicionális kultúra és társadalom archaikus elemeinek, eszméinek, szabályainak tömege maradt fenn. Az itt elemzett szokás történetét nyomozva későbbiekben a tágabb társadalmi kontextusát is vizsgálni kell.⁶² Továbbgondolásra érdemesnek tartom ezért a Fél Edit által a magyar néprajzban felvetett organikus (lokális, paraszti) és organizált (kívülről érkező, polgári) társadalomszervezetek szembeállításának modelljét.⁶³ Ennek keretében nem csak külső hatásokkal való szembehelyezkedés, az elzárkózás, hanem a találkozás és az abból adódó változások történetét is kutathatjuk. A polgári korszak szokáselemeinek a mezősgéi tánc kultúra késő középkori, reneszánsz-barokk jellegzetességei mellé történő bekerülésének folyamatát, majd a modernizáció hatásait abban a tágabb, folyamatosan változó társadalmi-kulturális jelentésmezőben kellene vizsgálni, amiben az itteni tánc kultúra a 19–20. század folyamán létezett.⁶⁴ Ezt támasztják alá a tévesztés időszakában bekövetkezett változásokra vonatkozó megfigyeléseim. A társadalomnéprajzi irányultságot kiemelten fontosnak tartom a táncfolklorisztikai kutatások-értelmezések szempontjából, hiszen a magyar táncfolkloristák tollából származó legtöbb írás a történelmi és társadalmi dinamika szempontjából nézve meglehetősen statikus.⁶⁵

A saját kutatásaimat illetően a későbbiekben kiemelten fontos lesz a házassági körzetek, a tánczenét szolgáltató zenekarok működési területeinek és a táncos vendégeskedés térhálójának összevetése.⁶⁶

⁶⁰ Andrásfalvy Bertalan egyik tanulmányában kifejti, hogy Magyarországon élő különböző nemzetiiségek, népcsoportok egymástól eltérő jellemzői, különböző szerepvállalásai hogyan járulnak hozzá a Kárpát-medence kulturális, társadalmi diverzitásához (Andrásfalvy 2011b. 521–522).

⁶¹ Paládi-Kovács 2000: 27.

⁶² A környékbeli arisztokrácia, és polgárság táncéletének kutatása egyébként is várta még magára. Ennek lehetőségét már egy korábbi tanulmányban felvettem (Varga 2013).

⁶³ Vö. Sárkány 2000: 52.

⁶⁴ Vö. Sárkány 2000: 42.

⁶⁵ Varga 2016a: 75. Társadalomnéprajzi szempontból a kutatásaim egyelőre hiányosak. Nagyon keveset tudunk a mezősgéi cigányokról, németekről, örményekről, románokról és zsidókról, de hiányosak az itt élő, a parasztokétól eltérő életformát képviselő, különböző foglalkozási, társadalmi csoportokra vonatkozó adataink is. A hátralévő feladatok egy része tehát történelmi (például anyakönyvek vizsgálata), emellett azonban a szocializmus alatti, majd az azóta eltelt időszak társadalomformáló hatásait is érdemes megvizsgálni a vizsgált területen egészen a jelenkorig.

⁶⁶ Fülemile Ágnes és Balogh Balázs kalotaszegi kutatásaihoz hasonlóan (Balogh – Fülemile 2004: 33–45).

Tanulmányom a magyar néptánc kutatás azon útkeresései közé sorolható, melynek során a társadalmi kontextus egyre erőteljesebb figyelembevételével vizsgáljuk a tánc kultúra egyes jelenségeit.⁶⁷ Ezek értelmezéséhez a korábbi földrajz-történeti, illetve strukturalista szemlélet mellett újabb paradigmákat, megközelítéseket is igyekszünk felhasználni.⁶⁸

Irodalom

ABLONCZY Bálint – KORNISS Péter

2013 *A Mezőségtől Moldváig. Kallós Zoltán útjai.* Budapest: Helikon.

ALMÁSI István

2009 Kocsis Lajos népzene gyűjtése a XX. század elején. In Almási István: *A népzene jegyében. Válogatott írások.* 154–182. Kolozsvár: Az Európai Tanulmányok Alapítvány Kiadója.

ANDRÁSFALVY Bertalan

2011a A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai.* 489–503. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz - Kulturális Antropológiai Tanszék.

2011b Gondolatok népcsoportok, nemzetiségek kapcsolatáról. Szerep, öntudat. In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai.* 511–523. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz - Kulturális Antropológiai Tanszék.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

CSURI Szandra

2016 Borsai völgye táncélete Mezőség és Kalotaszeg határán. Átmeneti régió vagy önálló mikrorégió? In Bolvári-Takács Gábor – Németh András – Perger Gábor (szerk.): *Tánc és társadalom.* 68–73. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola. EITLER Ágnes

2016 Táncélet és táncos tudás a 20. század második felében Átányon. In Bolvári-Takács Gábor – Németh András – Perger Gábor (szerk.): *Tánc és társadalom.* 84–89. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola.

FARAGÓ József

2006 A tánc a mezősegi Pusztakamaráson. In Felföldi László – Karácsony Zoltán (szerk.): *Magyar táncfolklorisztikai szöveggyűjtemény* II/A. 128–142. Budapest: Gondolat – Európai Folklor Intézet. (Első megjelenés: *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* 7. 1946. Kolozsvár: Bolyai Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.)

⁶⁷ A társadalmi látásmód előretörése Sárkány Mihály megfogalmazása szerint „átmetszett a néprajzon belül korábban kialakult tartományi határokat”, ezáltal új összefüggésekre világítva rá az adott szaktudomány területén belül (Sárkány 2000: 65). Az ide kapcsolódó újabb vizsgálatokat illetően lásd: Csurai 2016; Kavacsánszki 2013; 2015; Szőnyi 2014a; 2014b; 2016.

⁶⁸ Lásd: Eitler 2016; Kovács 2016; Székely 2015; 2016.

FEISCHMIDT Margit

- 1994 Etnicitás és helyi intézmények. Jegyzetek egy mezősegi faluról. *Régió. Kisebbségi Szemle* V.3. 119–128.

FREEDMAN, Diane C.

- 1990 Gender identity and dance style in rural Transylvania. *East European Quarterly* 23. 4. 419–430.

GYŐRI Klára

- 2010 *Kiszáradt az én örömem zöld fája...* : Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet.

HALÁSZ Péter

- 2011 „Akkor Széken a hagyomány rendje még döbbenetes erővel érvényesült:” Beszélgetés a 80 éves Andrásfalvy Bertalannal. *Székelyszék. Kulturális folyóirat* 2011 augusztus. <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTQyMw>. (Utolsó letöltés: 2017. március 7.)

JÁVOR Kata

- 2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 601–692. Budapest: Akadémiai Kiadó

JÁVOR Kata – PESOVÁR Ferenc

- 1980 Kimuzsikálás. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* III. 197. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KALLÓS Zoltán

- 2006 Táncagyományok egy mezősegi faluban. In Felföldi László – Karácsony Zoltán (szerk.): *Magyar táncfolklorisztikai szöveggyűjtemény* II/A. 297–313. Budapest: Gondolat – Európai Folklór Intézet. (Első megjelenés: *Táncstudományi Tanulmányok* 1963–64. 235–252.)

KARÁCSONY Zoltán

- 1995 Az inaktelki Gergely János táncra vonatkozó visszaemlékezései. *Táncstudományi Tanulmányok* 1994–1995. 153–166.

KARSAI Zsigmond – MARTIN György

- 1989 *Lőrincréve táncélete és táncai*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.

KAVECSÁNSZKI Máté

- 2013 A táncantropológiai módszer alkalmazásának lehetőségei a nemzeti-etnikai identitás vizsgálatában. In Karlovitz János Tibor (szerk.): *Tanulmányok az emberi gondolkodás tárgykörében*. 89–97. Komarno: International Research Institute.
- 2015 *Tánc és közösség. A társastáncok és a paraszti táncművelés kapcsolatainak elmélete bihari kutatások alapján*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

KOCSIS Rózi

- 2016 A forrászegi tánc I. *Folkmagazin* XXIII. 6. 10–13.

KOVÁCS Dóra

- 2014a A női szemlélet helye a néptáncutatásban. In Bolvári-Takács Gábor – Fügedi János – Mizerák Katalin – Németh András (szerk.): *Alkotás – befogadás – kritika a táncművészetben, a táncpedagógiában és a néptáncutatásban*. 84–89. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola.

- 2014b „Női szemmel.” – A páros táncok elemzése és értelmezése az erdélyi Magyarózdon. In Vajda Zoltán (szerk.): *Tehetségek a tudomány horizontján. Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatói tudományos munkáiból.* 245–257. Szeged: SZTE BTK.
- 2016 A társadalmi nemi szerepek kutatásának módszertani dilemmáiról. In Bolvári-Takács Gábor – Németh András – Perger Gábor (szerk.): *Tánc és társadalom.* 113–118. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola.
- KÓS Károly
2000 *A Mezőség néprajza* I-II. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- KÖNCZEI Csongor
2009 Hogyan lett a Kodobákból Codoba? Másodlagos identitásváltások a mezőszégi cigánymuzsikus családnál. Cluj-Napoca – Kolozsvár: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale. /*Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről.* 25./
- KRESZ Mária
1960 A fiatalság társas élete a kalotaszegi Nyárszón. *Néprajzi Közlemények* 5/1. 93–121.
- KRIZA János
1975 *Vadrózsák.* Bukarest: Kriterion.
- MARTIN György
1955 *Bag táncai és táncélete.* Budapest: Művelt Nép.
- NAGY Olga
2010 Honnan járják, honnan hozzák? Szék társadalomrajza. In Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája...* 5–133. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet.
- NOVÁK Ferenc
2000 Szék táncai és táncélete a XX. század első felében. In Virágölgyi Márta – Felföldi László (szerk.): *A széki hangszeres népzene. Tanulmányok.* 29–78. Budapest: Planétás.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2000 Bevezetés. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* 13–28. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PÁLFY Gyula
2001 Vajdakamarás táncélete. In Keszeg Vilmos – Viga Gyula (szerk.): *Néprajzi Látóhatár* 10/1-4. 279–312. (Első, rövidebb változata: *Tánc tudományi Tanulmányok* 1986-87. 261–287.)
- PESOVÁR Ferenc
1997 Táncélet és táncos szokások. In Felföldi László – Pesovár Ernő (szerk.): *A magyar nép és nemzetiségeinek táncagyománya.* 15–69. Budapest: Planétás.
- POZSONY Ferenc
2010 Etno-demográfiai folyamatok Pusztakamaráson. In Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom.* 87–102. Kolozsvár: Művelődés.
- SÁRKÁNY Mihály
2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* 29–66. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ Márton
2008 *Égig érő jegenye.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

SZÉKELY Anna

- 2015 Az autentikusság és hitelesség kérdésének vizsgálata három magyarországi néptáncverseny kapcsán. In Simon András (szerk.): *DiákKörKép 2. Tudományos diákköri írások a néprajz szegedi műhelyéből*. 26–46. Szeged: SZTE BTK.
- 2016 Az „adatközlők” szerepe az erdélyi népzene- és néptánc táborokban. In Bolvári-Takács Gábor – Németh András – Perger Gábor (szerk.): *Tánc és Társadalom*. 181–189. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola.

SZILÁGYI Miklós

- 2000a Törvények, szokásjog, jogszokás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 693–759. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2000b Kapcsolatok a külvilággal. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 830–865. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZÖNYI Vivien

- 2014a A moldvai csángó magyar táncok funkcionális és formai-stiláris változásai. In Bolvári-Takács Gábor – Fügedi János – Mizerák Katalin – Németh András (szerk.): *Alkotás – befogadás – kritika a táncművészetben, a táncpedagógiában és a néptánc kutatásban*. 180–188. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola.
- 2014b A magyarországi táncházmozgalom hatása egy moldvai csángó település tánc kultúrájára. In Vajda Zoltán (szerk.): *Tehetségek a tudomány horizontján. Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatóinak tudományos munkáiból*. 295–309. Szeged: SZTE BTK.
- 2016 Hatalom és erkölcs a moldvai csángó tánc kultúrában. In Bolvári-Takács Gábor – Németh András – Perger Gábor (szerk.): *Tánc és Társadalom*. 190–196. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola.

TAMÁS Irén

- 1991 Szováti tánc hagyományok. *Művelődés* 40. 7–8. 36–38.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 2003 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TURNER, Victor

- 1997 Átmenetek, határok és szegénység. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. 675–711. Budapest: Panem Kft.

VARGA Sándor

- 2007 Táncosok és zenészek közötti kapcsolat a Mezőségen. In Barna Gábor – Csonka-Takács Eszter – Varga Sándor (szerk.): *Tánc hagyomány: átadás és átvétel. Tanulmányok Felföldi László tiszteletére*. 83–99. Szeged: SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- 2013 A nemesi kultúra hatásai a mezőszéki paraszti műveltségre táncban és zenében. *Ethnographia* CXXIV. 471–484.
- 2015 Térhasználat a mezőszéki táncos házban. In Bereczki Ibolya – Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve XXVII*. 87–100. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2016a Gondolatok Kavecsánszki Máté Tánc és közösség című könyvéhez. Recenzió. *Tánc tudományi Közlemények* VIII. 1. 85–89.
- 2016b Zenészfogadás az erdélyi Mezőségen. *Zenatudományi Dolgozatok* 2013–2014. 251–287

Varga Sándor

Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA, BTK, Zenetudományi Intézet, tudományos munkatárs

e-mail: vasandor@gmail.com

Sándor Varga

The habits and etiquette relating to guests at traditional balls in Cămpia Transilvaniei

Studies in Hungarian ethno-choreography mentioned fairly early, at the beginning of the 20th century, the habit and etiquette relating to the presence of guests at traditional dance occasions that was mentioned later as well in articles on the dances of villages in Mezőség (Cămpia Transilvaniei, Romania). The plot and choreography of the custom under scrutiny was similar in the whole Hungarian speaking region of the Carpathian basin: visitors attending balls were welcomed by the organisers who provided room and opportunity for them to dance. In case of inappropriate behaviour they were either punished or expelled. The author in his article investigates the rights and duties of the participants of the dance (organisers and guests) and their social embeddedness. He wishes to present in what way the spatial and social differentiation that otherwise characterised society in Cămpia Transilvaniei emerged in course of various rites in dance culture. The related total social facts play a crucial role in the relations of people in Cămpia Transilvaniei. This is one of the pilot studies of Hungarian ethno-choreography that aim at exploring certain phenomena of the dance culture paying distinguished attention to social context. To this type of interpretation besides former historic-geographic and structuralist perspectives contemporary approaches were made use of as well.

Családi krízishelyzetek vizuális megjelenéseiről

A családtörténeti elbeszélésekben hangsúlyosan jelennek meg az egyes családtagok életét befolyásoló sorsfordulók,¹ melyek az élet addigi megszokott rendjét megváltoztatták, alkalmazkodást, új rend kialakítását tették szükségessé. Ezt a krízisként jelentkező, hosszabb-rövidebb ideig tartó átmeneti állapotot egyrészt egyéni döntések, másrészt hirtelen bekövetkező külső erőhatások eredményezhetik.² A 20. század meghatározó makro-történelmi folyamatai, mint az I. világháború és az azt követő Trianoni békediktátum súlyos veszteségei, az 1929-es gazdasági világválság létbizonytalansága, a II. világháború okozta törés, majd a kommunista diktatúra kiépülése következtében viszonylag rövid periódus alatt jelentős mértékben átrendeződött a magyar társadalom szerkezete,³ melyet a kultúra részben organikus, részben mesterséges alakítása kísért.

A nagy struktúrákban bekövetkező változások alapvetően befolyásolták a családok történetének alakulását, hatással voltak az egyéni életpályákra. E jelenség tudományos felismerése indította el a privát történelemre, élettörténetekre koncentráló történeti, néprajzi kutatásokat, melyek során a történelmi jelentőségű cselekménysorok (objektív) rekonstruálása helyett az átélt eseményekből leszűrt tapasztalatokra, emlékekre kerül a hangsúly.⁴ Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy a társadalomtudományi és lélektani vizsgálatok eredményei szerint az emlékező egyén csak a számára jelentős személyek, történések emlékeit raktározza memóriájában, ezek sorrendje és előhívása pedig flexibilis,⁵ tehát az emberi emlékezet szelektív és szituatív. Az elbeszélésekben megformált történetek egy része rögzült, míg másokat az emlékező a helyzettől, a hallgatóságtól és saját identitásától függően időről időre újraértelmezhet. Így az interjú során elhangzó információk mindig az elbeszélő aktuális interpretációjához igazodnak,⁶ melyet a kutató szubjektuma, tapasztalatai, értelmezései is befolyásolhatnak.

Az emlékezet a verbalitáson túl egy-egy térrészlethez vagy tárgyhoz is kapcsolódhat,⁷ így az élettörténetek kiegészíthetők nonverbális forrásokkal is, melyek közül az amatőr pillanatképek azok, melyek – forráskritikai megszorítások mellett – egy-egy konkrét szituációt a maguk komplexitásában képesek megmutatni. Habár a fényképek is többszörös szelekción (a fényképező a valóságból ragad ki egy részletet, az elkészült képeket kiválogatják az adott csoport értékrendjének megfelelően) mennek keresztül, a vizualításban rejlő részletgazdagságnak köszönhetően olyan elemeket is megőrizhetnek, melyeket az emlékezet nem rögzített, vagy nem hívott elő az elbeszélésben, valamint

¹ Bögre 2003: 159.

² Szijártó 2015. <http://docplayer.hu/4962296-Krizisek-es-kockazatok-az-antropologiai-megkozelites.html> 2016.12.20.

³ Gyáni 2011: 51.

⁴ Bögre 2003: 159.

⁵ Bögre 2003: 156.

⁶ Hankiss 1997: 35.

⁷ Nora 2009: 4.

statikusabbak az elbeszéléseknél.⁸ Felmerül azonban a kérdés, található-e a családi fénykép gyűjteményekben olyan darab, mely sorsfordulók eseményeit ábrázolja? A privát-fotókkal foglalkozó vizuális antropológiai és etnográfiai vizsgálatok zöme arra a megállapításra jutott, hogy a fényképezés szigorú – bár időben előrehaladva egyre lazuló – szabályrendszere és az egyéni motivációk miatt a szomorú, konfliktusos, kínos, illetve intim szituációk, azaz mindaz, ami az adott társadalmi közegben a nyilvános viselkedés normáival összeférhetetlen volt, kizáródott a fotózható témák sorából.⁹ A vizsgált családi kép-együttesek mégis azt mutatják, hogy (főleg az 1930-as 1940-es éveket követően) voltak e szabályokat áthágó családi fotósok, akik ritkán és semmiképp sem általánosíthatóan mégis lefotózták e tabutémákat is. Motivációik eltérőek lehettek a véletlen exponálástól kezdve a dokumentáláson keresztül az irónián át a családtagok közti játékig. A sorsfordulókhoz köthetnek olyan fényképek is, melyek készítésükkor nem ütköztek semmilyen szabályba, azonban az ábrázolt szituáció, környezet, cselekvés, vagy személyek közössége az adott politikai helyzetben negatív megítélést válthatott ki. E képeket, ha nem semmisítették meg, akkor többnyire a nyilvánosság számára hozzáférhetetlen módon, a fiókok mélyén őrizték szereplőik. Mára többségük azonban aktualitását veszítette, így előkerülnek, s a leszármazottak megmutatják akár egy kíváncsi idegennek is.

Előfeltevésem szerint a krízishelyzetekhez kötődő fényképek és a hozzájuk kapcsolódó családtörténeti elbeszélések elemzése révén feltárható, hogy mi állt egy-egy kritikus szituáció hátterében, és miként oldották meg azt az adott család tagjai. A fénykép-együttesek átfogó vizsgálata bepillantást enged az adott család és tagjai életébe,¹⁰ miközben feltárulnak azok a háttér információk, melyek nélkül, önmagában nem lenne értelmezhető a kiválasztott képtípus. E dekódolási folyamathoz¹¹ szükség van az egyes fényképek történetéről szóló elbeszélésekre, melyek azonban a hagyományos értelemben vett élet- vagy családtörténeti narrációkhoz hasonlóan tükrözik az adott családtag aktuális értelmezéseit,¹² a generációk közti eltéréseket (információgazdagság, pontosság, torzulások, mitizálás stb.), s egyre inkább felszínessé válhatnak, minél távolabb kerülünk a kép szereplőitől. A fotók tematizálják ugyan a családtörténet előkerülő mozaikjait, azaz valamelyest meghatározzák az elbeszélés folyásirányát, az elbeszélő attitűdjétől, habitusától, ismereteitől függ azonban, hogy mennyire korlátozzák be a közölt információkat. A képekről szóló elbeszélések a vizuális tartalom magyarázata mellett kitérhetnek az adott fényképhez csak lazán kapcsolódó, vagy akár igen távoli asszociációkra épülő családtörténeti szakaszokra is.¹³

A krízishelyzet kontextusainak tisztázását segítik a válságos szituációt megelőzően készült fényképek, melyek láthatóvá teszik az előzményeket, míg az azt követő fotók utalnak az kialakított új rendre, vagy a visszaállított eredeti pozícióra. Az alkalmazkodási folyamat során készült fotók pedig a változó helyzet jellemzőit tükrözik. A végbe menő változások e szakaszok együttes szemlélése során érzékelhetők.

⁸ Hirsch 2000: 70.

⁹ Dallos 2005: 19.

¹⁰ Kunt 1995: 14.

¹¹ Szalma 2014: 76.

¹² Pászka 2007: 369.

¹³ Kunt 1995: 10.

KRÍZISHELYZETEK ÉS KEZELÉSI SÉMÁK

Habár az elmúlt évszázadokban talán egyetlen generáció élete sem telt el zökkenőmentesen, azaz több-kevesebb krízishelyzetet mindenkinek le kellett küzdenie, az élet folyásának hosszabb-rövidebb szakaszait mégis statikusnak tekinthetjük. A nyugodt időszakokat az egyén és a közösség megszokottként, a rutinszerűség adta biztonsággal kezelheti, de ezt a normák által szabályozott állapotot részben és időlegesen megszüntetheti egy olyan külső hatás, melynek bekövetkezését nem befolyásolhatja az egyén, azt nem képes elhárítani. Külső hatások lehetnek politikai vagy hatalmi döntések, kényszerek; háború okozta megpróbáltatások; természeti katasztrófa, gazdasági válság; betegség; baleset; vagy egy szeretett személy halála. Belső tényezőként egy személyes döntés következménye is okozhat krízishelyzetet, például családi konfliktusok; válás; normáktól eltérő életvitel eredményeként. A konfliktusokkal kísért, lelki megpróbáltatást jelentő, társadalmi szempontból is bizonytalan helyzet általában hatással van az egyén magatartására, kapcsolataira, életmódjának társadalmi és gazdasági vetületeire, s valamilyen módon kihathat a későbbi generációk sorsára, világlátására, stratégiáira is. Az egyén, amennyiben azt mentális és fizikális ereje engedi, e kritikus állapot mielőbbi megoldására, megszüntetésére törekszik – ezt a folyamatot a pszichológiai szakirodalom coping, azaz megküzdésként említi.¹⁴ Normákhoz igazodó magatartás esetén az egyént integráló közösség is bekapcsolódhat ebbe a folyamatba, melynek ritualizált (ünnepi ceremóniák, átmeneti rítusok) és intézményes formái is kialakultak az elmúlt évszázadok során. A megváltozott helyzet kezelésekor az egyén különféle megoldási stratégiákat követve igyekezhethet az eredeti állapot lehetőség szerinti visszaállítására, vagy egy új, számára és a társadalom számára is elfogadható életforma kialakítására. Fritz Schütze szerint a válságkezelés négy típusa különböztethető meg: az intencionális, azaz a tudatos kiútkereső magatartás, a társadalmi minták követése, a passzív jelenlét, és a pozitív megoldás – mely alatt egy szintén az egyén hatókörén kívülről érkező váratlan fordulat, szerencse közrejátszását érti.¹⁵ Bizonyos esetekben azonban, amikor a változás túl nagymértékű, vagy túl gyorsan következik be, az az egyén életében törést okozhat,¹⁶ ebben a kilátástalannak ítélt helyzetben más utat választva kiléphet a küzdelemből, melynek leggyakoribb formái az ital mámorába való menekülés, azaz az alkoholizmus, valamint az öngyilkosság.

A krízis hatására időlegesen vagy véglegesen változhat az egyén státusa, tehát az a pozíció, melyet az adott csoporton belül – legyen az egy kisközösség, például egy család, vagy egy nagyobb léptékű struktúrában, például a helyi társadalomban – elfoglal.¹⁷ Ezzel összefüggésben változhatnak az egyén szerepei, azaz a tőle elvárt vi-

¹⁴ R. Lazarus által bevezetett pszichológiai szakkifejezés, melynek „azokat a viselkedéses vagy kognitív erőfeszítéseket nevezzük, amelyek segítségével az egyén képes megbirkózni a stresszt keltő életeseményekkel.” [http://magtud.semmelweis.hu/files/kerdoivok/konfliktusmegoldo_kerdoiv_\(WOC\)_validalo_tanulmánya.pdf](http://magtud.semmelweis.hu/files/kerdoivok/konfliktusmegoldo_kerdoiv_(WOC)_validalo_tanulmánya.pdf) 2016.12.20.

¹⁵ Pászka 2007: 181. idézi: F. Schütze Pressure and Grilt In: International Sociology 2-3 1992.

¹⁶ Bögre 2003: 156.

¹⁷ Csepei 2006: 103.

selkedésformák is.¹⁸ A társadalom által az egyénre kényszerített új szerepek azonban további konfliktusba sodorhatják, megrendíthetik korábbi értékrendjét és ezzel együtt hatással lehetnek identitására is.¹⁹

A krízishelyzet sikeres megoldása révén az egyén vagy a teljes család visszanyerheti korábbi státusát, életmódját, vagy az újonnan kialakított rendben folytatja életét, s az alkalmazkodás egy-két generáció múlva ismét megszokássá válik.

A VIZSGÁLT KÉPANYAGRÓL

E tanulmány egy folyamatban lévő kutatás részeredményeit mutatja be. A kutatás arra irányul, hogy feltárja a családi fényképek által tükrözött életmód sajátosságait, annak száz év alatt végbement változásait. A vizsgálatba bevont tíz hódmezővásárhelyi családi kép-együttes több mint felében található legalább egy, valamilyen negatív élethelyzetet ábrázoló fénykép, s az összesen körülbelül háromezer fotó között, tizennyolc, a fent vázolt problémakörbe illeszkedő kép található. Akár van negatív eseményt ábrázoló fénykép, akár nincs egy-egy konkrét család fotói közt, az egyes generációk élettörténetéről szóló elbeszélésekben hangsúlyosak voltak az egyént, családot sújtó nehézségek.²⁰ Az interjúkban beszámoltak a családtagok (szülők, házastárs) hirtelen haláláról, a pénzügyi gondokról, a háborús időszakok nélkülözéseiről, aggodalmairól, a politikai döntésekből eredő egzisztencia-vesztésről, deklasszáldásról stb. A betegségek azonban szinte csak mellékesen jelentek meg, főként, ha az adatközlő saját egészsége rendült meg – inkább az interjút kísérő beszélgetések során került szóba ez a téma, mintsem saját élettörténetük részeként.

A családok többségénél a legáltalánosabban előforduló negatív eseményt megörökítő fotó haláleset kapcsán készült. A halál, mint az életet lezáró esemény mindenkit, minden családot érint, s a fényképezés viszonylag korán beépült a temetés rítusai közé. Míg korábban a nyitott koporsó mellett álló családot örökítették meg,²¹ addig a 20. században, a vizsgált családi kép-együttesekben már csak egy-két esetben jelenik meg a koporsó a képeken, de akkor is zárt állapotban. A temetéskor készült képek többségén a már betemetett, virágokkal, koszorúkkal telerakott sír látható a körülötte álló, gyászoló családtagokkal, vagy nélkülük.

A többi kép változatos élethelyzetekbe enged betekintést. Koncentrációs táborban készült csoportképtől kezdve, kulákosítást követő agresszió után, (a kórházban) ágyban fekvő betegekig. Bizonyos képek pedig a külső szemlélő számára első ránézésre nem tűnnek e kategóriába tartozónak, a kép ismerőjének mégis egy rossz emléket idéznek fel, egy szeretett személy elvesztésének emlékét, vagy például a háború elől való menekülést.

A terjedelmi korlátok miatt a következőkben nem az összes fénykép elemzésére kerül sor, hanem a legtöbb negatív eseményt ábrázoló képpel rendelkező család kritikus

¹⁸ Buda 1997: 115.

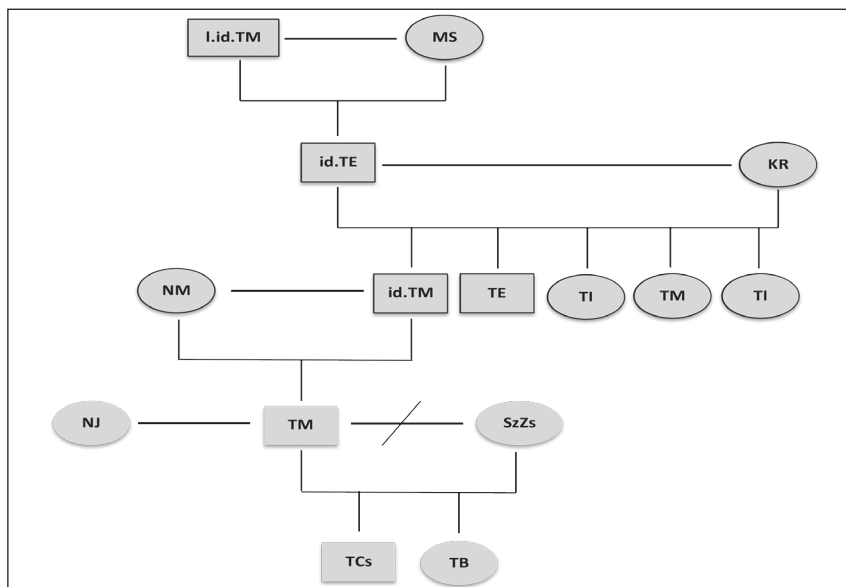
¹⁹ Csepeli 2006: 315.

²⁰ Mohay 2000: 785.

²¹ Kunt 1995: 75.

élethelyzeteket és megoldási stratégiákat tárom fel a fotók és a kapcsolódó elbeszélések alapján. TM 1956-ban született, így ő a kutatásba bevont tíz adatközlő közül a legfiatalabb. Szüleitől, nagyszüleitől örökölt fényképei által idézte fel mindazt, amit az őt megelőző generációk elmeséltek neki életükről. A hagyatékként rámaradt fotó-együttes minden valószínűség szerint nem a teljes eredeti kép-gyűjtemény, mivel szüleinek több testvére is volt, akik megkaphatták az első generációk fényképeinek egy részét. A TM-nél fellelhető örökség fényképek legrégebbi darabjai műtermi felvételek, az 1930-as évektől kezdődően azonban már rendelkezett a család saját fényképezőgéppel, így pillanatképek, családi fotós által készített beállított fényképek alkotják a képcsoport nagyobb részét. Természetesen a későbbi időszakokban is készítették műtermi fényképeket, de a műfaj jellegénél fogva ezek közt sem található a vizsgált témát ábrázoló darab. A közel kétszáz fénykép közül kerültek kiválasztásra azok a fényképek, melyek TM elbeszélése alapján a vizsgált témához, azaz a krízishelyzetekhez kötődnek, de a teljes anyag áttekintése vázolja a családtörténeti előzményeket és a későbbi fejteketet, valamint a fordulópontok értelmezéséhez szükséges kontextusokat.

A T CSALÁD

1. kép. A T család családfája

A T család történetéről, életéről a fényképek nézegetése közben fogalmazta meg elbeszéléseit TM, azokat a történeteket továbbadva, értelmezve melyeket felmenőitől, rokonaitól hallott:

... nagyapám végül is elég szabadelvű volt, nem gondolom, hogy kényszer házasság lett volna, hanem így hozta az élet, de a fene tudja. Szóval nem tudom elképzelni azt, hogy csak a vagyon miatt összeházasították őket. És hát nagyon szép, példás családi életet éltek.

Itt S bácsikáéknál itt is asszem öt gyermek lőtt, orvos, gyógyszerész, szóval mind diplomás. Tipikus Német László-i parasztpolgári család, szóval itt már zongora volt a háznál, meg ezüst evőeszköz, jó módú parasztpolgár család, mögadták a módját mindennek, de mind amellett, majd mög fogom mutatni, nagyon egyszerű emberek voltak. Nagyapám például, mármint dédnagyapám, odaállt a fényképezőgép elé, foltozott nadrágban. Nem szégyellte ő azt, hogy egyszerű ember, de malomtulajdonos volt. A vásárhelyi T. malom vele kezdődik, TF és társa alapítja a T. malmot, tehát ő a társ, ketten. Nem tudjuk, hogy ők unokatestvérek voltak, vagy sógorok, de van egy olyan is, hogy a MS hozta a vagyont. A legidősebb TM elvőtte, mert a vásárhelyi malomban M-ék domináltak eredendően és a T gyerök vőszí feleségül és így lőtt T malom. Itt van a kép, itt van a dédnagymamám, mög a húga, ikertestvérek.

Na, ez egy nagyon érdekes kép, itt vannak a nagyszülők, legidősebb TM és a felesége MS, itt van az egy fiuk és a felesége KR, nagymamám és az öt gyermek, ez a tanyán készült kint, látszik a sok zöld a háttérben. Nagyon szép tanyánk volt, Gorzsán volt a tanya, itt látszik, ilyen tavirózsás tó volt, két ártézi kút volt és állandóan folyt a víz. Nem is kettő, hanem három tavat életben tartott. Nagyon szép tanya volt, gazdasági épületek, egy 30 holdas angolpark volt a tanya körül.

(...) Hát hogy mondjam, most nem tudok másként fogalmazni, az a jó módú úri paraszt, aki olvasott, könyvtár volt a tanyán, fürdőszoba is volt. Zongora, tornáztak, apám kézen járt, meg versenyeket csináltak. Szavalóversenyeket csináltak. Akkor tenispálya volt, halastó, úszóverseny, korcsolyaverseny, rádió volt. (...)

Ez itt nagymamám, sok gyermek, sok unoka, ő volt az a kohéziós erő, aki összefogta a családot. Nyilván az anyák nem dolgoztak, nevelték a gyerököket. Nagyanyám az otthon élt, de ő volt a biztos pont mindönki életében, a férje, a gyerökök, az unokák életében. Az őszanya, az anya és a családi tűzhely, akár a Klauzál utcai háznál, akár kint a tanyán. Amit édesanyám is mesélt, hogy nagyanyám nagyon sokat nevetett, egy jó természetű, egy vidám. Azért aki öt gyermeket fölnevel, azt úgy mög hányja veti az élet. Mögtanultak küzdeni, örülni a mindönnapoknak. (...) nincs is jobb szó rá, egy boldog nagycsaládi élet volt.

Mutatok egy képet, bár az egy másik irány, itt van édesapám, édesanyám nagyapja, kubi-kosként kezdte az életit és Vásárhely egyik leggazdagabb parasztjaként halt meg, virilis volt. 500 hold föld ára hadikölcsönben odaveszített. Szegény volt, sömmit nem örökölt, szegényen kezdte, itt volt tanyájuk a Bodzási úton, megvan a mai napig. Sokan voltak testvérek, mondom, elmönt kubikosnak, ott egy pici pénzt föltre tudott tőnni, és abbul aztán vött egy lovat egy szekeret, egy ekét, aztán elmönt az egyházhoz Sóshalomra bérlőnek, és elkezdött német újságokat járattatni, hogy mit köll, hogy köll gazdálkodni modernül és mondom, idős korára, Répáshátton, mai napig mögvan, ott is halastó, ugyanez a történet. Mondom, édesanyám nagyapjáról van szó és Vásárhely leggazdagabb parasztja volt.²²

Mindkét család a 20. század első feléig a hódmezővásárhelyi módos paraszti rétegbe tartozott, mentalitásukra jellemző volt, hogy a felhalmozásra, gyarapodásra töre-

²² Inetrijú részlet: TM 2015. 03. 15.

kedtek gazdálkodásuk során, és az 1920-as években született gyermekeik taníttatására is gondot fordítottak. A két család NM és id.TM házassága kapcsán egyesült 1946-ban.

A családi élet ünnepi és hétköznapi pillanatait megörökítő fényképek közt a 20. század közepéig konkrétan negatív helyzetet ábrázolót nem találunk. A világháborúk nehézségei érintették a családot, hiszen a férfiak megjárták az első világháborúban az olasz frontot, majd részt vettek a második világháborúban is, az adatközlő nagybátyját (TE) pedig az utcán elfogva munkatáborba is elhurcolták. E nehéz élethelyzetek hosszútávon mégsem forgatták fel az élet korábbi rendjét, inkább lelki megpróbáltatást jelentettek, az elbeszélésekben is kisebb hangsúlyt kaptak.

2. kép. id.TM katonaként rokonai körében. Hódmezővásárhely 1944.

A vizuális családtörténetben a zajló háborúra a katonaruhában látható férfiokról készült fényképek utalnak, melyek közt található szolgálat közben készült és olyan is, mely családi körben, otthoni környezetben készült. E képek szereplői közt találunk mosolygó alakokat, akiken vagy a viszontlátás öröme, vagy az 1940-es évekre már a kamera előtti viselkedésformákba beivódott 'mosolyogni tessék!' felszólításból eredő mimikai konvenció tükröződhet, de láthatóak szigorú és semleges arckifejezések is.

A tanyán élő, malomrészvényekkel is rendelkező T család életének legjelentősebb sorsfordító eseményét a kommunista hatalom döntése váltotta ki az 1940-es évek végén.

Egyszer elmondta a köröstyanyám, már möghalt, (...) És egyszer elmondta, hogy nagyon viszontagságos volt a fiatalságuk a kuláküldözés miatt.

(...) *Fiatal házasok, édesapám édesanyám. '46-ban október 27-én esküdtek, édesanyám odaköltözött Gorzsára apámékhoz, három évig éltek ott és akkor bemöntenek a tanyába ezők a kedves jó embörök és kizavarták a tanyából anyámat mög apámat, hogy takarodó kifele, ki a házból. Én azt mondom, hogy ők sose heverték ki. Édesanyám leborult, térdre borult, ilyen lumpen proletárok voltak, hogy a bútor, amit kapott a házasságához, azt vihesse el és akkor jól van, elvihette a hozományát.*

*Sőt, a gazdasági követelés, négy nemzedék munkája odaveszett. (...) sok száz hektár föld, és egyebek. (...) Ennek a tanyának most is állnia kéne, több tanya áll még ami abban az időben épült, csak sajnos a mienket lerombolták. Nekem ott köllött volna születnem, de mondtam, 49-ben elzavarták édesanyámékat, bemöntenek a patkányok, hogy 'kifelé a tanyából'.*²³

A kulákká nyilvánítás következtében mindkét családtól (T és N család) elvették földjeiket, tanyájukat. A T család számára a várostól távol eső, rossz minőségű földet és azon álló egyszerű tanyát biztosították csereingatlanként.

Az egzisztenciális változás eredményéről tudósítanak a fényképek, melyek ennek az időszaknak a végén készültek, de minden bizonnyal nem azzal a céllal, hogy dokumentálják a deklasszáció tényét, sokkal inkább egy aktuálisan fontosnak érzett pillanat megörökítésére, a családi összetartozás kifejezésére. Míg a 20. század első felében szinte csak az esküvői képeken szerepel a teljes család együtt, addig az 1950-es évek második felében több családi csoportkép is található, melyeken nem az eseményen, hanem az együttlétén van a hangsúly. A T család három generációja a csereingatlan helyett, a városban vásárolt ház tornácán fotózkodott együtt.

3. kép. A T család a városba költözés után. Hódmezővásárhely 1950-es évek vége.

²³ Interjú részlet TM 2015.03.28.

*Na, ez már a házelvétel után, annyi kis pénz maradt, hogy nagyapám tudott venni egy kis házat a Dimitrov u. 73. szám alatt és oda menekült a család, ez egy nagy család volt, öt gyerekük volt, a sok unoka. Itt már teljesen ki van fosztva a család, teljesen le van vetkőztetve, így mondták, ez már a nyomor. Nem volt se nyugdíjuk, se jövedelmük, se tanyájuk, se föld, sössmi az égvilágon.*²⁴

A család társadalmi státusa lefelé mozdult el 1949-ben, hiszen a család által birtokolt javak jelentős mértékben befolyásolták, hogy milyen pozíciót foglal el az adott kor társadalmi ranglétráján.²⁵ A szegénység évei következtek, mely időszak a korábbi vagyont összegyűjtő első generáció életének utolsó szakaszára rányomta bélyegét. TM elbeszélése szerint apai nagyszülei többször éheztek is, az életben maradáshoz a nagycsalád összetartására,²⁶ gyermekeik és a nászék (N család) segítségére volt szükség. Ami a képeken látható, az a környezet megváltozása, szűkebb, rendezetlenebb terek, városi miliő, egyszerűbb ruházat, lesóványodott alakok, meggyötört arcok– szinte senki sem mosolyog, míg a korábbi képeken a kitörő öröm vagy a büszkeség tükröződött a pózokban, mimikában.

4. kép. KR és lánya TI a kulákká nyilvánítás után a városi házban. Hódmezővásárhely 1950-es évek

²⁴ Interjú részlet TM 2015.03.28.

²⁵ Gyáni 2011: 76.

²⁶ Nagy Varga 1995: 101.

Hát most tessék elképzelni, hogy a nagymamám már idős beteg, itt van a legkisebb lánya a hárombul, Pilka, Szögedőn élt, hogy ez nem is bútor, csak valami ócska valami. Róza, intarziás rózsafa hálószoza bútor volt nagymamámnak. A végrehajtók elvitték, feldobálták egy kocsira, elvitték, azt se mondták, köszönjük (...) és mondom, hogy elvittek, úgy mindent, hogy nagymamám lázasan feküdt, itt a Dimitrov utcai háznál, és jött a végrehajtó és möglátta nagymamám feje alatt, ilyen nagyon szép horgolt szélű párna volt, megfogta így, kirántotta a feje alól, koppant az ágydeszkán a feje, ez a valóságban volt, így a hóna alá csapta, elindult kifelé, hogy '... ide se kell már többet gyünnöm', mert látta, hogy itt már nem lehet mit elvinni, nem maradt sömni.²⁷

Az anyagi nehézségek ellenére a fiatal generáció családot alapított, az azonban egyértelműen látszik, hogy ebben a helyzetben kevesebb gyermeket tudtak, mertek vállalni, mint szüleik. Mind id.TM, mind pedig NM többgyermekes családból származtak, nekik viszont már csak egy gyermekük (TM) született.

5. kép. A Fordson traktor szétbontása. Hódmezővásárhely 1950 körül

Egy, konkrétan negatív eseményt bemutató, dokumentáló fénykép is található a gyűjteményben. Az 1950-es évek elején, a bérelt tanya udvarán készült ez a kisebb méretű, nem túl jó minőségű felvétel, melyet a T család egyik lánya fotózott. A kép az idegen szemnek elsöre nehezen értelmezhető, ismerőjének pedig felkavaró, indulatokat keltő volt megnézni. A felvétel azt a pillanatot rögzítette, amikor a család amerikai gyártmányú, Fordson traktorát a család fiataljai (id.TM és sógora, NI), a kommunista hatalom határozatának engedelmeskedve elpusztítja, darabjaira szedi. Az ideológiai alapú politikai döntés szerint a kulákká nyilvánított család vagyontárgyai közül az említett traktorra nem tartott igényt a szerveződő téesz, de azt a család mégsem tarthatta meg, hanem önkéntesen meg

²⁷ Interjúrészlet: TM 2015. 03. 17.

kellett semmisítenie. Habár anyagi kárként ez jóval kisebb mértékű, mint a ház és a földek elvesztése, az agresszió²⁸ e formája az elbeszélés szerint komoly erkölcsi, lelki megpróbáltatások elé állította a családot. Az igazságérzetet erősen megsértő esemény története generációkon át öröklődött, s a későbbi leszármazottak is saját sérelmükként reagálnak rá megnyilatkozásaikban, mint azt az interjúrészletek is mutatják:

A traktort nem vitték el, valami csodával határos módon a traktor mögmaradt, apám utána bérszántásbul élt édesanyámmal, aztán jött egy levél, az nincs mög sajnós, hogy a traktort be köll szolgáltatni, de üzemképtelen állapotban, szétverve. Bosszú, hogy ne lögyön.

Itt van édesapám a traktoron, mögmaradt, ez a lámpabúra, nem a lámpa bocsánat annak a belseje van meg, a foncsorja, meg egy pár kulcs. A traktort szét kellett verni, ezerkilencszáz, talán, gondolkozom, 46, 49... 52-53-ban a traktort szét köllött verni, mondván ne lögyön a kuláknak traktora.²⁹

A fénykép által az adott eseményen túl, mélyebb – implicit – tartalmak is feltárhatók. Az, hogy nyilvánvaló önérdekük ellenében hajtottak végre valamit e család tagjai, számot ad érték- és normarendjükéről.³⁰ Viselkedésükben engedelmeskedtek a hatalomnak, s kibúvók, kikapuk keresése helyett a becsületes utat választották. E képre reflektál egy több évtizeddel később készült fénykép, melyen a fiatal TM egy, a szétszedett traktorral azonos típusú géppel együtt látható egy ipartörténeti kiállításon.

A fényképekhez kapcsolódó elbeszélések szókimondók, amit a probléma mentális kezelésének egy módszereként is értelmezhetünk. Mivel a státusvesztést és annak kísérő mozzanatait maga az adatközlő nem élte meg, illetve ebbe az állapotba született bele, minden bizonnyal e kibeszélő magatartás a család korábbi generációit, de legalábbis a család néhány más tagját is jellemezhetette, hiszen a történet részletesen átadásra került a leszármazók számára is. A kommunikatív emlékezet ezáltal a családtagok identitásának meghatározójává, alakítójává vált, miközben erősítette a család belső koherenciáját.³¹ Más esetekben azonban éppen inkább a negatívumok, a megfélemlítés³² következtében veszélyesnek tartott történetek elhallgatása volt a jellemző, e magatartás miatt még évekkel később sem derül fény sok részletre, így a családtörténet egyes állomásait homály fedheti.

MEGOLDÁSI STRATÉGIÁK

A korábbi életszínvonal, életminőség visszaállítása érdekében a takarékos életmód mellett, a második generáció (id.TM és NM) új utakat is kipróbált az 1950-es években. Budapestre szegődtek el dolgozni, hogy pénzhez jussanak, amivel örökségük elveszté-

²⁸ Csepeli 2006: 197. „Az agresszió nyomán sérül, lehetetlenné válik részben vagy egészben eltűnik az egészség, a szépség, a gazdagság, a boldogság, a hatalom, a tudás.”

²⁹ Interjú részlet TM 2015. 03.17.

³⁰ Mohay 2000: 785.

³¹ Gyáni 2007: 89.

³² Romsics 2011: 32.

se okán megalapozhatják közös jövőjüket. A rossz életkörülmények és a családtól való elszakadás azonban olyan lelki megpróbáltatás volt, főként a fiatalasszonynak, hogy ezt az utat járhatatlannak ítélték és visszaköltöztek szülővárosukba, Hódmezővásárhelyre. Erről az időszakról nem maradt fenn fénykép. Hazatérésük után először a férj (id.TM) vállalt munkát, de mezőgazdasági tapasztalatait tovább nem kamatoztathatta, hiszen a kuláküldözés „történelmi krízishelyzete”³³ miatt a korábbi életforma teljesen ellehetetlenült. Ezért kútfúrónak állt, így átvehette a családfeji szerepet, s bár munkásként új rétegbe kerültek T-ék, életmódjuk inkább anyagi lehetőségeikhez igazodva változott, értékrendjüket megőrizték.

Mikor gyermekük már nagyobb lett, NM is munkába állt, rutin szellemi munkát végzett az egyik helyi vállalatnál. Ezáltal a T család korábbi struktúrája is megváltozott. A család bár előző státusát már vissza nem szerezhette, mégis a második generáció kitaratása, a családi tapasztalatok alkalmazása és tehetsége lehetővé tette a talpra állást. További társadalmi mobilitás – ezúttal felfelé történő elmozdulás – játszódtott le a család harmadik generációjában. TM túlhaladta szülei középfokú végzettségét, főiskolai diplomát szerzett. A családi értékrend erősségét mutatja, hogy TM is önállóságra törekedett, a 20. század végén, amikor erre lehetősége nyílt, vállalkozásba kezdett. A földhöz való ragaszkodás is átöröklődött az új generációba, a kárpótlás idején édesanyjával közösen visszaszerezte a családi földek jelentős részét.

6. kép. NM a család eredeti tanyája előtt a kárpótlást követően. Hódmezővásárhely 1991.

³³ Mohay 2000: 781.

Az élet azonban mindig hoz leküzdendő akadályokat, melyek nemcsak a szegénységgel, de a jómóddal is együtt járhatnak. TM életében nem külső tényező, hanem belső – értékrendbeli és életfelfogásbeli különbségekből eredő – családi konfliktus okozta a felnőtt életének egyik legmeghatározóbb krízishelyzetét: házasságának felbomlását. Habár TM saját képgyűjteménye jelentősen nagyobb, mint szüleié (önmagában kb. háromezer fotót és diát számlál), erről a konfliktusokkal terhelt időszakról, s főként annak konkrét negatív pillanatairól nem került elő felvétel. A gyermekeiről készült fotók és az esküvői fényképek kapcsán esett szó a magánéleti válságról. A családmóddal újra megváltozott: TM egy időre egyedülálló szülővé vált, de a stabilitás visszaállítására törekedett a családi- és saját lelki életében is, amit második felesége hozott el számára.

A 20. század második felében szétzilálódott az a korábbi viszonyrendszer, melynek szabályai egyrészt be is szoríthatták az egyént egy szűk keretbe, másrészt azonban stabilan kijelölték pozícióját, miközben biztonságos közeget teremtettek.³⁴ A családi koherencia meglazulása és a társadalmi változások kívülről jövő hatásainak következtében a negyedik generáció, azaz TM gyermekei – legalábbis jelenleg – kevésbé követik a korábbi családi értékrendet. Szülővárosukat – ideiglenesen Magyarországot is – elhagyták, a föld szeretete kevésbé meghatározó életükben, a karrier (mindketten felsőfokú tanulmányokat végeztek) megelőzi a családalapítást, az mondható, hogy családi tradíciók helyett – bár nem külső kényszer hatására – új utakat keresnek az életben való boldoguláshoz.

Annak ellenére, hogy általános érvényűnek tekinthető az a törekvés, hogy az egyén, illetve a család a szépnek, jónak tartott emlékeit helyezték előtérbe, a családtörténetek szinte minden esetben kitérnek az életút negatív aspektusaira. Mindezek vizuális leképeződései mégis ritkák, tehát az aktuálisan megélt krízishelyzetben csak bizonyos esetekben készítettek/készítenek fényképet az egyes családok tagjai. Ez az emlékezési stratégia, mely pozitív képet kíván festeni önmaga és mások előtt is az életről, egyrészt a lelki egyensúly fenntartásában nyújt kapaszkodót, másrészt a normakövetés valamilyen szintű megvalósítása – vagy legalábbis annak látszata – révén a társadalmi integrációt kívánja erősíteni. A képek zöme mindezek okán tehát csak áttételesen ábrázolja a családi élet megváltozását előidéző krízist, illetve implicit tartalmai a kép későbbi nézőjében keltenek erre vonatkozó asszociációkat, míg a külső szemlélő számára csak a szokványos képi tartalmat közlik.

A bemutatott családtörténet és a kritikus pillanatokat is ábrázoló fényképek példája mögött semmiképpen sem általános képkészítési szokások állnak, azonban az életút egyes állomásai az azonos korban élő, azonos társadalmi rétegbe tartozókkal közös vonásokat mutat, útkeresésük, megoldási stratégiáik is sokban hasonlóak. Vannak olyan, a szokásos életvitelből teljes mértékben kimosztó események, szituációk is, amelyek a különböző társadalmi rétegbe tartozó, az adott rétegre jellemző életmódot folytató, bizonyos fokig mégis eltérő értékrendet képviselő személyekre egyaránt hat. Ilyen esemény például a háború – habár hozzá kell tenni, hogy a katonai ranglétrán elfoglalt hely meghatározta a szolgálatban eltöltött mindennapokat is. A fogságba esett katonákra viszont egyformán nehéz idők vártak.

³⁴ Kallinich 2000: 65.

Ha a minta különböző családjait, pontosabban az azonos korszakban élő generációkba tartozó egyének élettörténetét és fényképeit nézzük, nagyon sok hasonlóság figyelhető meg. A nagy történelmi, politikai változások, hatalomváltások nem múltak el nyom nélkül életük fölött, többeknek teljesen átalakították életformáját, a megélt mindennapokat, új mederbe terelték a következő generációk pályáját is, akik nem folytathatták a szüleik, nagyszüleik által megkezdett utat, újat kellett keresniük.

A vizsgált mintában több olyan család van, mely a 20. század első felében sikeresnek mondható: gyarapodó gazdaságot vezetett, vagy például elismert tanárként dolgozott. Ennek, a vizsgálat szempontjából elsőnek tekintett, a 19. század végén született generációnak változtatta meg jelentősen az életét a háború (megőzvegyülés, egyedülálló anyává válás; sebesülések; lelki traumák) és a politikai döntések, például üldözések, államosítások.³⁵ Mindezek következtében az általuk kialakított életformát, elért életszínvonalat olyan külső hatás érte, mely kikényszerítette a változtatást. Több módon is reagálhattak a külső hatásokra (kortól, aktivitástól, attitűdtől függően): volt, aki az eseményekbe való beletörődés következtében egyfajta passzív életmódot folytatott, mely a létfenntartásra összpontosított; volt, aki az alkalmazkodást választotta, betagozódott a rendszerbe – még ha annak ideológiáját nem is fogadta el. A mintában ellenálló magatartásra azonban nem volt példa.³⁶

A második generáció tagjai (az adatközlők, illetve TM esetében a szülei) ekkor általában nagyobb gyermekek, vagy már fiatal felnőttek voltak. Megtapasztalták a változással járó nehézségeket, a kulákká nyilvánított családok leszármazottai megbélyegzetté váltak, X-es származási kategóriába lettek sorolva mind az iskolában, mind munkahelyükön, a szakmát tanult, önálló üzletet fenntartó fiatalok pedig egyéb származásuként vagy osztályidegenként³⁷ szintén további atrocitásoknak voltak kitéve az 1950-es években. Ahogy azonban a külső kényszer lazult, úgy tudták a felmenőiktől örökölt életszemlélettel, tehetséggel és józan gondolkodással újrakezdeni a gyarapodást, miközben a még élő első generáció is megpróbált talpra állni. Csak egy adatközlőm számolt be egyik családtagja öngyilkosságáról, azaz a küzdési folyamatból való végleges kilépésről. A második generáció előtt is több út állt, de hozzá kell tenni, hogy a szocializmusban valamilyen szinten a létezés feltétele volt az alkalmazkodás, ugyanakkor az 1960-as évektől kezdve egyre bővült az egyéni játéktér.³⁸ Ha külső szemlélőként tekintünk életútjukra, bármelyik irányba mozdultak is el, szinte minden esetben új státusba, más társadalmi rétegbe kerültek, ami a hétköznapi életben új környezetet, új kapcsolatrendszert és egyes esetekben a korábbtól alapvetően eltérő életstílust jelentett, főleg azoknál, akik tanulás révén értelmiségi pályára léptek. Mások, a státusvesztés miatt a módos gazdából például munkássá váltak, de néhány év után tehetségüknél fogva vezető beosztásba kerültek, amivel elindulhatott a család a korábbi pozíciójának visszaszerzése felé.

A harmadik generáció (többnyire szülői támogatással) egyértelműen a tanulás mellett döntött, s vagy értelmiségi hivatást választott, vagy vállalkozásba kezdett a

³⁵ Gyáni 2011: 75.

³⁶ Nagy Varga 1995: 71.

³⁷ Nagy Varga 1995: 101.

³⁸ Romsics 2011: 35.

rendszerátalakítás után. Mindezekről a változásokról és az életszakaszok különböző átlomásairól a fényképek is tudósítanak. Ezek már többnyire nem negatív eseményként jelennek meg, sőt inkább elért eredményekről, barátságokról, munkáról, a család gyarapodásáról adnak hírt, visszatérnek a boldog(-nak látszó) pillanatok, azaz a családi albumban az élet – ha új mederben is – de folyik tovább.

A munkás és kisparaszti családok sorsáról ebben a tanulmányban kevés szó esett, mivel kép-együtteseikben alig található e kategóriába sorolható fénykép, esetleg néhány ravatali fotó. Az elbeszélések számot adnak az ő esetükben is a nehézségekről, melyek főként a háborúk kapcsán azonos csomópontok köré szerveződnek, mint a bemutatott család esetében, de a többi problémakör eltér azoktól, ezért ezek az élettörténetek és azok vizuális leképeződése egy másik elemzésben még helyet érdemelnek.

Irodalom

BUDA Béla

- 1997 A szerep fogalma a szociálpszichológiában. In Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia*. 59–64. Budapest: Osiris Kiadó.

CSEPELI György

- 2006 *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

BÖGRE Zsuzsa

- 2003 Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban *Szociológiai Szemle* 2003/1. 155–168.

DALLOS Csaba

- 2005 Családi fényképgyűjtemények vizuális antropológiai elemzése. /Doktori értekezés/ Debrecen <http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/79804> letöltés ideje: 2016. 12. 20.

GYÁNI Gábor

- 2007 *Relatív történelem*. Budapest: Typotex.
2011 20. századi magyar társadalmak. In: KOVÁCS KISS Gyöngy – ROMSICS Ignác (szerk.): *A mi 20. századunk*. 51–99. Kolozsvár: Komp-Press Kiadó.

HIRSCH, Julia

2000. Családi képek. Tartalom, jelentés, értelem In R. NAGY József (szerk.) *Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény* I. 69–108. Miskolc: Miskolci Egyetem.

HANKISS Ágnes

- 1978 *A bízalom anatómiája*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

KALLINICH, Joachim

- 2000 Fotográfia és élettörténet In R. NAGY József (szerk.) *Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény* I. 59–68. Miskolc Miskolci Egyetem.

KUNT Ernő

- 1995 *Fotoantropológia. Fényképezés és kultúrákutató*. Miskolc–Budapest: Árkádusz Kiadó.

MOHAY Tamás

- 2000 Az élettörténetek haszna a társadalom leírásában In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 772–790. Budapest: Akadémiai Kiadó.

NAGY VARGA Vera – KOCSIS Gyula

1995 *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás*. Cegléd: Ceglédi Kossuth Múzeum.

NORA, Pierre

2009 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/476/ letöltés ideje: 2017. 02. 16.

PÁSZKA Imre

2007 *Narratív történetformák: a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged: Belvedere Meridionale.

ROMSICS Ignác

2011 Huszadik századi magyar politikai rendszerek. In KOVÁCS KISS Gyöngy – ROMSICS Ignác (szerk.): *A mi 20. századunk*. 11–50. Kolozsvár: Komp-Press Kiadó.

STARL, Timm

2000 A magánvilág képi közege. A kocafotózás keletkezése és funkciója In R. NAGY József (szerk.) *Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény* I. 48–58. Miskolc: Miskolci Egyetem.

SZALMA Anna-Mária

2014 *A fénykép a mindennapi életben. Fényképkorpuszok antropológiai elemzése*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.

SZIJÁRTÓ Zsolt

2015 Krízisek és kockázatok – az antropológiai megközelítés <http://docplayer.hu/4962296-Krizisek-es-kockazatok-az-antropologiai-megkozelites.html> letöltés ideje: 2016. 12. 20. [http://magtud.semmelweis.hu/files/kerdoivek/konfliktusmegoldo_kerdoiv_\(WOC\)_validalo_tanulmánya.pdf](http://magtud.semmelweis.hu/files/kerdoivek/konfliktusmegoldo_kerdoiv_(WOC)_validalo_tanulmánya.pdf) letöltés ideje: 2016.12.20.

Terendi Viktória

Néprajzkutató, Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

e-mail: terendi.viktoria@tjm.hu

Viktória Terendi

On the visual representations of family crises

Family photos basically come into being to eternalize the blissful moments of life, meanwhile reflecting ideals and conventions of a given period as well. Photos display a number of themes from birth to death, family feasts, journey, entertainment, weekdays. The behaviour of the persons in the photos is shaped by their topical emotional state, the accepted norms of the period, and from the first third of the 20th century by the call: Smile, please! Yet, family stories present the shady sides of life as well, revealing crises and tragedies that are reflected only in few photos. The author as part of her PhD research studied the photo collections of ten families in Hódmezővásárhely. All of these collections contain some photos that are related to some crisis. In her article she presents that collection in which the highest number of such photos can be found. In course of the investigation of the photos and the family history both the crises as well as the survival strategies of the given family can be unfolded. The well-to-do farmer family was declared kulak at the end of the 1940s, which meant that

the Communist regime confiscated their landed properties and stigmatised them as enemies of the regime. The photos well document this negative change in their social and financial status just as well as the way the second generation of this same family began to regain its resources, while the third generation managed to complete this upward moving process. To achieve this, family experiences, a fixed set of values and political and social changes were also necessary besides individual skills.

Kora újkori fazekasság a Dél-Alföldön

[Lajkó Orsolya: „Cserepén ismerem, minémű fazék volt...”. Adatok a kora újkori edényművesség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához. 2015. Móra Ferenc Múzeum, Szeged]

A kora újkoros régészet alig néhány évtizede született meg Magyarországon, és már eddig is nagyon komoly eredményeket ért el. Az ásatások eredményeit rendszerint hamar publikálják, így mostanra jelentős régészeti szakirodalom képződött. Az utóbbi évtizedekben elsősorban Feld István, Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi, Vizi Márta, Miklós Zsuzsa, Tomka Gábor, Pusztai Tamás, Siklósi Gyula, Gaál Attila, Gerő Győző, Lázár Sarolta, Benkő Elek, Bertalan Vilmosné, a középkoros régészek közül elsősorban Holl Imre munkáira kell felhívni a figyelmet.¹ A Hódoltság régészeti kutatásának első összefoglalása 2002-ben látott napvilágot.² 2010-ben konferencián vitatták meg, hogy mely területek maradtak ki addig a kutatásból, milyen problémákkal küzdenek, és milyen új módszerek merültek fel. Az előadások két vastkos kötetben jelentek meg.³

Kora újkoros régészeti ásatások eddig elsősorban a váraknál, kastélyoknál és kúriáknál folytak, ezt a munkát lassan befejezik. Falusi környezetben még nincsenek régészeti kutatások. A 18. század magyar köznépi kerámiatörténete még mindig fehér folt.

A két bemutatott anyag közül a Hódmezővásárhely ótemplomi leletek a templom építésével, 1713-mal datálhatóak; a Bocskai u. 13. számnál folyt ásatásnál előkerült ház valószínűleg 1693-ban égett le. Bár minimális az időbeli eltérés a két lelőhely tárgyai közt, a töredékek statisztikai összegzéséből mégis kimutatható az alig két évtized alatt lezajlott változás, méghozzá összhangban más lelőhelyek megfelelő korban előkerült leleteinek arányaival. E változás erősíti az eddig ismert, illetve feltételezett általános tendenciákat, és árnyalja a kor fazekasművészetének statikusságáról kialakult képet. A két ásatás statisztikai végszámainak egymáshoz viszonyított aránya közel azonos, ami megengedi azt a feltételezést, hogy az eredmények általánosíthatóak.

A könyv három fő részre tagolódik: Lajkó Orsolya kidolgozott egy terminológiai rendszert, részletesen bemutatja a két hódmezővásárhelyi ásatás kerámia leleteit, valamint összeveti ezeket a 18. század végétől datálható hódmezővásárhelyi népi fazekasság termékeivel. A kora újkoros régészet még adós az egységes tipokronológia és terminológia kidolgozásával. Lajkó Orsolya szerint a tipokronológia összeállításához még folytatni kell a szisztematikus, kisebb régiókhoz kötött, azonos szempontok szerinti feldolgozásokat. „Adós a kutatás még a regionális sajátosságok korszakot leíró jegyeinek elkülönítésével, a területileg jellemző edénykultúra és díszítőtechnikák

¹ Lajkó Orsolya a könyv bibliográfiájában minden fontosabb publikációt felsorol.

² Gerelyes–Kovács 2002.

³ Benkő–Kovács 2010.

körének, a stílusközvetítő szerepek meghatározásával, a vonzáskörzetek, szállítási útvonalak, a kerámián jelentkező interetnikus jegyek pontosításával.”⁴

Miközben lassan elérkezik a kora újkori régészetben a szintézis kora, égetően szükséges az egységes terminológia kidolgozása. Ennek híján az utóbbi két évtizedben minden kora újkoros régész kénytelen volt saját rendszert összeállítani, melyek, a tapasztalat szerint, meglehetősen közel állnak egymáshoz. Minden eddigi kísérlet alapvetően a Kresz Mária – Igaz Mária által kidolgozott néprajzi terminológiát használja kiindulásul.⁵ Az automatikus átvételt nehezíti, hogy bizonyos tárgyakkal nem tudjuk a pontos 17. századi nevét, néha a funkcióit sem. A 16–17. században megsokszorozódott a készített edénytípusok száma a középkorhoz képest, ekkor születtek meg a népi fazekasság legfontosabb formái, de mégsem voltak teljesen azonosak a későbbi népi típusokkal. A régészek nem ép edényekkel, hanem töredékekkel dolgoznak, melyekről sokszor nem állapítható meg pontosan, hogy milyen forma darabjai voltak eredetileg, különösen fennálló falú edényeknél.

Lajkó Orsolya is a népi terminológia rendszeréből indult ki. Számára a tárgyak funkciója másodlagos, tipológiájának alapja a formai szempontú rendszerezés, ahol alcsoportokként vette figyelembe a méreteket és a díszítést. Táblázatokba rendezett tipológiáját a néprajzosok is tanulsággal használhatják.

Lajkó Orsolya komplex kutatási módszert alkalmazott: a leletek feldolgozásához minden lehetséges írásos forrást felhasznált. Nagyon kevés írott forrás és képi ábrázolás maradt ránk a 17. század végéről, különösen kisvárosi és falusi környezetből. De a néhány helyi és környékbeli árlimitáció és hagyatéki összeírás jól korrelál a leletekkel, kölcsönösen támogatják egymást. Például a népi fazekasedények egyik viszonylag késői formája, a tejesköcsög az írásos anyagban először csak Csongrád megye 1819. évi árszabályozásban fordul elő, és valóban hiányzik az előkerült hódmezővásárhelyi leletekből is. A táplálkozástörténet is sokat tud segíteni, mert az ételek meghatározzák azokat a formákat, melyek az elkészítésükhöz és az elfogyasztásukhoz szükségesek.

A 18. századi helyi hagyatéki leltárakban feltüntetett konyhai edények alapanyagát statisztikai vizsgálat alá véve Lajkó Orsolya általánosításra alkalmas képet rajzolt fel: „...szembeötlő, hogy míg a rézedények társadalmi rétegek szerinti megoszlása e szűk mintavételnél is markáns különbségeket mutat, addig a fából és cserépből készített tálak és tányérok használati arányszáma társadalmi rangtól, méltóságtól függetlenül, megközelítően azonos.”⁶ Túlmutat a könyv célján, de jó lenne tudni, van-e arra adat, hogy a fémedények használói foglalkozás, vagyon vagy etnikai aspektusok szerint tagolhatók-e. Az ólomházas cserépedény ekkortájt nem volt vagyonképző, gazdagabb társadalmi rétegnél nem vett részt a reprezentációban, számát mindenhol a szükség határozta meg. A 17. században az írókázott kerámia a várak, kastélyok előljáró szelvényzetének és a mezővárosi polgárság tárgyai voltak. De több kormos írókás darab bizonyítja, hogy ezt a funkciót viszonylag hamar elveszítette, és a 17. század végére már egyre szegényebb réteg használatába került, mert nagyon olcsó volt. Szinte nincs

⁴ Lajkó 2015:10.

⁵ Igaz–Kresz 1965.

⁶ Lajkó 2015: 27.

olyan hagyatéki leltár, amelyikben az ólomházas cseréptányér drágább lenne a fatányérnál, függetlenül attól, hogy díszített volt-e, és ha igen hogyan.⁷

Lajkó Orsolya minden lehetséges vonatkozásban statisztikai összegzést készített. A környékbeli hagyatéki leltárak konyhai edényeinek alapján a 18. században egy-egy háztartásban átlag 15–20 darab fazék, 2–3 lábas, 4–5 cseréptányér és tál volt. Ez utóbbiakból néha kevesebb, mint a fából készült párjaiból. 1742-ben egy özvegyasszony 3 cseréptál mellett 11 fatányért és 1 fatálat hagyott hátra, és még 1795-ben is 5 cseréptányér és 2 kis tál mellé jutott 4 fatányér.⁸ Ez országos jelenség volt a 18. században.⁹

A könyv jellemzően régészeti és nem néprajzi mű, a klasszikus régészeti kánon szerint készült: a leletek teljességét mutatja be, mégpedig minden vonatkozásukban. Így a töredékek kapcsán érinti a 17. századi magyar kerámiáról tudható összes ismeretet. Lajkó Orsolya egyértelmű diagramokban ábrázolva könnyedén láthatóvá tette az edénytípusok előkerülésének és használatának statisztikai arányait, valamint a leletek minden feldolgozható jegyét. A bemutatás edénycsoportok szerinti felosztásban azonos szempontok mentén (technikai jegyek, formai részletek, tárgycsoportokon belüli díszítőtechnikák összesítése, sajátosságok meghatározása) történt.

Az ásatásokon felszínre hozott kora újkori töredékek döntő többsége – Hódmezővásárhelyen a kétharmada, 65%-a – kívül mázatlan fazék darabja. Nem nehéz belátni, hogy a mindennapi élet legfontosabb, legtöbbet használt – és eközben leggyakrabban sérült – cserépedénye valóban ez a forma volt. A többségük belül mázas – zöld, vagy sárga, csak ritkán színtelen – ami tanúsítja, hogy a köznépi használatú termékek közül a 17. századtól már a főzőfazekak is mázasak voltak. Meglepetésre van néhány kézikorongon készült fazék töredéke is, ami akkoriban inkább a Dél-Dunántúlon volt jellemző. Hódmezővásárhelyi jelenléte nem etnikai okokra vezethető vissza, csupán arra figyelmeztet, hogy az archaikus technika az új technológia mellett is hosszú ideig jelen lehetett.

A fazekak formája a középkortól látszólag szinte semmit nem változott. A kora újkori régészet szisztematikus feldolgozásai bebizonyították, hogy sok apró részlet (a peremkiképzés, a száj-nyak-has arányai, illetve a nyak és a váll díszítése) mégis változatos, legtöbbször kronológiai sorrendbe rakható variációt ad. A nagyobb fazekakon ekkor még nyomát sem találni a népi korszak ujjbenyomásos abroncsainak. A díszítettek közel felét a vállán vörösbarna színnel festették. Ez a díszítés a 12–13. század fordulójától indult, akkor még asztali folyadéktároló edényeken. Más típusokra a 14. század második felében terjedt át, a világosra égő agyagból korongolt fazekakon a 20. század első feléig gyakorlatban maradt.

A főzőfazekak származásának kérdésköre miatt kiemelten fontos a kora újkori hódmezővásárhelyi kereskedelmi útvonalak, árucere-kapcsolatok megismerése. A gömöri főzőedények hódmezővásárhelyi jelenlétét már a középkortól feltételezik. A 17. század végi fazekak többsége származik innen, de vannak tőlük karakteresen eltérő típusok is.

⁷ Vida 2003.

⁸ Kún Mihály özvegye (HML Test. 1.14-15.p) (1742) és (HML Becsü 43-44. p.) (1795), idézi: Lajkó 2015:27.

⁹ Vida 2003:79.

A különböző színű, alapanyagú edénytestek és díszítómódok különböző származási helyet feltételeznek, ezek azonosítását várjuk a régészettől.

Rajtuk kívül a hódmezővásárhelyi töredékek 24%-a kanta és korsó, csupán 8%-a tálasedény, 1% lábas és mindössze a fennmaradó alig 2%-ot teszi ki az összes többi forma. A mázas tálak és tányérok a 16. század legvégétől váltak a magyar fazekasság jellemző termékévé. Az eddigi leletek szerint az akasztófülek a 17. század elejétől jelentek meg rajtuk (a lyukasztott fenékszeg ekkor még teljesen hiányzik, hiszen az 19. századi jelenség). Ez minden bizonnyal a szobadísz funkció miatt lett szükséges. A tálasedények ekkor már mind mázasak voltak (99%-ban). Redukáltan, feketére szinte nem is égették ezt a formát. A lapos tányér nem jellemző, inkább a keskenyebb fenekű, mélyebb formák. A töredékek aránya alapján a tálak negyede zöld-barna foltos díszet kapott.

Az aprólékos elemzés és a pontos statisztika jól mutatja, hogy a vizsgált korszakban minimálisan nőtt a fésűs és folytatott mázú, mázfoltos tálasedények töredékeinek száma, de meg sem közelítette az írókázottakét (utóbbiak aránya lelőhelyenként 55%, illetve 65%). Míg a korábbi periódusban az egyszínű edények kiegyenlítően voltak zöldek vagy sárgásbarnák, a későbbiekben szinte mindegyik zöld, csak egészen kevés barna. Ezekben a formákon teljesedett ki a jellegzetes írókázott hódoltsági magyar fazekasművészet.

Lajkó Orsolya szerint a korsók, kanták töredékeinek feldolgozása a legnehezebb. Egyrészt az eltérő nyak, de hasonló test miatt a hastöredékek elkülönítése lehetetlen, másrészt ezek a típusok térnek el leginkább a népi utódaiktól, több az átmeneti forma. Folyadéktárolót nagy arányban (70%) égettek redukáltan, feketére. Díszítésüket tekintve nagyjából egyenlő arányban fordul elő rajtuk az alföldi fekete edényekre jellemző síkolás és a déli eredetű karcolás, sőt, a legtöbbször a kétféle technika együttesen van jelen. A nem fekete, mázatlan korsók válldíszre vagy karcolt, vagy barnával festett, hasonlóan a népi korszak vizeskorsókhoz. A mázas, írókázott töredékek száma elenyésző, mert a kisszámú, kívül mázas példányok többsége is inkább egyszínű, általában zöld. A száj, a nyak formái, a díszítés és az alapanyag Lajkó Orsolya által bemutatott bonyolult összefüggései több készítőhely piacának mutatják a 17. századi Hódmezővásárhelyet. Ezek azonosítását is várjuk a régészettől.

Lajkó Orsolya következetesen végigvitt aprólékos elemzésével meggyőzően bizonyítja, hogy az edényrészletek mindenre figyelő feldolgozása fontos eredményeket hozhat a datálásban és a tárgyak lokalizálásában egyaránt. A néprajz is a formát és a díszítményt elemzi, de többnyire a technikai részletek (az agyagfal színe, szemmel látható jellemzői: iszapolás, szemcsenagyság, tapintás jellemzői, szájak, fülek formái, az akasztás módjai, fenékek leírása, fal-, vonal- és mázvastagságok) pontosító adatai nélkül. Ezzel lemondunk több eszközről, mely a raktárakban lévő edények feldolgozásához segítségünkre lehetne.

A díszített töredékek közel felére alapfestés nélkül az edények vállára húzott széles, ecsettel felvitt, egyszerű geometrikus elemekkel való cifrázás került. Minden más díszítés – a hornyolás, karcolás, applikált abroncsok, pecsételés, metszés – összesen adja a díszített leletek másik felét. A korsók vállán a sávosan vörösbarnára festett, azokban visszakarcolt motívumok országszerte a 16. század második felétől bukkantak fel, a vékony vonalas, írókás edényfestés a 17. századnál korábbi leletekben nem fordul elő.

A 17. században még nyoma sincs a 19. századi népi fazekasság regionális tagoltságának: a formát, de a díszítést is a funkció és a praktikum determinálta, ezért azonos típusok esetében egészen kicsik voltak a táji különbségek. A tulajdonos társadalmi, vagyoni állapotát érzékeltető különbség csak a háztartásonkénti cserépedény számában, és nem a típusokban vagy a külső megjelenésben mutatható ki. Bár a kerámián a díszítés a formánál rugalmasabban követte az aktuális divatot, a 17. század végén sokkal egységesebb volt, mint a népi korszakban. Biztonsággal elfogadhatjuk Lajkó Orsolya megállapítását, mely szerint: „Az egyszerű mázas edények nagy része általánosan elterjedt, a gyakorlatiasság szabta stílus egységes, amit a várakból, a városok, mezővárosok házaiból előkerült leletek hasonló megfogalmazású edényanyaga mutat.”¹⁰

Az eddigi ásatások révén a 17. század magyar fazekassága kronológiai, tipológiai szempontból egyre részletesebben ismertté válik. Lassan itt az ideje, hogy országos szintézis szülessen, legalábbis a nagyobb regionális stílusok jellegének meghatározását, tipológiai változatainak számbavételét illetően. Soproni Olivér harminc éve még az egész országban egységes hódoltsági magyar fazekasságot feltételezett¹¹. Ma már egyértelmű, hogy a vizsgált korszakban az egész országban azonos gyökerű, de nem teljesen azonos díszítőstílus jegyeit mutatják a töredékek, a regionális stílushatárok pontosabb megrajzolása azonban még várat magára. Az, hogy a korábbi, középkori helyi fazekashagyományokat a korabeli külső kulturális hatások közül – német, habán, olasz, balkáni-délszláv, oszmán-török – hol melyik termékenyítette meg, lendítette új utakra, országszerte még nem tisztázott. Leginkább éppen az az észak-magyarországi és az alföldi, meglepően egységes regionális stílus ismert, amelyikhez a 17. század végén, a 18. század elején Hódmezővásárhely is tartozott. Az is jól látható, hogy a török jelenlét ellenére a török hatás a magyar fazekasok magyar lakosság számára készített termékein elenyésző, alig néhány típus és díszítmény esetében mutatható ki.

Lajkó Orsolya összehasonlításaiából egyértelműen felrajzolható, hogy három régió: a Dunántúl, a Dél-Dunántúl, valamint együtt Észak-Magyarország és az Alföld kerámiája markáns különbségeket mutatott már a 17. században is. Ez azért fontos, mert minden későbbi tagolódás ellenére ezek a nagy régiók megmaradtak a 19. századi népi fazekasság nagy területi egységeinek, bizonyítva, hogy a népi fazekasság a 17. század kerámiaművességéből nőtt ki.

Ez a hatalmas területen tapasztalható 17. századi nagy stílus egység azért különösen érdekes, mert ez a kerámiakultúra még nem céhes, intézményes keretek közt működött. A teljes Alföldön és Borsod megyében Debrecen (1570-es évek) és Szeged (1718) kivételével nem volt más fazekas céh sem, a miskolci is csak 1767-ben alakult. A szegedi fazekasság korai korszakáról a mostanában folyó ásatásoktól remélünk eredményeket. Vagyis ez a díszítés nem szervezett tanítás révén terjedt, hanem korstílusként és a használó közösség egységes késő reneszánsz kultúrájának részeként. Maga a technika és színhasználat a 17. században divat volt egész Európában, mégis éppen ebben született meg valami sajátosan magyar: míg Nyugat-Európában a vörösbarna alapot szerették és figurális ornamensekkel többnyire bibliai jeleneteket ábrázoltak, addig Magyarorszá-

¹⁰ Lajkó 2015: 25.

¹¹ Soproni 1981.

gon elsőprő többségben világos alapra felvitt, sajátosan magyarított növényi ornamentika borította az edényeket. Az írókás kerámia Hódmezővásárhelyen is, mint a többi magyarországi lelőhelyen 95%-ban világos alapon díszített volt a színtelen máz alatt.

Az írókázott stílus általános elterjedése, időrendje továbbra sem eléggé ismert még, de látható, hogy Hódmezővásárhelyen is a Magyarországon a 17. században eddig ismert azonos korú, írókás leletek stílusával, díszítményeivel azonos töredékek kerültek elő. Többet kellene tudnunk a díszített edények korabeli kereskedelméről és terítéséről is. A főzőedényeken kívül a fazekas termékeket ismereteink szerint ekkortájt nem nagyon szállították 70–100 km-nél távolabbi vidékekre. Emiatt feltételezzük, hogy a hódmezővásárhelyi mázas, írókázott töredékek is helyi, vagy környékbeli mesterek munkái (egyetlen kicsi, mázatlan, tehát feltételezetten félkész töredék került elő).¹² De vajon így volt-e ez a 17. században is? A 17. század végén már virágzó közvetítő kereskedelem akkor is csak főzőedényeket szállított-e Gömörből a távoli piacokra, vagy szerepe volt ennek az egységes virágos stílusnak az elterjedésében is?

A hódmezővásárhelyi leletek a korábbi magyarországiakkal együtt megerősítik, hogy nagyon kevés déli technológiát, formát vagy díszítést vettünk át, és ezek többsége a török hódítás befejeztével el is tűnt. A talpastálak, a fésűs díszítés vagy a folytatott mázas díszítés jelen vannak a leletekben, de igen kis százalékban. A kiöntőcsöves edényforma az egyetlen, amit magyar fazekasok készítettek a magyar lakosság számára, ezek azonban nem török, hanem német korsóformához hasonlítanak, így a felbukkanásuk nem köthető bizonyítottan a déli népekhez. A sgraffitós, vagyis karcolt kontúrozású motívumokkal díszítésről sem állítható, hogy egyértelműen déli, balkáni hatás lenne a 17. század végén, hiszen a 16. században még az úgynevezett metéltmáz-as kerámia is ezt a technikát használta.

A 17. századi alföldi stílus egység aztán három részre szakadt valamikor a 19. század első felében. Az Alföld délebbi városainak társadalma, ennek következményeképp ízlése és a kerámiája is a 18. század során teljesen megváltozott (például Hódmezővásárhely esetében is), illetve jelentősen átalakult. Lajkó Orsolya rövid összefoglalását adja könyvében Hódmezővásárhely népi, 19. századi fazekasságának is. A két korszak kerámiájának kapcsolata, ezen belül is a kontinuitás kérdése foglalkoztatta elsősorban. Mivel a vásárhelyi népi fazekasság kielégítő alapossággal feltárt és publikált már, önálló kutatást ezen a téren nem végzett, hanem elfogadta az eddigi eredményeket. Nem bonyolódott mesterek és készítmények konkrét bemutatásába, elkerülte a néprajzosoknak a fazekasközpontok ismertetésekor szokásos sémáit, hanem tendenciákat, irányzatokat foglalt össze.

A kontinuitás vizsgálatában megoldhatatlan problémát jelent a két bemutatott korszak közti hiátus, a 18. századi töredékek és edények hiánya. A régészeti és a népi fazekasság között hiányzik az átmenet korszaka. A közben eltelt évszázadnak az élet minden területére ható változásai nagy befolyással voltak a fazekasságra is: az Alföldön is széttöredezett az addigi társadalmi egység, az ízlés megváltozott, új ételek, így új edényfunkciók jelentek meg, ennek következtében új edénytípusok is születtek.

¹² A hódmezővásárhelyi leletek kapcsán vita volt arról a régészek között, hogy fazekasműhelyt tartak-e fel. Gál 1985.; Pölös 1994.

A 18. század kerámiáját az egész országban csak a Lajkó Orsolya által is alkalmazott komplex kutatási módszer – levéltári források felhasználása, a művészettörténet és a néprajz eredményeinek és módszereinek felhasználása – segítségével lehet feltárni. Ugyanakkor éppen az ő könyve a bizonyíték arra, hogy földből előkerült 18. századi töredékek nélkül sem a szaporodó köznépi írásos források mégoly lelkiismeretes kutatása, sem a néprajzi gyűjtemények nem képesek pontos képet adni a 18. századi cserépedényekről. Márpedig az jól látható, hogy a 17. századi hódmezővásárhelyi kerámia díszítése merőben eltért a 19. századitól. A 17. századi írókás technika annak teljes díszítménykincsével éppúgy eltűnt, mint a redukált égetésű helyi készítésű feketeedény. Új formák és új díszítési technikák jelentek meg, de a változás folyamata egyelőre ismeretlen. Megváltozott az edényösszetétel: a hagyatéki leltárak tanúsága szerint a fazekaknak a háztartási cserépedényeken belüli aránya annak ellenére más lett, hogy a platnis tűzhelyek megjelenéséig megmaradt fontos szerepük. A dél-alföldi város messze volt a fajanszmanufaktúráktól, az ónedényeket készítő helyektől, az üveghutáktól, így a reprezentációban és szobadíszítésben kiemelt szerep jutott az igényes kivitelezésű, díszített ólommazas cserépedénynek.

A 19. századi hódmezővásárhelyi fazekasság egyik jellegzetes díszítése a sárgásbarna és zöld mázfoltok együttes alkalmazása a karcolt technikával. A 16. században egyszer már hódított ez a technika az úgynevezett metéltmazas kerámiaként. A készítés azonban megszakadt, amint ez máshol is Magyarországon. A régészek tézise, hogy a kora újkori kerámiák új jelenségei a hódolt területeken nagyrészt a török elől északabbra költöző délszláv lakosság magával hozott fazekasságával függnek össze. Tény, hogy a 19. század elejének újabb hódmezővásárhelyi edényformái, a mázfoltokkal való díszítés és a karcolás együttes alkalmazása kedvelt volt a legtöbb délszláv nép kerámiaművészetében, például a Lajkó Orsolya által is felvetett bosnyákoknál is. Az új díszítés megjelenése Hódmezővásárhelyen ideköltözött mesterektől átvett díszítés, vagy a déli kereskedelmi kapcsolatok eredménye? Remélhetően ebbe az irányba folytatódik a kutatás, mert talán ez lesz a 19. századi dél-alföldi fazekasság kulcsa. A 18. századi leletek hiányában Lajkó Orsolya a régészeti és népi fazekasság között csak a kontinuitás hiányát tudta megállapítani.

Nagy probléma a népművészeti szakirodalomban a tárgyak külsejének, formák, díszítések, leírása anélkül, hogy az olvasó ne vesszen el a szövegben, és ugyanazt a tárgyat „lássa”, amit a szerző leírt. A könyv régészeti részének illusztrálása példaértékű: egyértelmű, színes diagramok, a töredékek táblákba rendezett profilrajzokkal kiegészített jó minőségű színes képei nagy erénye a könyvnek. A népi korszak díszítési periódusainak kronologikus rendbe szedett képi bemutatása viszont fájdalmasan hiányzik belőle. Népművészeti tanulmány elégséges illusztráció nélkül nem képes átadni az információkat. Pedig Lajkó Orsolya könnyed, gördülékeny, mégis feszesen szakszerű stílusa megkönnyíti az egyébként nagy mennyiségű adatok feldolgozását.

A 19. század népi kerámiaművészete térben és időben rendkívül tagolt, funkcionálisan sokrétű, díszítményeiben sokszínű volt. Mára alig maradt olyan jelentős fazekashely, mely ne lenne alapszinten kutatott és egyértelműen azonosítható a termékei által. Ennek a rendkívül színes, sok szemből összeállt mozaikképnek a gyökere, eredete kellő számú ásatási lelet nélkül, csupán néprajzi és történeti módszerekkel nem

ismerhető meg. A néprajzkutatás nem nélkülözheti a régészeti módszereket még a 19. századi fazekasság megismeréséhez sem, a korábbiak pedig teljességgel megismerhetetlenek a földből előkerült leletek nélkül. Lajkó Orsolya példát mutat könyvében az összetett kutatási módszerre, együttesen alkalmazva a régészet, a néprajz és a történetkutatás metódusait. Öröndetes, hogy nem áll meg csupán a töredékek ismertetésénél, hanem hosszú időszak folyamataira, a kontinuitás elemeire vagy a változások okaira kíváncsi. Könyve példaértékű, és ugyan kevés az egyszerre régész és néprajzos végzettségű muzeológus, mint Lajkó Orsolya, csak remélni lehet, hogy sok hasonló feldolgozás fogja követni a munkáját.

Irodalom

BENKŐ Elek – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.)

2010 *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. I-II.* Budapest: MTA Régészeti Intézete.

GÁL Éva

1985 17-18. századi kerámialelet Hódmezővásárhelyről. *Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum* (Szeged) 5. 79–105.

GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.)

2002 *A Hódoltság régészeti kutatása.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum. / *Opuscula Hungarica* 3./

IGAZ Mária – KRESZ Mária

1965 A népi cserépedények szakterminológiája. *Néprajzi Értesítő* XLVII. 87–132.

PÖLÖS Andrea

1994 17. századi fazekasműhely Hódmezővásárhelyen. In Lőrinczy Gábor (szerk.): *Kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* 545–552. Szeged.

SOPRONI Olivér

1981 *A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiája.* Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.

VIDA Gabriella

2003 Használati és díszedények a 17–18. században Északkelet-Magyarországon, különös tekintettel Borsod megyére az árszabások, ásatási leletek és inventáriumok alapján. *Néprajzi Értesítő* LXXXV. 61–92.

Vida Gabriella

Főmuzeológus, Néprajzi Múzeum (Kerámiagyűjtemény)

e-mail: vida@neprajz.hu

KÖNYVISMERTETÉSEK

Mód László: Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén. Életmód és Tradíció 15. Sorozatszerkesztő: Báti Anikó. MTA BTK NTI, Budapest, 2016. 266 p., 32 színes fénykép, 2 térkép.

Lukács László

A Kárpát-medencei ártéri gazdálkodás néprajzi kutatására Andrásfalvy Bertalan a Duna menti ártéri gazdálkodást bemutató kandidátusi értekezése irányította a magyar etnográfusok figyelmét. Ugyanezt a munkát a Tisza mentén Bellon Tibor végezte el. Mód László 2010-ben megvédett doktori értekezésében arra vállalkozott, hogy az Alsó-Tisza mentén megvizsgálja a 19. század második felében lezajlott ármentesítés után a folyam és a gát közötti hullámtérben kialakult szőlő- és gyümölcsstermesztést. Vizsgálatai elsősorban az Alsó-Tisza-vidék településeire, városaira vonatkoznak (Szentés, Szegvár, Mindszent, Hódmezővásárhely), de összehasonlító anyagot gyűjtött a Maros mentén (Apátfalva, Makó) és a vajdasági Martonoson, Magyarkanizsán, Zentán is. A néprajzi szempontú szőlészeti-borászati szakirodalom segítségével szükségesnek tartotta a vizsgált gazdálkodási formát elhelyezni az alföldi szőlőkultúra rendszerében, ami hozzájárult azoknak az indítékoknak a megértéséhez, amelyek az ártéri szőlőgazdálkodás kibontakozását előidézték.

A korábbi tanulmányok, amelyeket Mód László áttekintett, nem kísérelték meg tágabb összefüggéseiben értelmezni az ártéri szőlőtermesztést, hanem megmaradtak egyszerű leírásánál. Mód László e gazdálkodási forma elemzését végezte el, ezért feldolgozása hiánypótlónak mondható néprajzi szakirodalmunkban. Kutatásai azért is újszerűek, mivel értelmezte a folyam és a gátak között húzódó területen gazdálkodó közösségek alkalmazkodási stratégiáit a folyamszabályozást követően, és az időszakosan visszatérő árvizek kapcsolatát, illetve a tájhasznosítás e sajátos technikáját. Tágabb értelemben a természeti környezet és az emberi közösségek közötti kapcsolatokat vizsgálta. Nem statikus képet alkotott, hanem bemutatta azokat a gazdasági-társadalmi változásokat, természeti tényezőket, amelyek befolyásolták, meghatározták az ártéri szőlőtermesztést.

A könyv szerkezete jól átgondolt: 15 fejezetre tagolódik. Célkitűzései, forrásai és módszerei tisztázása után az árterek természeti viszonyaival, tájhasznosításukkal, haszonvételeikkel foglalkozik. Bemutatja az alsó-tiszai ármentesítő munkálatokat, az árterek kiosztásának körülményeit, a korábbi, 18-19. századi szőlőművelést, borkészítést a vizsgált településeken. Munkájának gerincét a 10-19. fejezetek alkotják. Itt mutatja be az ártéri szőlőkultúra kibontakozását, a szőlőskertek elhelyezkedését, külső képét, részletesen a szőlőművelés és a borkészítés technológiáját, az ártéri gyümölcsstermesztést, a szőlőskertek építményeit, őrzését, a szőlőhegyi szabályzatokat, Szentésről a Kis-Tisza-szigeti gazdaságot. Foglalkozik a szőlőskertek megközelítését biztosító kompokkal, átkelőkkal, az árvizekhez való alkalmazkodási stratégiákkal, bemutatja, hogy az ártéri szőlőknek milyen szerepe volt a birtokosok gazdálkodásában. Tizenhét oldalas irodalomjegyzéke hiánytalan, amely azt bizonyítja, hogy Mód László nem csupán a helyszíni néprajzi kutatások, a levéltári források feltárása során, hanem a szakirodalmi források területén is alapos filológiai munkát végzett. Kiemelendő a témában kiaknázott helyi sajtó jelentősége, a szentesi, hódmezővásárhelyi újságok cikkei, tudósításai, hírei, amelyek jól tájékoztattak az ártéri szőlőskertek, szőlőgazdák eredményeiről, gondjairól. Könyvét gondosan válogatott fénykép illusztráció teszi teljessé, a szerző felvételei.

Fordítsuk figyelmünket a feldolgozás fontosabb megállapításaira, új tudományos eredményeire, amelyek között Mód László kifejtette, hogy kutatási területén a 19. század végén és a 20. század elején kialakult az ártéri szőlő-, és gyümölcskultúra. Az ártéri szőlők, gyümölcsösök gondozása speciá-

lis ismereteket, tudást, művelési módszereket, technikákat követelt meg. Mindenek előtt azt a tudást, hogy az ártéri szőlőgazdálkodás csak és kizárólag a magasabb fekvésű ártéri övezetekben folytatható sikerrel. A művelési eljárások közül kezdetben a csapos, illetve a szálvesszős metszéssel párosuló tökeművelés, majd a kordonrendszer jellemezte az ártérben folytatott szőlőművelést.

Mód László kimutatta azokat a speciális termesztési eljárásokat, amelyek lehetővé tették, hogy az időszakosan vízzel borított térségeket is szőlőskertként tudják hasznosítani. Lássunk ezek közül néhány példát! A telepítéskor nem kell talajforgatás. A kedvező talajadottságok miatt sima vesszőt ültethetnek, azért is, mert az árvizek miatt a filoxérával nem kell számolni. A folyó termékeny hordaléka feleslegessé teszi a trágyázást. Az áradásokat követően elszaporodó, a szőlő számára káros növényzetet rendszeresen irtani kell speciális munkaeszközökkel. Az árvíz után kötötté váló talajfelszínt fel kell lazítani. A szálvesszős metszésmód, később, főként az 1970-es nagy árvíz után a magasművelés elterjedése. A gombabetegségek elleni gyakoribb permetezés a párás mikroklimából adódóan.

Az ártéri szőlőgazdálkodási alkalmazkodási stratégiájának a termőhelyek szintkülönbségeivel összefüggő kérdését így összegezte Mód László: „Az ártéren gazdálkodó birtokos közösségek megítélésem szerint sajátos lokális tudással rendelkeznek, ami nélkülözhetetlen az ártér sokoldalú hasznosításához. Ebben a vonatkozásban olyan komplex, a természeti viszonyok ismeretén alapuló alkalmazkodási stratégiáról beszélhetünk, amelynek segítségével a birtokosok leghatékonyabban képesek kiaknázni a természeti erőforrásokat. A szintkülönbségek alapos ismerete lehetővé tette azt, hogy az időszakos vízborítás időtartamától függően a földtulajdonosok kialakíthatták a termelési övezeteket. A szőlőket főként a magasabban fekvő, part mentén húzódó, laza szerkezetű, homokos talajú területekre igyekeztek telepíteni, ahonnan az áradás leggyorsabban vonult vissza. A víz itt nem melegszik fel olyan mértékben, hogy kipusztíthatná a szőlőtökéket. Az alacsonyabb fekvésű, kötöttebb talajú térségeket, ahol az áradás tovább tartózkodik, főként szántóföldként használják napjainkban is. Az ártéri szőlőskertek fekvését tehát döntő mértékben befolyásolja a kérdéses terület magassági elhelyezkedése, vagyis az a körülmény, hogy mennyi ideig borítja víz a hullámtér adott részét.” (223. old.)

Fontos megfigyelése a szerzőnek, hogy a társadalmi tényezők között kell számon tartanunk a tulajdonviszonyok változását. Az 1960-as években a hullámterek egy része a termelőszövetkezetek tulajdonába került, amelyek felhagytak a szőlőskertek gondozásával. „Mind a mai napig nem sikerült megnyugtató választ adni arra, hogy az előbb felvázolt folyamat miért csak bizonyos településeken (Hódmezővásárhely, Szegvár, Szentes–Zsúp-sziget) esetén játszódott le, ezzel szemben máshol (Szentes–Kis-Tisza-sziget, Mindszent) az ártéri parcellák zártkertekként magántulajdonban maradtak.” (224. old.)

Mód László munkája filológiai jól kidolgozott, gondosan szerkesztett, magas szakmai színvonalon megfogalmazott. Megállapításai, új tudományos eredményei megalapozottak, számottevően bővítették az ártéri gazdálkodásra vonatkozó ismereteinket.

Hubbes László Attila – Povedák István (szerk.): Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése. A Vallási Kultúrakutatás Könyvei 18. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. Szeged, 2015. 296 p.

Klamár Zoltán

A könyv előzménye a 2015 márciusában Sepsiszentgyörgyön rendezett „Új magyar mitológia” című konferencia, melynek előadásából és hozzászólásaiból állt össze a válogatás. A sokszerzős tanulmánykötetet a szerkesztők előszava vezeti be, amiben számba veszik azokat a társadalmi jelensé-

geket, amelyek voltaképpen a napjaink értékválságára kitermelt lehetséges válaszok, úgymint az új magyar mitológia, az etno-pogányság, a táltos hit, az őskultusz, mindezen jelenségek sokrétű vizsgálata során olyan válaszokat próbálnak adni a szerzők, melyek egyformán használhatóak a történelemtudomány, folklór, vallástudomány, kulturális antropológia, kommunikáció- és politikatudomány területén. Számba veszik a kortárs ősmítoszok főbb típusait, azokat melyek a kanonizált uráli, finnugor eredettel szembehelyezkedve sokféle egyéb ősmítoszt állítanak fel, nem alternatívaként, hanem az helyett.

A kötet első témaköre az elmélet és módszertan felőli közelítés alapjainak szemlélése. A. Gergely András *Már a régi sem a múlt. Interpretációs jelen és mi(s?)ticizált megéltség...* címmel a kötet alapproblémáját járja körbe: „elavul-e, ami régről való, s ha mégsem, mi élteti tovább, hogyan kel új életre, illeszkedik kortárs szimbólumrendszerekbe, narratívákba, létmódokba, normaképzetekbe, »objektívalódó« tudásba.»

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor *A modern mitológiák szemiotikájához* címmel írt tanulmányban részletesen elemzi a mítoszok közös sajátosságait, azok funkcióit, keletkezésüket és forrásait, majd napjaink mítoszainak fajtáit tekinti át a szerzőpáros. Vizsgálják a mítoszelemzés szempontjait, strukturális, nyelvi, jelhasználati sajátosságait, tanulmányuk végén újabb szempontokat vonultatnak fel a mai mítoszok elemzéséhez.

Voigt Vilmos *Az új mitológia a szemiotikai négyzetekben* címmel írt tanulmányában utal az „új” jelző használatának megtévesztő voltára, hiszen a tárgyalt fogalmak egyike-másika már majd fél évszázada jelen van a néprajztudományban. Megjegyzi, hogy nem annyira a jelenségek, „... egyre tárgabb körben való felfedezésére volna szükség, mint arra, hogy ezeket egy-egy csakugyan összefüggő csoportjukban és megismételhető módszerrel kutassák.” Erre ajánlja a leíró/elemező, Greimas-féle logikai-szemantikai négyzöget.

Hoppál Mihály *Kell-e nekünk magyar mitológia?* címmel többek között azt állapítja meg, hogy a mitológia, így a magyar mitológia rekonstrukciója sem ment ki a divatból. Mégpedig azért nem, mert a „mítoszok, mitikus történetek vagy a mi szóhasználatunkban: a népi hitvilágban, az elemek összekapcsolódása az elbeszélés szövegében hihetetlenül időtálló struktúrát hoz létre.” Ami elemezhető és a hiányzó elemek kikövetkeztethetők akár.

A következő témakör a Mítoszi hősök, idők, terek címet viseli. Öt tanulmányt adtak közre e fejezetcím alatt. Szabados György dolgozata, *Mítoszok és történetek Álmosról és Árpádról* címmel, a magyarok Kárpát-medencei történetének két meghatározó személyisége mítoszaról ad képet a krónikák szövegeit újraértelmezve, egyben igyekszik lehántani a mítoszokra rakódott hamis elemeket.

Povedák István Mitizált történelem: Szent István dekonstruált – rekonstruált legendáriumának a 20. század második felében a politikára és a populáris kultúrára gyakorolt hatását elemzi elsősorban a rockopera ősbemutatója, majd későbbi színpadra állítása kapcsán. Vizsgálódását a szerző kiterjeszti a világhálón olvasható kommentekre, azokat értelmezi, majd összegzésként megjegyzi, hogy: „A hiányos tudáson alapuló konstruált új mítoszok az újnacionalizmus alapozó mítoszaivá is válnak egyben, s mint önmagukban többé-kevésbé fals történetek, ugyanilyen hősöket is hoznak létre.”

Szeverényi Sándor *A finnugor „mítosz”* cím alatt a rokonság mítoszáinak kialakulásáról és egyben annak elutasításáról ír, kitekintve napjaink eredményeire. A szerző a finnugor mítoszt körbelengő kettősséget, a „kizárólagos, hivatalos akadémiai” elmélettel szemben propagált „igaz magyar őstörténet” elhallgatását felelmegetők eredményeit elemzi.

Windhager Ákos *Az ősmagyar mitológia mítosza*, avagy az ősmagyar hiedelemrendszer szépirodalmi újraírásai tanulmányában az egykori mitológémák hermeneutikai átalakulásait mutatja be

a regéktől a mitológiai kalandregényekig. Példáin keresztül szemlélteti az ősmagyar hiedelemvilág folyamatos újraíródását, átformálódását.

Tamás Dénes *A nemzeti táj megképzése dokumentumfilmekben* című tanulmányában a Hazajáró sorozat tájjal kapcsolatos, mitologikusnak is nevezhető jelentéskonstrukcióit tekinti át, melyek során a metaforikus táj közvetítő funkcióját elemzi, értelmezi.

Egy újabb témakör a Rituális reprezentációk címet viseli. Négy szerző tanulmányát olvashatjuk itt. Balázs Lajos *Az együttevés mágikus hiedelmétől a magyarok kenyeréig* címet viselő tanulmányában a rituális összetartozást szimbolizáló együtt evés egyik eredőjéből, az ázsiai népek e tárgyú hiedelmeiből kiindulva eljut a 21. századi magyarok kenyerének mágikus, mitikus hatása vizsgálatáig, annak értelmezéséig.

Csáji László Koppány *Az online cédrus árnyéka*. Östörténeti narratívák és értékek keveredése vallási diskurzusokkal egy kortárs ento-pogány csoport online és offline kommunikációjának példáján egy alternatív közösség ritualizált találkozási alkalmainak és diskurzusainak bemutatása és elemzése során a csoport hagyománykonstrukcióját elemzi.

Csörsz Édua tanulmánya *Az „ősmagyar mítosz” posztmodern rítusai Bugacon. A Kurultáj és az Ősök Napja* címmel olvasható a kötetben. A Magyar Turán Alapítvány szerepét vizsgálja és mutatja be, mégpedig a szervezetnek a rokonnépek nagy törzsi találkozásának szervezésében és a múlt újra-konstruálásában egyaránt. A fesztiválszerű, több napos rendezvényeken, mint a szerző írja, tudományos és áltudományos narratívák mellett a bugaci pusztán külsőségekben is megelevenedő „honfoglalók világa” az új mítosz részét képezi.

Illés Anna *Hagyomány, vallás, identitás. Néprajzi közelítések az újtáltosság jelensége felé* című tanulmányában a jelenséget nemzetközi kontextusban vizsgálja, külön figyelve a követők világnézetének, identitásának alakulására.

A kötet záró témaköre az Új nemzeti mítoszok Székelyföldön címet viseli. Hubbes László Attila *Régi-új szakrális nemzetszimbólumok Székelyföldön* címmel írt tanulmányában a témával foglalkozó kutatást ismerteti és az átértelmezett, újrafogalmazott hithagyományokat, az újra teremtett jelképeket. Felfejti a jelenség eredetének szálait is, illetve megmutatja miként ágyazódnak be azok és lesznek egy rétegtudat alapjai.

Fejes Ildikó *A székely nemzeti mítoszváltozatai. Új székely nemzeti mitológia* című tanulmányában összefoglalja azokat a történelmi eseményeket, amelyek a székelység számára a magyarságtól eltérő identitáselemeket hordoznak, majd az identitáskonstrukciót érő hatásokat vizsgálja, a székelységről kialakított képet az etnopogányság narratívájában.

Mihály Vilma tanulmánya az *Újpogány mitikus nőiség képek székelyföldön: A Szűz/Babba Mária jelenség tükrében* olvasható a kötetben. A szerző a kortárs magyar mitikus narratívák székelyföldi változatain belül a feminin vonásokat és megjelenési formákat térképezi fel és értelmezi. Vizsgálja a csiksomlyói Szűzanyáról írottakat, ahogyan az újpogány mitikus nőiség képeket is melyek a népi vallásosságban gyökereznek.

A kötet anyaga nem tud teljes képet adni a folyamatosan újraértelmeződő múltrol, de a jelenség-elemek új szempontú vizsgálata során a szerzők tudományos tárgyilagossággal tárják fel a kulturális folyamatok eredetének és törvényszerűségeinek mibenlétét.

Mód László (szerk.): Folyók és városok. Rivers and Towns. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2015. 100 p.

Apjok Vivien

Az 1970-es években, Csehszlovákiában útjára indított „seminarium ethnologicum” névre keresztelt nyári egyetemek mintájára 1995-ben Barna Gábor (aki maga is résztvevője volt a nyári kutatótáboroknak) kezdeményezésére a szegedi Néprajz Tanszéken is elindult a nemzetközi diákszeminárium *Seminarium Ethnologicum Szegediense* – *SemEthnoSz* néven. A szegedi tanszék eleinte egy-, majd két évente rendezte meg elméleti és módszertani súlyú nyári egyetemét, amely különféle terepeken (Csongrád, Ópusztaszer, Pustamérges, Baja) és témaköröket (búcsú, fesztiválok, megalkotott hagyományok, nemzeti identitás és emlékezet) érintve a közös terepkutatást állította középpontba. A kutatási eredményeket – a most bemutatandó kötet mellett – további öt kiadvány foglalja össze, melyek 1999-től kezdve négy évente jelennek meg (2003-ban két kötet is napvilágot látott).

A 2015-ben megjelent *Folyók és városok. Rivers and Towns* – a korábbi gyakorlatot követve, a nemzetköziség jegyében – magyar és angol nyelven közli a tanulmányt formált írásokat, melyeknek egységet és keretet az adott projekt központi témája, tehát jelen esetben a folyó mentiség ad; változatosságát és komparatív értékét pedig a külföldi résztvevők (Pozsony, Turku) szemléletmódja és saját terepeik ismertetése nyújtja.

A diákszeminárium témája abból a gondolkorból indult ki, amely a vizet a kultúrához több szálal kapcsolódó entitásnak tekinti, viszont egy újabb fajta megközelítési módot alkalmazva vizsgálja az ember–víz–város kapcsolatát: a modern társadalmak vízgazdálkodásáról, vízhez való viszonyáról értekezik. Ez a szemléletmód a társadalomtudományokban kevésbé artikulált, hiszen eddig elsősorban a gyűjtögető, földművelő és állattartó közösségek vonatkozásában jelent meg, s erre Mód László is rámutat a tanulmánykötet bevezetőjében. A kutatómunka tehát a víz kulturális aspektusait célozta meg, hiszen ez a természeti elem egyrészt teret nyújthat a szabadidő eltöltésére, betölthet csoportokat és tereket összekötő vagy elválasztó funkciót is, illetve a regionális és nemzeti identitások és a szolidaritás közvetítőjeként is megjelenhet. Ez a sokrétűség és társadalmi-kulturális aspektus pedig méltán tarthat számot a néprajzi és kulturális antropológiai érdeklődésre. Különösképpen érvényes ez egy olyan városban, ahol a víz, a folyó ennyire meghatározó eleme mind a településtörténetnek, a kollektív emlékezetnek, és a tudatos városképépítő stratégiának; Szeged ezért is bizonyult remek választásnak a terepmunka és tudományos eszmecsere helyszínéül.

A rövid kiadvány négy tanulmányt tartalmaz, melyek előbb magyar, majd angol nyelven olvashatóak. Az első írás Gyarmati Sándor tollából származik, aki hallgatóként vett részt a terepmunkában. Tanulmánya a szegedi úszóházak kutatásának problémakörét járja körül a második világháborúig bezárólag. Kutatása azokra a társadalmi, kulturális, és mentalitásbeli változásokra próbált fókuszálni, amelyekből kitűnhet a szegedieknek a hasonló létesítményekhez fűződő viszonya, és feltárástóvá válik a térhasználat, valamint a folyónak a helyiek mentális térképeiben elfoglalt helye. Érdekes problémafelvetés a tanulmányban a szegedi fürdőkultúra reprezentatív, illetve hétköznapi volta.

A kötet második írása Juraj Janto, a pozsonyi Comenius Egyetem munkatársának munkája. A fentebb emlegetett összevetés ebben a tanulmányban nyer értelmet, hiszen így látjuk: jól összehasonlíthatóvá válik a Szeged-Tisza, illetve a Pozsony-Duna viszony. A történeti áttekintést követően kisebb egységekben, különféle nézőpontokon keresztül ismerhetjük meg a szlovák főváros és a folyó kapcsolatát: mint összekötő és elválasztó elem, mint a megélhetés forrása, vagy mint az áradásokkal romboló természeti erő; záró gondolatokként pedig a szerző Pozsony és a Duna aktuális kötelékét ismerteti.

A harmadik tanulmányban, melyet a kötet szerkesztője, Mód László jegyez, visszakanyarodunk Szegedhez. A „második otthonok” fogalma fogja át a tanulmányt – a szerző a nyaralók, mint nyári második otthonok témakörét emelte a vizsgálat középpontjába. Ez esetben is egy történeti ívet járhatunk be, melyben megismerkedhetünk a „Sárga” néven ismert üdülőtelep kialakulásával, majd a szabadidő eltöltésébe és a közösségi élet kereteibe pillanthatunk bele.

Az utolsó dolgozat Timo J. Virtanen, a turkui finn egyetem munkatársának írása, melynek legérdekesebbnek tűnő és összefoglalónak tekinthető kérdése a „Hogyan történik a folyó”? A kutató ugyanis nem egy konkrét település és a folyó kapcsolatát vette górcső alá, hanem az Aura mentén elterülő, eltérő jellegű (urbanizált, rurális) településeken élők, a folyót használó emberek által szolgáltatott koncepciókat vizsgálta. Az Aurát, mint a partjain élők által alakított, folyamatosan változó, élénk múlttal, jelennel és jövővel rendelkező vízfolyásnak írja le, mely az emlékezet helyeként is értelmezhető. A tanulmányból kiderül, hogyan tekinthető e vízi út kulturális és társadalmi infrastruktúráként, illetve milyen elméleti és módszertani kereteket alkalmaztak a folyó kutatása során, a környezeti etnológia területén.

A *Folyók és városok. Rivers and Towns* rövid tanulmányaiban elsősorban a folyó és város kapcsolatának kutatásához kívánt elméleti és módszertani megoldásokat kínálni, és felvázolni mindazt a sokrétű szempontrendszert, amelyek segítségével megragadhatóak a természet és az épített környezet viszonyrendszerei; s benne az ember, mint félig passzív, félig aktív résztvevő – aki egyszerre alakítja, használja a folyót és alkalmazkodik hozzá. Mint az a tanulmányokból is kiderült, a közölt eredmények csupán megkezdett kutatások első lenyomatai, melynek kíváncsian várjuk folytatásait.

Polner Zoltán: A magyar Faustok. Ördögösök a szegedi nagytájon. Raszter Könyvkiadó és Nyomda, Csongrád, 2014. 94 p.

Mód László

Polner Zoltán neve ismerősen csenghet azok számára, akik az elmúlt évtizedekben figyelemmel kísérték a Dél-Alföldön folytatott folklorisztikai kutatásokat. Az 1970-es évektől egymás után láttak napvilágot kötetei, amelyekben Csongrád megye településein gyűjtött archaikus népi imádságokat, ráolvasásokat és hiedelemtörténeteket tett közzé. Pócs Éva 2012-ben megjelent „Hiedelemszövegek” című nagyszabású szöveggyűjteményének előszavában Polner Zoltánt Kálmány Lajos, Jankó János, Gönczi Ferenc, Berze Nagy János, Luby Margit, Fehér Zoltán, Bosnyák Sándor, Barna Gábor és Jung Károly társaságában emlegeti, akiknek a néprajztudomány a leggazdagabb néphitközléseket köszönheti.

A sokoldalú életpályáját maga mögött tudó szerző eleinte falusi tanítóként ismerkedett meg az 1960-as évektől egyre gyorsuló ütemben átalakuló paraszti világgal, amelynek egy sajátos szegmensét próbálta dokumentálni kutatói tevékenysége során. Az általa gyűjtött folkloralkotások költészetére, főként látomásos verseire gyakoroltak nagy hatást. Isten számolyánál címmel jelent meg közel harminc esztendő gyűjtőmunkáját összegző népi imádsággyűjteménye. A 2000-es évek legelején napvilágot látott néprajzi köteteit 2014-ben újabb követte, amelyben Faust-mondák és Faust-motívumok újbóli felidézésére, rendszerezésére és értelmezésére tett kísérletet. Az 1980-as években az „Ördögösökről” forgatott dokumentumfilm és a „Vesztett Nagy Sándor nyomában” című rádiójáték előkészítő munkálatai során újabb hiedelemalakokra bukkant, ezért döntött úgy, hogy a korábban gyűjtött anyagot újragondolja és kiegészített formában ismét közreadja. A bevezetőben felhívja a szakmabeliek figyelmét arra, hogy a Faust-mondák gyűjtése még napjainkban is lehetséges. Kihangsúlyozza azt, hogyha újra kezdhetné néprajzi kutatómunkáját, akkor biztosan ezen témakör mellett kötelezné el magát. Goe-

the Faustjából kiemelte az inspiráló fejezetet, valamint Arany Jánostól a Hatvani című víglegendát, amivel a szépirodalmi háttér felvázolását végezte el. Polner Zoltán kötete alapvetően a tudós pásztorokhoz, az ördögös kocsisokhoz és a veszettorvosokhoz kapcsolódó hiedelemtörténeteket tartalmaz, amelyeket különböző Csongrád megyei településeken adatgyűjtőtől az 1970-es és az 1980-as években gyűjtött. A tudós pásztorokkal foglalkozó fejezetben elsősorban a tejhaszon elvételére vonatkozó szövegeket szedte össze, jóllehet a hiedelemalakok csak néhány alkalommal tűnnek fel. A tej kútágasból, szekérből történő fejesét Erdész Sándor is számon tartotta 1993-ban az *Ethnographia* hasábjain megjelent tanulmányában, amelyben a magyar Faust-mondák típusainak elkülönítését és rendszerezését kísérelte meg. Polner Zoltán kötetében az ördögös kocsisokkal is foglalkozik, akiknek a vetélkedése meglátása szerint a táltosok viaskodásával állítható párhuzamba. A megkötött lovakat elindíthatták, a rosszakarót megbüntették, az elpusztult jószágokat pedig életre keltették és hazahajtották. A tudós kocsisok, ahogyan Pamuk Pista esete is mutatja, gyakran uradalmi alkalmazottak voltak, akik ravasz-ságuknak, ügyességüknek köszönhetően gazdáik eszén. A szerző a kötetben többek között kísérletet tett arra is, hogy az általa gyűjtött hiedelemszövegekben fellelhető Faust-motívumokat rendszerezze. Az Erdész Sándor által felvázolt tipológiához képest Polner Zoltán csak a boszorkánymulatság, a földre rajzolt, megelevenedő tárgyak, a messziről hozott ételek, a látszatállatok, a látszatvérzés, a látszatárvíz és a látszatgyümölcsök motívumokat találta meg saját gyűjtéseiben. A magyar Faustok között különböző hiedelemalakokat tart számon, akiket működési helyszínükkel együtt név szerint is felsorol munkájában. Az „ördögösök” közül a „Kurai legendáriummal” illetve a veszettorvosok közül a szentesi Veszett Nagy Sándor és a szegvári Sinka Istvánnal foglalkozik részletesen, akiknek a tevékenységét hiedelemtörténetekkel igyekszik jellemezni.

Polner Zoltán 2014-ben napvilágot látott munkájában jórészt évtizedekkel ezelőtt közzétett néprajzi gyűjtések újrendszerezését illetve újraértelmezését vállalta fel, amihez támpontot Erdész Sándor kutatásai nyújtottak, aki a magyarországi Faust-motívumok tipologizálására tett kísérletet 1993-ban az *Ethnographia* hasábjain megjelent tanulmányában. A szerző próbálja elkülöníteni egymástól a hiedelemlényeket, a kötetben közzétett szövegek viszont arról tanúskodnak, hogy a tevékenységük, jellemvonásaik nem választhatóak el élesen egymástól.

Glässer Norbert–Glässerné Nagyillés Anikó (szerk.): Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2015. 287 p. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50.)

Klstenitz Tibor

A tanulmánykötet címében megidézett ábrázolás egy konkrét műtárgyon, egy első világháborús gipszöntvényen látható. A vallási és a nemzeti jelképet egyesítő kép igen találóan fejezi ki a kiadvány fő kérdésfelvetését, a hagyományok és a modernitás viszonyának alakulását a magyarországi zsidóság 19–20. századi történetében. A kötet írásai, amelyek a szerkesztő, Glässer Norbert mellett Glässerné Nagyillés Anikó, Fényes Balázs és Zima András munkáját dicsérik, igen sokszínű forrásbázison alapulnak, bemutatnak és elemeznek például számos műtárgyat, albumot, emlékművet, zsinagógai prédikációt, emlékbeszédet, de legfőbb forrásként a felekezeti sajtót használják.

Ez igencsak indokolt választás, hiszen a sajtó – a konkrét kérdésekben is igazolva a szakirodalom nézetét – egyszerre jelentette a változás manifesztálódását és mechanizmusát a modernkori zsidóság köreiben is. A dualizmus idején és a Horthy-korban az ortodoxia, a neológia és a cionista mozgalom budapesti folyóiratai igen jellegzetes módon viszonyultak korszakuk problémáihoz, amelyek széles

skálán jelentkeztek a társadalmi integráció kérdéseitől egészen az ateizmus terjedéséig. Az előbbi irányzat a tradicionalitás védelmére törekedve a vallási hagyomány, az autoritás és a legitimitás fogalmait használta fő értelmezési keretként, míg az utóbbi két csoport sajtója tudatosan modernizált, az ősi hagyományokat a modern kategóriák függvényében értelmezte újra – még ha a nemzetesz-méhez való viszonyulás kérdése el is választotta őket egymástól. 1867 után a zsidó élet megváltozását követve a zsidó sajtó is megváltozott, és az új jelenségek nyilvános megtárgyalásával maga is elősegítette ezt az átalakulást, noha ez persze nem szerepelt az eredeti célkitűzések között. Itt tehát ugyanarra az általános jelenségre lehetünk figyelmesek, amely a korszak keresztény felekezeteinek esetében is lejátszódott Európa-szerte, és amelyet a katolikus egyháztörténet jeles svájci kutatója, Urs Altermatt az „antimodernizmus modern eszközökkel” kifejezéssel írt le.

A kötetben összegyűjtött esettanulmányok a modern polgári öntudat, a nemzeti és a politikai elköteleződés szimbolikus jelenségeit járják körül öt tematikus egységben. Az első, *A rendi és nemzeti világok határán* című rész négy tanulmánya a judaizmus premodern hagyományainak a modern magyar nemzetesz-mével való találkozását vizsgálja, és azt, hogy milyen keretek között érvényesülhetett a gyakorlatban a Habsburg-dinasztia és a nemzet iránti párhuzamos lojalitás. Az írások bemutatják a dinasztikus és a nemzeti kultuszok 1892–1944 közötti megjelenését a budapesti ortodox sajtóban, elemzik Löw Immánuel szegedi főrabbi beszédeinek szimbolikus politikai és hazafias tartalmait, a Monarchia iránt a két világháború közötti zsidóság körében élő nosztalgiát, valamint nyomon követik a csodarabbi alakjának szimbolikus átértelmezéseit a neológ folyóirat, az Egyenlőség 1918-as évfolyamában. A következő, *Zsidók a népek háborújában* című rész az első világháború kérdéskörére összpontosít, bemutatva a dinasztia és a nemzet iránti hűség gondolatának összeegyeztetését a háborús propagandában, illetve rekonstruálja a szegedi első világháborús zsidó emlékműállítások kortárs olvasatait. *A Turul szárnyai alatt* című egység elsősorban azt vizsgálja, hogy 1920 után a trianoni országhatárok által képviselt politikai realitás milyen hatással volt a zsidóságon belüli irányzatok önképére, sajtójuk hogyan reprezentálta az elcsatolt területeken élő hittestvéreik közösségi életét. Valamint – tovább tárgyalva az előző egység utolsó tanulmánya által bevezetett kérdéskört – bemutatja azt is, hogy a „kállói szent pap”, vagyis a chászidizmus magyarországi előfutárának számító Eizik Taub alakjának szimbolikus átértékelése miként szolgálta a neológ integrációs narratívum érvényesülését.

A Mózes, a bölcs államférfi című egység a vallási emlékezet modern átértelmezésének jelenségeit kutatja, a magyar nyelvű zsidó sajtó lapjainak írásait felhasználva tárja fel, hogy a tradicionalisták és a modernisták hogyan használták fel saját céljaik érdekében a nemzedékek láncolatáról és a közösségi értékekről szóló narratívumokat, továbbá a Szentély és a Szentföld emlékét felelevenítő ut-leírásokat. Az utolsó egység már a közelmúltból, illetve a jelenből meríti témáját, azt a kérdést járva körül, hogy a Magyarországról elvándorolt ortodox csoportok miként igyekeznek új otthonukban is megőrizni az óhaza emlékét, és hogyan veszik igénybe ehhez a modern technika eszközeit.

A tanulmánykötet tehát fontos problémákat tárgyal gazdag forrásbázis alapján, és – igen örvendetes módon – folyamatosan a nagyobb összefüggésekre irányítja az olvasó figyelmét. Ennek részeként felvillantja a hazai események előzményeit az egységes kulturális térként kezelt Közép-Európa más régióiból, utalva például a 19. századi zsidó felvilágosodás jelentőségére, a kultúrmissziós hatásokra, a németországi zsidó középosztály befolyására vagy a gettónosztalgia jelenségére. De sok párhuzamra is rámutat, így például arra, hogy az 1848-as forradalomban való részvétel és a zsidó honvédek rituális élelmézésének engedélyezése, illetve a franciák elleni, 1870-es metzi csatában való részvétel egyaránt nagy befolyást gyakorolt a magyar és a német zsidóság nemzeti öntudatának formálódására. Mindez igen hasznos ennek a bonyolult kérdéskörnek a feltérképezése során, hiszen talán az

átlagosnál is nagyobb problémát jelent a kísértés mai fogalmaink visszavetítésére. Ezzel szemben a szerzők joggal hangsúlyozzák, hogy a tárgyalt korszakban a zsidó nemzeti gondolat nem volt a térségben élő zsidó közösségek gondolkodásának főáramában, egy cionista nézőpontú értelmezés ezért sokszor tévutakra vihetne. A kötet arra is rávilágít, hogy a különböző vallásos közösségek találkozása a modernitással még az eltérő társadalmi adottságok ellenére is sokszor hasonló problémákat hozott felszínre, hiszen például a 19. század végén a magyar katolicizmusnak is számos nehézséget okozott a nacionalista politika térhódítása, a Habsburg-hűség és a függetlenségi jelszavak összeegyeztetése, az „ultramontán klerikális hazafiatlanság” vádja vagy az ateizmus terjedése, a hitélet iránti közöny növekedése a közösségen belül. Ezért a kötet közvetett módon az összehasonlító kutatások megkezdésének fontosságára is rámutat.

Barna Gábor–Glässer Norbert–Zima András (szerk.): Löw Immanuel: Zsidó folklór tanulmányok. Szegedi Tudományegyetem BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged 2014. 171 p. /Szegedi vallási néprajzi könyvtár 33./

A. Gergely András

Ha az egyetemes néprajz (és látszólag mintegy „mellesleg” a zsidó folklórisztika) bővületes és hétköznapi, szakrális és nyelvfilológiai megismeréstudományi területeinek komparatív szemlézése lett volna vállalt főladata, azt sem teljesítette volna kevésbé cizellált, alapos és meghökkentően részletező módon Löw Immanuel, kinek *Zsidó folklór tanulmányok* címen adták ki gyűjteményes kötetét. A könyv a bevezetőn, utószón kívül két szaktudományi közlönyben megjelentetett rövid cikket (*A fűrészes és a nap, A Föld mint Ádám szüzi anyja*) és négy nagyobb tanulmányt tartalmaz (*A szegedi új zsinagóga ablakfestészete, A könnyek, A csók, Manapság*), melyekben varázsos arányban oszlik el az a felmérhetetlen kultúratörténeti és judaisztikai (általánosabban is valláshistóriai, eszkatológiai, nyelvi, irodalmi, szakrális folklórisztikai) tudás, mely a Szerzőt jellemezte.

A kötet (Barna Gábor írta) előszava szerint „Löw Immanuel (1854–1944), a szegedi főrabbi, sokoldalú tudós: nyelvész, botanikus, folklórkutató volt. A szegedi piarista gimnáziumban a folklorista római katolikus pappal, Kálmány Lajossal (1852–1919) járt egy osztályba, s mindvégig jó barátok voltak. A szegedi zsidó hitközség 1878-ban választotta meg főrabbijának. Rabbiként megtervezte és megépíttette Szegeden Közép-Európa legszebb zsinagógáját (1900–1902). Sémi filológiai dolgozataival, hitszónoklataival és botanikai tudományos munkásságával nemzetközi elismerést szerzett” /.../ „Bálint Sándor Löw Immanuelt a zsidó folklór olyan világtekintélyének tartja. Péter László azt javasolja, hogy álljon fel egy Löw Immanuel kutatóközpont, amely mindkét Löw-nek, az atyának, Löw Lipótnak és fiának, Löw Immanuelnek összegyűjti minden munkáját, s «ahová zárandokolniának a világból mindazok, akik Löw Immanuel hatalmas életművéből meríteni akarnak»”.

Löw Immanuel szellemi és rabbinikus hagyatéka Szegeden bár részint talán haloványan ismert lehetett (igaz, halálának 25. évfordulóján emléktáblával is illették lakóhelyét, Scheiber Sándor pedig „igazi kincs”-ként utalt folklórisztikai eredményeire, és 1975-ös német-amerikai kiadású kötetben roppant elismerően és elemzően méltatta Löw és a Löw-család munkásságát, jelentőségét), viszont „elismert” tudós azonban talán még ma sem lett szélesebb ismeretségi körben. Ez nem az Ő hibája, hanem az utókor vétkes mulasztása, távlathiányos felfogásmódok sajnálatos tükré inkább. Épp ezért korszakos vállalkás a szegedi etnológusoktól, hogy sajtó alá segítették írásait, melyekhez hasonlatos aprólékosságú dolgozatokkal talán csak az egyetemes néprajz kivételes varázslóinak egynémely munkája, kiváló szaktudósok impozáns enciklopédia- vagy lexikon-szócikke büszkélkedhet.

Lőw rabbi hagyománykövető tudós emberként az adatok körbeadatolásával és változatok mellesorolásával látja el szinte minden sorát, ahol tézisei igazát keresi vagy szöveg-illusztrációkkal hitelesíti mondandóját. Ahol pedig „csak” árnyaló-részletező marad, ott is végtelen Biblia- és Tóracitációkkal, szentírási magyarázatok ó- és újszövetségi verzióival, értelmezések megannyi változatával, német, héber, angol, francia, latin, arámi s megannyi más fordulatával teszi mindezt. Ebben ugyan kétségtelenül nem a mai (vagy akár a két világháború közötti fővonalbeli) vallásnéprajz útján jár csupán, hanem megmarad a 19. századi szaktudományos mintáknál, de emiatt (nehezebben olvashatósága okán) a cizellált jelentésárnyalatok épp ilyesfajta színekép-változataival nem publicisztikus tálalásba vezet témaválasztása, vagy könnyed poétikai elemzésbe, mint azt kínálná mondjuk *A csók* című írása, hanem a korszellem adta legteljesebb tájékozottsággal a latin, görög, német és magyar költészet szféráiba is, a nyelvészet világába is, a szokásjogok és történeti példázatok intimitásaiba is, a legkülönbölegbb „érintések” legváltozatosabb gyűjteménye mellett. Hasonlóképpen a *kéz ujjainak* szerepe, jelképes-jelentéses használata, funkcionális és rituális verziói, vagy épp a *könnyek* jelentéstitelítettsége (az öröm, a bánat, a fájdalom, az ima, a szűgyen, a boldogság, a félelem, a teremtés, a bűnbánat, a gyász, a belső sírás, a könnyek természettörténete, stb.) – mindezeknek „akkurátus néprajzos” módon adattárazott előfordulásai nemcsak életút-értékű munkát, hanem hasonló tágasságú továbbolvasási és értelmezési hagyatékot is kínálnak.

E hagyaték átöröklítésében kiválóan és méltóan segít *Glässer Norbert* és *Zima András* közös, impozáns utószava, melyben Lőw Immánuel és családja (szintén rabbi édesapja, Lőw Lipót hasonlóképpen mives munkásságára is utalva, kinek régiségtana, zsidó írásbeliségről fogant műve és más opuszai, mintegy négy kötetben éppen fia által gondozva közzétett műveinek jelentőségével, továbbá reformhajlandóságú asszimilált értelmiségi attitűdjével is) kulturális összhatásukban már akként szólnak, mint az egyetemes judaisztika terén elismert személyiség szegedi örökségének közvetítő erejéről áttekintést adó Scheiber Sándor tette.

A szerkesztők legkevésbé sem feledkeznek meg arról, hogy „szétszórtan megjelent írásait Scheiber Sándor (1913–1985) szerkesztette és rendezte sajtó alá. Ahogy Lőw Immánuel hű volt Szegedhez és magyarságához, úgy maradt hű Scheiber Sándor is. /.../ Lehetséges, hogy Lőw Immánuel kapcsán kezdődő kapcsolat indította el Scheiber Sándor habilitációját a szegedi egyetemen 1948-ban. A magántanári eljárásban Bálint Sándor és Trencsényi-Waldapfel Imre professzorok írták meg a 'véleményes jelentést', s az 1949. március 30-i kari tanácsülésen mindkét bíráló javasolta Scheiber Sándornak *A magyar néprajz keleti kapcsolatai* tárgykörből egyetemi magántanárrá habilitálását. Végül is az oktatási rendszer szovjetizálása miatt félbeszakadt Scheiber Sándor habilitációs eljárása”.

A Lőw-kötet mintegy judaisztikai válogatásként is átható, lenyűgöző a Szerző szikrázó gazdagságú tudásának fényében, de tetszetős külleme sem pusztá nyomdai bravúr: a képanyagból választott címlapfotó (a tíz méter átmérőjű szegedi üvegkupola égbolt-összképe és virágzó mezőinek harmóniája) kifejezetten csinosvá varázsolják a szakkönyvet. S ne feledjük a harmóniák közt említeni Hrotkó Larissza végtelenül aprólékos nyelvi-fordítói munkáját se, melyhez kivételes nyelvi készségek is kelletek... A Lőw-életmű ezenfelül zsinagógái és közéleti beszédek százaiból is áll, melyeket e kötet nem tartalmazhat, de a könyv egész szellemiségét áthatja maga a tudás-átadás célja és elhivatottsága, a közvetítő kultúra mély ismerete, melynek nyelvi bizonyossága a szétszórtott, a nyugat-európaiktól a kelet-európaiig „tolmácsra” szoruló kulturális kisebbség egyetemes örökségét segíti megérteni – épp a helyi dimenziók között, aktuális jelentéstérben. Csókkal, simogató vagy szimbolikusan érintő ujjakkal, a modernség mintázatait elfogadó vagy elvető hagyománytudattal, a zsinagógái vitrázsok jelentésháttérét pontosító árnyaltsággal. Olyasfajta varázssok felé tett közelítő lépésekkel, melyeknek

mélyiségi dimenzióit közelíti Glässer Norbert és Zima András több (az utóbbi időben, ugyancsak a szegedi tanszék jóvoltából megjelent) kötete is.

Péter László: Löw Immanuel. Tanulmányok. Szeged, MTA SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2015. 94 p. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 49./– MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – A vallási kultúrakutatás Könyvei 21. –Redigit: Barna Gábor.

Voigt Vilmos

Az olyan precíz bibliográfusok és filológusok, mint Löw Immanuel és Péter László számára nagyon is emblemikus e sokrétű és sokszorosan értelmezhető könyvecske. A csakugyan világhírű tudós szegedi rabbi, Löw Immanuel (1854—1944) munkássága máig ismert a hazai judaisztikában, és már Móra Ferenc jóvoltából is a magyar néprajztudományban. A mostani könyv is az elődökre támaszkodva ad képet róla. A „tanulmányok” alcím nem csak azt jelzi, hogy Péter László már korábban is több ízben foglalkozott Löw-vel, hanem azt is, igen sok esetben a kutatások továbbfolytatásra lenne szükség. Szerencsés, hogy ezek az olykor alkalmi és rejtett beszámolók most együtt és időrendben is értelmezhetők.

„A folklorista” című írás azt panaszolja, hogy Löw legfontosabb tudományos művei nem találhatók meg Szegeden (sőt még a Széchényi Könyvtárban sem) a nagy szakkönyvtárakban. A „Löw Immanuel műveinek sorsa” már szebb részletekkel büszkélkedő képet fest Löw műveinek megtalálhatóságáról – ám még több hiányra is rámutat. „A polihisztor” Löw sokoldalúságát bizonyítja. „Három tanulmány” (a csók, az ujjak és a könnyek) az egyes, említett motívumok rabbinisztikus értelmezését foglalja össze. „Folklor a három alaplásban” rövid beszámolót ad. „Egyházi beszédei” és „Tanítványai” című írások kiváló miniatűrök. Hosszabb és teljességre törekvő „A magyar népköltészet ismerője” és a „Barátsága Kálmány Lajossal”. Az utóbbi Löw és Kálmány levelezésének 14 darabját is hozza, ha ez szükséges, kommentárokkal. „Házi őrizetben” címmel Löw 1920-as „izgatási” perének adatait sorolja fel, mindenre kiterjedő alaposággal. „Barátsága Móra Ferencsel” az 1920 és 1934 közötti időből fennmaradt dokumentumokat mutatja be. 2004-ben Péter László „Javaslat Löw Immanuel Intézet létesítésére” címmel készített memoranduma zárja a könyvet. A 91. lapon kiderül, hogy ehhez volna magánérőből némi anyagi támogatás is. (Mégis ilyen intézet.)

Az elegáns kis könyv fekete-fehér borítója a gyász színeit mutatja. Péter László írásaiban nemcsak a töle megszokott „abszolút” precizitás érezhető, hanem mélabú és elégedetlenség is. Mennyi mindent kellene még megvalósítani! – Ez mindig is Péter László mottója volt. Ez a könyv nem csupán egy Löw-breviárium és a két világháború közti Magyarország egyik tükörcserepe, hanem Péter László örökmozgó tevékenységének is hű képe – ünnepi alkalomból. A könyv hátlapján ugyanis nemcsak Löw Immanuel pársoros életrajza olvasható, hanem egy figyelemreméltó megjegyzés is: „Megjelent a Szerző 90. születésnapjára!”

Ez a körülmény bátorít arra, hogy a „Szerző” személyével is foglalkozzak. Néprajzi és egyéb lexikonaink közlik Péter László életének fontosabb adatait. Legmegbízhatóbb (és legszerényebb) köztük az általa szerkesztett *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szócikke. Péter László műveinek bibliográfiáját 1984-ben Apró Ferenc külön kiadványban tette közzé: *Péter László munkássága* címmel. Ennek folytatása 1996-ban az *Írások Péter László 70. születésnapjára* című kötetben, a 259-391 lapokon (azaz több mint 150 lapon!) található. Most, a 90. születésnapra az *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXXI* köteteként ennek újabb folytatását adja Gyuris György. (Pár pótlást is ide véve az 1677. tételszámmal (!) kezdődik és a 4370. tétellel fejeződik be. Igen gazdag, részletes mutató könnyíti meg használatát. Maga a jegyzék több is, mint megszokott bibliográfia: például az egyes

kötetek részletes tartalomjegyzékét is megadja, természetesen az ismertetéseket, említéseket, érdemi hivatkozásokat, interjúkat és személyes híreket is tartalmazza. Igazi csúcsteljesítménye a bibliográfiának! És nem is kulcs, inkább hatalmas kulcscsomó a „szerző” életművéhez! A legszebb születésnapi ajándék. Eddig is tudtuk, mi mindenről is írt a Szerző. Most utána is tudunk nézni: hol és mikor.

A közelmúltban végre (ismét csak Barna Gábor jóvoltából) megjelent Löw Immanuel *Zsidó folklor tanulmányok* című kötete (Szeged, 2014.) Ebben az 1975-ben Scheiber Sándor összeállította német Löw-tanulmánykötet írásai magyarra fordítva olvashatók. Barna Gábor és Scheiber Sándor bevezető írásai tisztázzák a mű létrejöttének körülményeit. Löw dolgozatainak magyarra fordítása egyébként Péter László sokszor elmondott *desziderátuma* volt. Nemcsak a már említett „az ujjak”, „a csók” és a „könnyek” című írások olvashatók, hanem rövidebb írások, illetve a kortársi” jelenségekről Löw által filológiai diszkuszióként megformált megjegyzései E „műfaj” nyomait egyaránt megtaláljuk Scheiber Sándor motívum-összevetéseiben csakúgy, mint Péter László polémikus hozzászólásaiban is. is. Glässer Norbert és Zima András tartalmas utószavukban az egész Löw-családot és munkásságukat bemutatják és megemlékeznek Scheiber Sándor ilyen kapcsolatairól is.

A nagy-nagy gonddal készült könyv minden folklorista most megnyílt aranybányája. Bárcsak minél többen szállnának le a nemes fém kiaknázására!

Bodor Anikó – Paksa Katalin: Vajdasági magyar népdalok V. Forum Könyvkiadó – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Újvidék – Zenta, 2016. 668 p. CD melléklet

Iancu Laura

A szokáskutatás terén hozott nagy jelentőségű értékei és adatai okán is meglehetősen szerény a jeles népzene-kutató, Bodor Anikó (1941–2010), amikor vállalkozását ismertetve úgy fogalmaz: a vajdasági magyar népdalok gyűjtése és közreadása révén „általános képet” kíván nyújtani az itt élő magyarság népdalkincséről. Néprajzi, folklorisztikai szempontból (is) felbecsülhetetlen az az adatmennyiség, amit Bodor Anikó fél évszázadon át gyűjtött és közreadott. Munkásságának, életművének páratlan értéke az öt kötetre tervezett *Vajdasági magyar népdalok* című sorozat, melynek záró kötete, *Jeles napi szokások és jeles időszakok énekei* alcimrel Paksa Katalin szerkesztésében jelent meg.

A török alatt csaknem egészen elpusztult délvidéki magyarság helyére a 18. század közepétől a németek mellett Magyarország szinte minden megyéjéből érkeztek magyar csoportok. Ez a történelmi háttér az egyik oka annak, hogy a vajdasági magyar zenefolklórban az öt népzenei dialektus közül, a moldvai kivételével, valamennyi jelen van, egyedi, változatos, színes, gazdag zenei hagyományt eredményezve.

A kiadvány *Bevezetőjében* Paksa Katalin a jeles napok, énekes szokások általános jellemzőiről (a szokások szerkezete, az előadásmód jellege, az énekek dallam- és zenei jellegzetességei stb.) valamint a kötetben érvényesülő szerkesztői alapelvekről nyújt tájékoztatást. A kutatástörténeti áttekintésből kiderül, hogy a közreadott anyag mintegy 150 esztendő óta fel, az első adat 1872-ben, az utolsó 2013-ban került feljegyzésre. A szerkesztő valamennyi gyűjtött, publikált és/vagy archívumban őrzött zenei anyagot felkutatott, 950 adatával a kiadvány a hagyománykör énekkincsének egészét tartalmazza.

Az egyes fejezetek az esztendő jeles napjait követve, a nagyobb ünnepkörök, Mária-ünnepek, népszokások (újéztendő, disznótör, farsang, húsvét, pünkösd, aratás, Nagyboldogasszony, Kisboldogasszony, karácsony) valamint a gazdagabb ének- és szokáshagyománnyal rendelkező névnapok (Anna, István, János) énekeit tartalmazzák. Mennyiségét tekintve, a leggazdagabb egységet a

Betlehemes játékok köre alkotja, az anyag legérdekesebb részének pedig, a néprajzi szakirodalomban kevés visszhangot nyert, ugyancsak a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó *Leányok megéneklése* (*huszárjátékok*) szokásköre tekinthető. A fejezetekben érvényesülő belső tagolódás az anyag adottságai szerint alakul. Állandó szerkezeti elem az adott ünnepkör vallás- és kultúrtörténeti valamint az adott énektípus műfaji meghatározása, a kotta, a teljes terjedelmükben közölt szöveg(ek) és ismert variánsaiknak lelőhelye, az énekek dallam- és zenei jellemzői: dallamra, stílusra, eredetre stb. vonatkozó zenei, zenetörténeti jegyzetek, majd a néprajzi szempontból rendkívül értékes, az énekekhez kapcsolódó adatközlői visszaemlékezések, gyűjtői feljegyzések következnek. A kiadvány végén zenei mutatók, helységnév- és tájszójegyzék található. A korábbi kötetekhez hasonlóan, az ötödik kiadványt kísérő CD mellékletet is Németh István készítette.

A zenei anyag közreadása egy sokrétű, gazdag hagyomány ismertetése is egyszerre, hiszen a kiadvány az énekek *életterét*, a jeles napi szokásvilág egészét megőrökíti. Mint ilyen, a kötet néprajzi szempontból is igen gazdag adattárral szolgál, műfaji kötöttségei okán elsődlegesen a szokáskutatás, a népi színjátszás, a folklorisztika számára, de bőségesen találunk adatokat a társadalmi folyamatokról, a közösségi szerveződés természetét meghatározó, formáló tényezőkről, az országos, nemzeti történeti események lokális lecsapódásairól, a helyi történeti eseményekről is. Egyediségével, nagy múltú hagyományával kiemelkedik a *farsangi köszöntő*, a *farsangi regölés* szokásköre, a csak a Vajdaságban regisztrált daltípusok csoportja (például a *karácsonyi visszaszámláló köszöntő*) stb. A kötet interdisciplinális törekvése és kimerítő tudományos igényessége mellett szólni kell végül annak tartalmi hitelességéről is. A „közművelődéssel megismertetni” kívánt énekhagyomány minden egyes darabja mögött annak éltetője, előadója, neve, életkora, lakóhelye, olykor hite, érzelmei és értékítélete is megismerhető, ami a szövegvizsgálatokon túl, élettörténeti és mentalitástörténeti kutatások folytatását is biztosítja, lehetővé teszi.

Bárth János: Ozsdola, az őrfalu, „Falu” és „megye”, vagyis székely közösség Ozsdolán a XVIII-XIX. században. A szerző kiadása, Kecskemét, 2015. 303 p.

Kósa László

Ozsdola Erdély és a Székelyföld, következképpen az 1918 előtti Magyarország földrajzilag egyik legkeletibb fekvésű települése. (Innen keletebbre csak Kézdimartonos és Bereck helységek találhatóak.) Őrfalu, mert a középkorban eleve határvédelmi céllal telepítették az Ojtozi-szoroson átvezető, hadászati szempontból is fontos országút közelébe, majd a kései feudális korban a székely határőrség kötelékébe tartozott. Őrszerep az is, hogy az összefüggő magyar nyelvterület peremén helyezkedik el. Területe a Háromszéki-havasokban a moldvai határszélig, a Kárpát-medence – több száz évig – legállandóbb országhatáráig terjed. Ez utóbbi egyszerre földrészünk egyik legnagyobb múltú és mélységű történelmi választó vonala. A nyugati és keleti kereszténység találkozása a felekezeti mellett tudvalévően kulturális, társadalmi, politikai, általában véve szellemi határ is.

A mű tizenhat fejezete lényegében négy nagy egységet alkot: a bevezető részeket, az életmód és a társadalom, továbbá a helyi római katolikus egyházközösség (a megye) részletes tárgyalását, végül az összegzéseket, függeléket, adattárakat tartalmazó záró részt.

A kötet a földrajzi fekvés meghatározásával kezdődik. Ezt a rövid „tájékolást” követi a történelmi és társadalmi háttér fölvezetése. A szerző már a könyv alcímében jelzi, hogy nem helytörténeti monográfiát ír, hanem egy adott időszakban a faluközösség életének leginkább meghatározó területeit mutatja be. Ezért Ozsdola korábbi múltját röviden tekinti át. Jelentős változást hozott a község tör-

ténetében a határőrkatonai szervezet létre hozása 1764-ben. Befolyásolta a társadalmi rétegződést, a szabadalmas családok különböző csoportjainak és a jobbágyoknak az együttélését.

Az ozsdolaiak életmódját, mindennapi életet és a faluközösség szervezetét, annak működését a földrajzi helyzet, a havasalji fekvés mindenkor meghatározta. Az alapvető mezőgazdasági ágazatok között természetesen fontos szerepe van a gabonatermesztésnek, habár az éghajlati és talajadottságok nem feltétlenül kedveznek neki. Annál nagyobb súlya van az állattartásnak, hiszen a domborzati viszonyoknak köszönhetően a faluhatár kiterjedt kaszálókat és legelőket foglal magába. Végül a legnagyobb jelentőségű a sokféle hasznat kínáló erdőbirtoklás, erdőhasználat.

Az alcimben megnevezett közösség működésének elemzésében Bárh János ozsdolai kutatásai több vonatkozásban Imreh István munkásságának nyomán haladnak, melynek alapműve *A rendtartó székely falu* (1973). Annak a falusi világnak egyik helyi változatát mutatja be, amelyet Imreh István a székely falutörvények forrásfeltárásával írt meg. Ozsdola falutörvénye 1774-ből maradt fenn. Szövegét könyve függelékében a 253-258. oldalon publikálja Bárh János. A falu hétköznapijait szokások, működési szabályok, munkarendek egymásba fonódóan szervezték nyilvánvalóan korábban is, mint a törvény írásban rögzítésének éve. A közösség intézményeivel, fórumaival, tisztségviselőivel, a közös javak kezelésével, hasznosításával alfejezetként ismerkedhetünk meg.

A harmadik nagy egység a túlnyomóan római katolikus vallású falu egyházközsége, a megye, az Ozsdoláról szóló könyv központi témája. Ezt tanúsítják a terjedelmi arányok is. Az életmódról és a társadalomról szóló fejezetek mintegy hatvan oldalt (47-108.o.), a megyével foglalkozók több mint százöt oldalt (111-223. o.) töltenek meg. Bárh János csaknem minden könyvében tájékoztatja olvasóját annak rövid keletkezéstörténetéről. Ozsdolára éppen tudományos érdeklődésének egyik kedvelt tárgya, a megye föllelhető írásos forrásainak kutatása vezette. Magáról az intézményről néhány éve Csíkszentgyörgy példáján publikált úttörő munkát (2012).

A megye fenntartói működését első pillanatra kissé meglepően kegyúri jog gyakorlásának határozza meg a szerző. A szó legáltalánosabb használata ugyanis földbirtokos családokra, illetőleg magukra a földbirtokos személyekre vonatkozik, minthogy azonban a középkortól városi közösségek is éltek vele, kétségtelenül helyén való a római katolikus székelyek helyi közösségével kapcsolatosan is alkalmazni.

A megye a faluval párhuzamosan létező, ugyanakkor szorosan együttműködő szervezet, klerikus és laikus elemek közös intézménye. Olyan helyiségekben, amelyekben kellően értékes ingatlanokkal rendelkezett (például az említett Csíkszentgyörgyön), azokra támaszkodhatott. Ozsdolán azonban saját vagyona nem fedezte szükségleteit, ezért döntően a közösség segítette fenntartását megjelölt célra szóló ajándékozással, rendszeres és alkalmi juttatásokkal vagy hosszabb távra szóló bérletekkel. A megye – mivel gazdálkodási egység is volt –, ennek megfelelően tevékenykedett, biztosította plébánosa és kántortanítója megélhetését, gondoskodott a templom szükségleteiről és állagáról, a plébániai és a kántorlakról, az iskoláról, a temetőről. Nem utolsósorban (nem jelentős) telekingatlanait kezelte, árendált, pénzforgalmat bonyolított le. Véleményem szerint indokolt lett volna jobban kiemelni a falu és a megye partnerségének, a párhuzamosság és együttműködés mellett az előbbinek – különösen a település külső kapcsolataiban megmutatkozó – nagyobb súlyát.

Imreh István nyomában, Bárh János tanulmányait is számba véve, eddig sajnálatosan kevés történeti-néprajzi munka készült az erdélyi faluról. Ez a körülmény akadályozta szerzőnket összehasonlító vizsgálatok elvégzésében és következtetések levonásában. A kutatást korlátozta, amit a könyvben több helyen említ, a források szegényessége, hiánya vagy elégtelensége. Annál inkább el kell fogadnunk tőle ezeket a megjegyzéseket, mert Bárh Jánosnak nemcsak ebben a könyvben, hanem legtöbb

történeti-néprajzi munkájában megmutatkozó szerzői erőssége az írásbeli források föl kutatása és földolgozása. Nem ellentmondás, hanem módszeres törekvés, hogy Ozsdolára vonatkozóan is több gyűjtő-levéltárban, továbbá a helyi plébánia irattárában, végül családoknál fellelhető iratanyagban is kutatott. Ebben a könyvben az elemzés hiányát esetenként anyagbemutatással, narrációval vagy közbe iktatott rövid esettanulmányokkal igyekezett pótolni. Itt említjük meg a függelékben közölt 19 válogatott dokumentumot is.

Több helyen további kutatásokra is biztat. Két kiragadott, különleges példát idézünk, amit a maga által meghatározott keretben nem dolgozhatott ki a szerző. Az egyik a pünkösdi ünneplése a havasban, ami feltehetően összefügg a nagy múltú, földrajzilag ugyancsak szerteágazó ünnepkörben a nyárkezdetet valamilyen rendkívüli szokással emlékeztetéssé tévő cselekményekkel. A másik témakör jóval szűkebb spektrumú, a templomi székek helyi társadalmi viszonyokra jellemző elosztásának kérdése. Egyfelől figyelembe vehető, hogy a magyar nyelvterület keleti felén ennek jelentékenyebb szakirodalma van, másfelől Erdélyben a nyugati keresztény felekezetek templomaiban az ülhelyek rendszeresítése a történelmi időben viszonylag későn, csak a 17-18. században vált általánossá.

A *'falu' és a 'megye' viszonya* címet viselő, a kegyúri jog gyakorlását összegző, más fejezetekkel összevetve azonban viszonylag rövid, tizedik fejezethez kapcsolódhatnának a nagyobb földrajzi és időtávlatba mutató további kutatások. Ahhoz, hogy tudjuk, mennyire egyedi vagy mennyire általános az ozsdolai példán részletesen ismertetett kollektív szerveződés, és mi az eredete, legelőbb tisztázandó lenne, hogy a római katolikus székelyekével azonos vagy hasonló formáció létezett-e a református és unitárius székelyek falvaiban valamint a szász evangélikusoknál, sőt messzebbre tekintve, nemcsak az erdélyi, hanem a magyar királyságbeli, különféle jogállású szabadalmas közösségeknél. A kérdés megválaszolása akár elvezethetne a középkori városok kegyúri funkciójához is.

Nem szeretnénk abba a szereptévesztésbe esni, hogy a szerzőn könyvismertetés keretében kérjük számon ezeket a lehetőségeket, csupán a továbbgondolás egyik irányára kívánunk rámutatni.

Nem először tesszük, de ismételten fontosnak tartjuk a figyelmet fölhívni arra, hogy szűkebb hazája, a Duna-Tisza köze néprajzi és történeti vizsgálatával tudományos presztízst szerző Bárh János – fölismerve a hiányok pótlásának fontosságát és az 1990 után megnyíló lehetőségeket – példaadó egyszerűséggel és kitartással kezdett és folytat erdélyi kutatómunkát. Az Ozsdoláról szóló a tizennegyedik önálló kiadványként megjelent erdélyi témájú kötete. Ezekhez járul még két általa szerkesztett tanulmánygyűjtemény, melyeknek többekkel együtt a szerzője is.

Az ozsdolai kutatásokat az OTKA támogatta, a könyv nyomdai előállítását az Ozsdolai Közbirtokosság tette lehetővé, maga a könyv a szerző kiadásában jelent meg.

Katona Edit – Tompos Lilla: Gyöngy az úri és népi öltözködésben az ókortól napjainkig. CSER Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft. – Néprajzi Múzeum, Budapest, 2015. 312 p., 298 kép.

Balogh Jánosné Horváth Terézia

Amikor a Cser Kiadó megkereste a Néprajzi Múzeumot azzal az ajánlattal, hogy gyöngy témában kiad egy tudományos és ismeretterjesztő reprezentatív kötetet, Katona Edit néprajzkutató vállalkozott arra, hogy úttörő módon egy kötetben mutatja be a népi tárgyakat az elit gyöngyeivel. Társ szerzője, Tompos Lilla művészettörténész a maga részét a Magyar Nemzeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei, valamint saját korábbi előmunkálatai alapján írta meg. Ezzel szemben Katona Edit dolgozta ki a kötet felépítését, ő írta a fejezetek túlnyomó részét, amelyekhez nem kevés új kutatást és feldolgozást végzett, a témához új régészeti és néprajzi ismereteket gyűjtött hazai és

külföldi múzeumokban, kiadványokban. Mint az ő fejezeteinek egyik lektora, olvashattam készülése közben is a művet, követhettem alakulását a végső megoldásig, alaposan megismerhettem tartalmát és ismertethetem szakmánk számára.

Előzményként a 19. század közepe óta számos cikk és könyv jelent már meg Magyarországon, amelyek főleg az úri divat gyöngydiszeiről szólnak. A *népi gyöngyviseletre csak a legutóbbi évtizedekben* figyelt néhány kutató. Az eddigi publikációk *úri és népi viszonylatban is csupán* egy-egy kisebb szeletét dolgozták fel a témának, szorítkozva egy-egy időszakra, egy-egy területre a Kárpát-medencén belül.

Katona Edit és Tompos Lilla azonban megkísérelte arányosan összegezni a *gyöngykultúráról nyerhető ismereteket*, a teljesség igényével felvázolni a *történetet*, gazdagon illusztrálva főleg múzeumi tárgyak képével. Mindezen túl még nagyobb *újdomsággal* szolgálnak mind a divattörténet, mind a népviselet művelői számára azzal, hogy nem külön vizsgálják az egyes társadalmi csoportok gyöngykultúráját, hanem kisebb időbeli egységeken belül egymás mellett. Ilyen jellegű vizsgálatok ugyanis még szinte egyáltalán nem születtek nemzetközi viszonylatban sem, noha sokan emlegették, emlegetik szükségességét.

Ők maguk így jellemezték munkájukat a bevezetőben: „A kiadvány a gyöngy felhasználásának történetét a neolitikumtól kezdődően korszakokra tagolva mutatja be, bár a felvonultatott műtárgyak zöme a 17–20. század közötti időből származik, mert az egyre nagyobb mérvű gyöngyhasználatot az egyre több fennmaradt gyöngymunkával lehet reprezentálni. [...] a Kárpát-medencei 'gyöngykultúra' bemutatására vállalkozik. Elsősorban a magyar anyagra összpontosít, de figyelmet fordít a nemzetiségek sajátos ízlésű gyöngymunkáira is. [...] A kötet a gyöngy felhasználásának társadalmi különbségeit is igyekszik feltárni. Kronológiai tagolásban a felső réteg reprezentatív, általában mesterek által készített mives tárgyai mellé rendezi a közrend/köznép szerényebb, legtöbbször saját előállítású gyöngymunkáit. Mindez azért szolgálhat tanulságul, mert az alsóbb néposztályok mindig is mintaként tekintettek az előkelők világára, és igyekeztek követni öltözködési szokásait. [...] tárgyaljuk a gyöngyök különböző funkcióit.” Hangsúlyozni kell, hogy a korábbi publikációk inkább a formákról szoltak, a funkciókról alig, ezért e téren is úttörő ez a vállalkozás.

A gyöngyre vonatkozó alapismereteket nemzetközi viszonylatban is összegző, első nagyobb egyiséget is javarészt Katona Edit alkotta. Kilenc fejezete közül hatot ő írt meg (a gyöngy meghatározása, az édesvízi kagylógyöngy, az üveggyöngy felfedezése és típusai, a gyöngyfunkciók áttekintése, az értékmérő funkció, a mágikus szerep), egyet írt Tompos Lilla (a gyöngy, mint az árucseré eszköze), kettőt pedig közösen fogalmaztak meg (az igazgyöngyről és a gyöngyből készült szentolvasóról). – Ez a szintézis is módszertani mintául szolgálhat más kultúrtörténeti jelenségek vizsgálóinak, összefoglalóinak.

A Kárpát-medence gyöngykultúrájának áttekintése a könyvben a „legkorábbi”, honfoglalás előtti leletek bemutatásával kezdődik. Ez is Katona Edit összeállítása, csupán a borostyánról szóló „betét” való Tompos Lillától.

A következő egységben a honfoglaló és letelepedő magyarok emlékeit szintén Katona Edit prezentálja.

A további fejezetek két-két alfejezetből épülnek fel. Az első Tompos Lilla munkája, ő az elit gyöngyviseletét írja le és szemlélteti, a másodikban pedig Katona Edit helyezi mellé az adott korszak közrendi és népi adalékait.

A 11–15. század gyöngy-kincseit feltáró fejezetben helyenként még összemosódik a két alfejezet témája. A főrendről szóló alfejezetben a sokszor publikált koronázási palástunk is szerepel a

gyöngyhímzéses gallérjával. A közrendűek alfejezete különösen sok új tudományos eredménnyel szolgál. Katona Edit alkotta meg a pártá fogalmát általában kibontó terjedelmes „betétet”, és ő szövelt a nyakban viselt, nemcsak közrendi szentolvasókról is.

Ezt követi a 16–17. századi emlékek fejezete. Abból a korból már több főúri gyöngyös ruhadarabot és kosztümábrázolást őriznek múzeumaink. A közrendűek fennmaradt gyöngyös öltözetdarabjait ekkor is főleg párták képezik és viseletkódex-lapok szemléltetik.

A 18. századból származó gyöngyös főúri öltözekelemek részben hagyományörzők, részben a nyugati divat hatását tükrözik, mint például az asszonyi fejkötők. De sok az átfedés a korabeli polgárásszonyok viseletével. Érthetetlen, hogy Tompos Lilla miért foglalkozik itt és a későbbiekben is a strasszal, mint befoglalt ékkövel, hiszen a gyöngy, mint átfűrt, fűzhető díszítőelem fogalmát a kötet legelején tisztázta Katona Edit, mintegy kettejük nevében. – A 18. században a köznép már egyre jobban utánozta, mert utánozhatta a magasabb rendűek ruházatát. Gyöngydiszes ruhadarabjai ebben a században is főleg a párták voltak.

A 19. századi gyöngy kultúra megszorodott tárgyi emlékei nyomán teljesebb kép alakult ki, az adalékok és példák jobban kiértékelhetők. – „A polgárság gyöngymunkái” teljesen új ízlésvilágot tükröznek. Ezeket ajánlatos lett volna összevetni népi darabokkal, mint például a dohányzacskókat vagy a pénztartót (99. kép), melynek gyöngyözés nélküli változata gyűrűtartó (Néprajzi Múzeum 65.140.807). Néprajzkutatóval egyeztetni kellett volna a 126. képen mutatott „esküvői fejkötő”-nek titulált tárgy funkcióját, hiszen ez nem pártá/koszorú, hanem asszonyi fejkötő! – „A gyöngy a népviseletekben” alfejezetben újra előkerülnek pártáformák, de olyan tárgyak is, amelyek a korabeli polgári tárgykultúrát utánozzák. Katona Edit meg is fogalmazta, hogy az empire és biedermeier gyöngymunkák késéssel és átfogalmazva érkeztek a köznéphez. A 139. kép lószőrös-gyöngyös tűtartója esetében utaltam volna történeti-nemzetközi hátterére, a muszlim amulett-tartók hasonló háromszög-szerkezetére. A viaszgyöngyről szóló „betét” szövege jelentős új tudományos eredmény. – Egy külön, harmadik alfejezetet, világméretű nemzetközi kitekintést is alkotott Katona Edit az egyik kiemelkedően fontos 19. századi jelenségről, az üvegyöngy világhódító útjáról.

„A 20. század emlékei fejezet” természetesen a legterjedelmesebb, leggazdagabb. – Tompos Lilla „az elit estélyi öltözetei” címke alatt vette sorra a jellegzetes adalékokat. A 182. képen egy olyan tarsolyt mutat, amely 100 évvel korábbi formát idéz. Ezek a párhuzamok, visszautalások a könyv értékes elemei. Hiba volt azonban 184. képen közölni nyakékeket „lánc”-nak nevezni, hiszen a felső példány szalag, az alsó pedig zsinór (amit a gyöngyfűzők gyöngyhurka névvel illetnek). – A „Gyöngy a népviseletekben” című alfejezet remek új összefoglaló a témáról, amely alaposan bővítette és „kikerekítette” népiékszer-kutatásunk korábbi eredményeit, sok meglepetést hozott. A képvalogatás pompásan kihasználta a múzeumi gyűjteményekben rejlő gazdag lehetőségeket. Az úri gyöngyökre vonatkozóan még hiányzik a funkciójuk feltárása, de a népi gyöngyök világában Katona Edit remekül illusztrált fejezetekben bontotta ki ezt az ékesítő, jelölő és mágikus szerepüket. Összegzésében ő idézi azt a korábbi megfigyelést, hogy a fém ékszerek helyett a gyöngy kedvelése bizonyos fokig magyar sajátosságnak tekinthető.

A 21. századra vezet át Tompos Lilla fejezete, „Napjaink gyöngymunkái”. Részben olyan mai gyöngymunkákat sorakoztat fel, amelyek új, iparművész tervezés eredményei, részben olyanokat, amelyek népművészeti hagyományokon alapulnak. A függelékben ugyanő a gyöngyfeldolgozás technikáit mutatja be.

A szerkesztő, a könyvtervező és tördelő munkáját is dicséri a könyv néhány eleme. Öröndöset, hogy a cím végső változata méltóságteljesen szerény, tárgyyszerű, fedi a tartalmat, nem hangzatos.

Sajnálatos, hogy a borító színvilága nagyon tompa, ellentétben a tárgyalt tárgytípus ragyogásával. A kötet mindkét fő tartalmi eleme, az úri és a népi gyöngy szerepel ugyan a borítón, de az úri példa dominál, míg a homályosan megjelenített népi gyöngyös tárgyak az átlagos szemlélő számára nem értelmezhetők, sőt nem is vehetők észre. A belívben magukkal ragadnak a pompás színes képek, sok nehézséget kellett legyőznie a fotósnak, hogy ezt a minőséget elérje, de a tördelés után az illusztrációk részben kisebbek lettek a kelteténél, részben pedig nagyobbak. Túl sokat tördeltek a tükröt kitöltőre, sőt kifutóra, kibillentve az arányt hangsúlyos-hangsúlytalan között.

Szerkesztéskor viszonylag kevés teret hagytak a szövegnek, azon belül is olyan megköötöttségekkel kellett élniük a szerzőknek, amelyek megkérdőjelezzik az elvileg alapvető tudományos-ismeretterjesztő műfaji jelleget. Nehézséget okoz írónak, lektornak, olvasónak a szöveg közé tördelt „betét”. Egyszerűbb és hasznosabb lett volna e helyett a kiadvány végén kislexikont adni. Nagyon megköötötte a szerzők kezét, hogy a szöveg közben nem engedélyezte a szerkesztés az idézetek szabályos, jogszerű meghivatkozását. Ez hiányérzetet kelt az igényesebb olvasóban, és különösen kellemetlen meglepetést okoz azoknak a szerzőknek, akiket idéznek. A Kiadót illetheti a sorozatos plágium vádja.

Határozottan elfogadhatatlan, hogy az előzékpapíron helyeztek el reklámokat, hiszen ez a nemes felület arra való, hogy a színvonalas kiadványok rangját emelje, hangulatát aláfesse. Ha az adott okot erre, hogy az íterjedelem miatt nem fértek el a belív végén a reklámok, akkor inkább a fejezeteket kommentár nélkül bevezető, de a fejezetekben úgyszintén ismétlődő képeket kellett volna elhagyni.

Kíváncsú, hogy ez a tartalmában nagyon értékes és újszerű, kivételében nagyrészt tetszetős kötet érjen meg második kiadást, amelyben a szerzők tovább fejleszthetik tudományos módszerüket, végjegyzetekkel élhetnek, és művük számára szebb keretet kapnak. Így tenné a Kiadó eladhatóbbá ezt a korpuszt.

Romsics Imre: A Kalocsai Sárköz települései a XI–XVII. században. Kalocsa, Viski Károly Múzeum. 2016. 156 p. 129 kép, 8 térkép (ebből 6 nagyméretű színes)

Schill Tamás

A Kalocsai Sárköz legjelentősebb könyvkiadója a Viski Károly Múzeum és a Kalocsai Múzeumbárátok Köre 2016 júniusában mutatta be legújabb kötetét, ami a kiadó gondozásában megjelent kiadványok szokásos igényességével készült, és a több mint két évtizede indult Kalocsai Múzeumi Értekezések sorozat 17. darabja. A mű előzménye a Kalocsai Sárköz honfoglalás kori régészeti korpusza, amelyhez a honfoglalás kori és Árpád-kori falvak történetének megírására kérték fel Romsics Imre etnográfust, kalocsai múzeumigazgatót. A kötet elsődleges célja az egyes települések lokalizálása volt.

Az időkeret kialakítása tekintetében döntő tényezőként szerepelt, hogy az első írásos említések nem adnak elegendő támpontot az Árpád-kor feldolgozásához, ezért a kutatás időhatárát a török uralom végéig, a 17. századig kellett kibővítenie a szerzőnek.

A kötet rámutat arra a jelentős kutatási eredményre, hogy írott dokumentumokkal, illetve régészeti módszerekkel a Kalocsai Sárköz területén 131 település mutatható ki, és ezeknek legtöbbjét már a honfoglalás óta elkezdtek lakni. (Érdekességgént említem meg, hogy a fellelt 11–17. századi kalocsai sárközi települések területén most csupán 21 lakott hely osztozik!) Az írott források adatai alapján megállapított településeket három oldalas táblázatban összegezte a szerző.

Romsics Imre a régészeti terepmunkák adatai alapján megállapítja, hogy a területen több Árpád-kori lelőhely volt, mint amennyi településnevet megőriztek az írásos források. Ez azzal is magyaráz-

ható, hogy e korban nem volt ritka például egy teljes falu odébb költözése a termőföld kimerülése után. A településszerkezet is jelenthet magyarázatot, amennyiben a falvak lakóházak szétszórt halmozából álltak.

A szerző egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a Kalocsai Sárköz településhálózata már a 10–11. század folyamán kialakult, és a 16–17. századig majdnem teljességében fennmaradt és élt. A török megszállás alatt kezdődött meg a pusztásodás és a kis falvak eltűnése. A kis falvak a környezetükben található nagyobb településekbe, az újkori falvakba tagozódtak be, amelyeknek határait ugyanúgy a különböző vizek határozták meg, mint az összes föllelt település határát. Szép példa erre Dusnok, amelynek területe 17 középkori kis faluból alakult ki.

A falvak néveredetéről ugyancsak meglepő eredménnyel szolgál a kötet: a fellelt falvak nevei a névizsgálat szerint 82%-ban magyar eredetűek! A magyar településnevek mellett török, szláv, német és latin eredetű helynevek is találhatók a területen.

A Kalocsai Sárköz templomos helyeinek bemutatásából látható, hogy e tájon tömegesen voltak olyan templomok, amelyek nem hagytak maguk után különösebb nyomot, illetve alig lehet megkülönböztetni más építményektől. Számtalan paticsból, vályogból, vagy fából készült templom lehetett. Ezekből a pusztuló anyagokból készült templomokból még az 1700-as években is bőven volt a Kalocsai Érsekség területén, és még a század végén is fontos helyeken cseréltek sártemplomot kőépületre. Ezek alapján nem meglepő Romsics megállapítása, hogy a Kalocsai Sárközben az Árpád-korban sokkal több templomos hely volt, mint amire a régészeti terepbejárások alapján következtethetni lehet.

A kötetben felsorolt települések sokféle tudományos szempontot ötvöznek: régészet, néprajz, történettudomány, nyelvészet stb. A kötet egyik lábjegyzete szerényen utal arra a másfél évtizedes terepbejáró munkára is, amelynek során a Kalocsai Sárköz északi részén több tízezer hektáros területet szisztematikusan derítettek föl, és több mint ezer régészeti lelőhelyet azonosítottak a Viski Károly Múzeum munkatársai. Ennek az óriási munkának az eredményein kívül a szerző támaszkodott a korábbi régészeti feltárásokra, terepbejárásokra is.

A könyv megszületése kapcsán a háttérmunkálatokra is rá kell világítanunk. A Viski Károly Múzeum és vezetője – néprajzkutatóként – elkötelezett híve a régészeti munkának. Jól tanúsítja ezt a múzeum által végzett számtalan régészeti feltárás, még több terepbejárás, restaurátori munka. Ezt az erőfeszítést a Viski Károly Múzeum évek óta módszeresen végzi a Kalocsai Sárköz területén. A régészeti munkálatok és az aprólékos kutatói munka ilyen kötetekben csúcsonyul ki és kerül az olvasó elé.

A könyv egyik fő erénye, hogy a meghatározott 131 kalocsai sárközi település mindegyikének szentelt egy-egy oldalt a szerző. Ez ugyan nagyobb és fontosabb települések esetében kevésnek tűnhet, de csak így volt tartható a kötet koncepciója. Egyes falvak esetében azonban, a fellelhető adatok szegénysége miatt, csak rövid, jelzésértékű leírás maradt.

Ugyancsak értéke a könyvnek a közölt számos egyedi, kézzel rajzolt mérnöki térkép, amelyek az egykori településeket jelölik, elhelyezésüket könnyítik. A térképek jó része a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár archívumából való. Az egyes települések mellé illusztrációként tett képek is igen értékesek és beszédesek: a tárgyalt kor és terület különleges régészeti leletei, terepbejárások fotói és a mai helyszíneket bemutató képek színesítik a már rég eltűnt települések leírását. Néhány tárgykülönlegesség a kötetben bemutatott tárgyak közül: a kalocsai múzeum rovásírásos, illetve palmettadíszes nyíltegez száját burkoló csontlemezek, a sármégyi templom mellett talált Limoges-i corpus, áttört kályhacsempe a középkori Szelid faluból, a középkori Pataj temploma alapfalának fotója feltárás közben, a Homokméggy-Székes honfoglalás-kori temetőjéből szarvassal díszített ezüstveretes övcsat, továbbá aranyozott ezüst veret.

A kötet szakmai lektora és előszavának szerzője Dr. Révész László kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum régész-szakmuzeológusa, a tárgyalt kor elismert szakértője.

A kötetben hat darab kihajtogatható, részletes, színes térkép található, amelyből négyet a könyv szerzője szerkesztett. Ezek a 131 azonosított kalocsai sárközi települést, a Kalocsai Sárköz településhálózatát szemléltetik a különböző korokban s helyezik el a tájban, illetve egy térkép segítségével földrajzilag is nyomon követhető az Árpád-kori települések etimológiai szempontú besorolása.

Romsics Imre a Kalocsai Sárköz 11-17. századi településeit bemutató könyve a térség középkori és török-kori magyar történelmének megkerülhetetlen, alapvető munkája, de tanulságul szolgálhat más tudományok számára is. A könyv a honfoglalók által benépesített Kalocsai Sárköz településeinek legkorábbi adatait gyűjtötte egybe, s ezzel a településtörténeti kutatások útján iránymutatásul szolgálhat az elkövetkezendő vizsgálatok számára.

Kepéné Bihar Mária – Lendvai Kepe Zoltán – Tivadar Éva: Hetés népi táplálkozása. Hogy ne menjen feledésbe 3. Módszertani sorozat. Kiadó Magyar Nemzeti Művelődési Intézet. Lendva 2015. 212 p.

Knézy Judit

A szerzői hármas nem tudományos igényű táplálkozási monográfiát kívánt írni, hanem népszerűsítő célzatú könyvet a régi hetési ételek és táplálkozási szokások iránt érdeklődő közönségnek: „gyakorlati szempontokat tartva szem előtt.” Nagy örömet okoztak mind a kezdő, mind a gyakorlott sütő-főző embereknek. Az általános ismertető mellett 78 részletes, jól követhető ételleírás adtak illusztrálva 70 új, színes és 10 archív fotóval. A 20. század időszakát választották elsősorban visszaemlékezések alapján felhasználva szakirodalmi eredményeket is. A hagyományosnak tekinthető táplálkozás-szerkezet alapvető átalakulását az 1970-80-as évekre tették, amikor az asszonyok külső munkát vállaltak. A parádés kivitelű, olvasmányosan megírt kötet könyvészetileg is kiemelkedő alkotás. Tudatosan választottak az ételleírások közé a közösség identitását ápoló fesztiválokon szereplő, ma is ismert, de néhány újra felfedezett ételt is.

Az első rész bevezetője beszél arról, milyen tudományok foglalkoznak a táplálkozáskultúrával, milyen tévedések fordulnak elő például egyes hetési eredetűnek tartott, de jövevény ételekkel kapcsolatban. A konkrét ismertetést a hetési konyha tüzelőberendezésével és alakulásával, a konyhában folyó munkával és étellel kezdték. A nyersanyagok házi előállítását, feldolgozásukat nem ételosztályok szerint, hanem fő összetevőjük alapján írták le. A kásafélékkel kezdték. Emlegették a magyar, szlovén és horvát hagyományok egymásra hatását, részben német és osztrák hatást is. Gyakran idéztek a hetési adatok mellett Lendva vidéki és Mura menti táplálkozási leírásokat is. Az itt élő paraszti lakosság a 20. század első felében önellátó volt és alig vásárolt bármit üzletben, piacon. A növényi eredetű ételnyersanyagok esetében még e növények fajtáit is jelölték, de az állatokét sajnos nem. Az ételféleségeket tudatosan nem a szakirodalom kategóriái szerint nevezték meg és csoportosították, hanem aszerint, hogy adatközlőik hova sorolták ezeket. A kásafélék és kásalevesek kedveltsége még a 20. század első két harmadára is jellemző, sok kölessel és kukoricadarával, kevés hajdinával. szinte a fejadagok egynegyedét adták. Jellemző eszközük a kásadaráló. A kása, dara mellett, kukoricából, rozsából egyféle liszt került a háztartásba. A malomból viszont a korpán kívül háromféle búzaliszt érkezett haza. Hetés a rozskenyeres vidékek közé tartozott a legutóbbi időig, kelesztését kovászmaggal végezték, a tészta maradékából sült a langalló. A kenyeret megelőző kelesztetlen kenyérről nincs adatuk. Csak ünnepen készült első búzalisztból fehérkenyér, kalács, perec, bukta, esküvőkor,

keresztelőkor fumu – már élesztővel is kelesztve. A kenyeret mindenhez fogyasztották, ünnepen a kalácsot vagy perecet adtak a hús mellé. A levesbe való és főtt tészta, a kemencében vagy zsírban sült tészta, palacsinta, fánk második búzalisztből, a rétes elsőből, a rántás a vöröses színű harmadikból készült. Pogácsát gyúrtak kukoricalisztből is, sőt káposztalevélen is sütötték. A szakirodalom öntött tésztának jelöli a tejjel kikevert durvább vagy finomabb (kukorica, búza) lisztből, sőt köleskásából való kizsirozott tepsibe tett és kisütött készítményt. (*sütt kása, málé*). A tejből, tejtermékekből sok fogyott, de sajtot nem készítettek, vaját alig köpültek. A túrót kétféle módon is tartósították: fűszeresen összekeverték, kiszárították, füstölték kis csomókban, de készült favéndelyben keserűtúró is. Egyetlen húsevő napot tartottak hetente korábban. Az ünnepi friss kezdő leves egy egész (öreg) tyúkból való *tikleves* volt rendszerint, de csirkepaprikást vagy tejfeles csirkét is tálaltak ünnepen. A főtt vagy sült húshoz nem volt garníring, csak kenyér, mártás, savanyúság.

A sertésvágás leírása során vázolták a bontást, a frissen készült ételeket, a hús, a szalonna feldolgozását, füstölését, a töltelkes készítményeket. Nem ismerték a kolbászt. A ma is helyi jellegzetességnek tartott *vágott zsirt* és *vindőhúst* itt is és a receptek között is részletezték. A *bogrács* nevű, háromféle húsból való pörkölt, de a gulyás és pincepörkölt is új növény e területen. Ma is elsősorban a tökmagolajat használják nemcsak böjtben, hanem általános ízesítőnek tejfellel, hagymával stb. Krumpli, bab, káposzta, fehérrépa, zöldségfélék felhasználását elfogyasztott mennyiségük sorrendjében írták le. Ide sorolták babból és a burgonyából való, még liszttel is kevert főzelékpépeket is. (nevük *babpép, sűrűbab, dödölle*). A télre való tárolási módokról és tartósítási eljárásokról (savanyítás, befőzés, aszalás) ebben az általános részből tájékozódhat az olvasó. Rövid az összefoglaló a gyümölcsök, olajos magvak, gombák, a méz és cukor, italok, s a boltban vett élelmiszerek felhasználásáról. A tejfeles tökmagolajjal kevert salátákat fő ételnek számították.

Az étkezések napi, heti és évszakok szerinti rendjének ismertetésénél nem térnek ki arra, hogy találtak-e nyomot a napi kétszeri (téli) főétkezésre. Itt úgy alakult ki az étkezés menüje, hogy hétköznapi csak egyféle – lehetőleg tartalmas meleg étel volt ebédre, illetve fő étkezésekkor. Különösen nehéz munkát végzőknek két tál étel járt, esetleg húsos is. A táplálkozással kapcsolatos ételrendek és szokások közül külön tárgyalták a jelentősebb gazdasági munkák napi étrendjét. A táplálkozás évi rendje cím alatt a naptári ünnepekhez kapcsolódó étkezési szokásokat ismertették. Külön fejezet rész az emberi élet fordulóihoz kötődő táplálkozási szokások közzététele. Mivel többségében katolikus vidékről van szó, nagyon precízen kitértek a böjtök betartására. Itt még esküvő délelőttjén korábban teljes böjtöt tartottak, de utóbb már csak háromórányit.

A receptleírások csoportosítása eltér az előbbiektől, nem fő alapanyagok, hanem nagyjából az ételosztályok szerint vették sorra. A kenyér készítésével kezdték, majd folytatták a kásafélékkel, a tej, tejtermékes menükkel. A levesek és főzelékfélék címszó alatt: csak egyetlen főzelék olvasható a tökfőzelék, de tizenhárom leves. A *cibereleves* itt rántott és túróval dúsított étel és kenyeret aprítottak bele. A *kása-* és *savanyúleves* képviselik a régebbi ízlést, az utóbbi sertés belsőségekből való. A leve-seket főképp rántással sűrítették, ritkább volt a savanyított és csak habart leves. Külön részt iktattak a receptek sorába az egytálételek címszóval, különböző technikával főzött ételekkel, mint a babpép, paprikás krumpli, csirke-, gombapaprikás, pincepörkölt. A disznótoros friss húsos és tartósított ételek sok receptje is ide került. A mártások közül hatféle is ismertet. Ezután a gánicák, mállék, dödöllék, az ötféle olajos saláta, sült majd a főtt tésztaételek következnek, a kelt tészták, a rétesek és sütemények.

A szerzők céljukat elérték, népszerűsítették az általuk hetésinek tartott ételek széles választékát. Érdeklődést keltettek a hetési paraszti életmódja iránt is számos érdekes és újdonságnak számító részlet közlésével. Ez utóbbiak a szakemberekben is gondolatokat ébresztettek, de kérdések is me-

rültek fel, melyekre választ várnak. Elmaradt Hetés falvainak felsorolása. A Hetésből eljáró idénymunkások, ingázók, külföldön dolgozók hatásáról nem tudtunk meg semmit. A sertésfeldolgozás leírásából nem derül ki, hogy a hájas tészta készítésén túl mit tettek a többi hájjal. Érdekes lenne ennyi adat birtokában az eddigi szakmai eredményekhez kapcsolódni, pontosítani, miben hozott kutatásuk újat. A már elfogadott szaknyelvi kifejezéseket a helyi nevekkel együtt feltüntetni, a megfelelő ételosztályokat figyelembe venni. A nagytáji elterjedésekre is érdemes lenne kitérni, összehasonlításokat tenni az ausztriai, szlovéniai, dunántúli táplálkozási adatok alapján. Bizonyos ételféleségek megléte, vagy hiánya is jellemezheti Hetés étkezési kultúráját például a búzalisztból való sterc, az aszalt gyümölcsös rozskenyér stb. eljutottak-e Hetésbe?

Silling Léda: Piacok, vásárok, emberek. Néprajzi Tanulmányok a Vajdaságból. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2016. 235 p.

Szőke Anna

Silling Léda tanulmánykötetében a paraszti életmód egyik legalapvetőbb területével foglalkozik. A létfenntartásnak azt a pontját, szegmensét – történetesen az árucsere fogalmát, tágabb értelemben tartalmát – dolgozta fel, amelyről a vizsgált területen meglehetősen kevés tudományos szakirodalom jelent meg. Ez Zombor, egykori megyeszékhely.

Silling Léda arról a területről, abból a „közegből” származik, ahol az árucsere forgalom a megélhetést jelentette az emberek számára. Megtermelni, értékesíteni, befektetni, újratermelni és ismét értékesíteni megszakítások nélkül. A tanulmány egyik sokszínűbb része a piacozás tettenérése.

Bevezetőjében utalás történik a vásárok helyének létrejöttére, milyen tényezők játszottak közre egy-egy nagyobb vásári helyszín kialakulásakor, illetve milyen szerepet játszottak a piacközpontok a régiók esetében.

Vásártörténeti áttekintést kapunk arról, hogyan vált Zombor piacközponti tényezővé. Olyan fontos adatokat oszt meg velünk, mint azt, hogy Szabadka csak harminc évvel később, 1779-ben kap jogot vásár tartására a pátenstől, és akkor is kevesebb piaci és vásári napot, mint Zombor. Következtethetünk, hogy az árucsere legfőbb góca Zombor és környéke volt. Vásárhellyé alakulását településtörténeti adalékok teszik színesebbé. A vonzáskörzet kialakításának igen fontos tényezői voltak az utak, melyeken sorompóval ellátott kapukon keresztül lehetett csak átmenni, s ahol az örök a piacra jutás jogát megfizették. Mai szemmel nehezen tudjuk elképzelni, hogy a szekérutak, közutak, királyi utak, vásáros utak sorompóval rendelkeztek.

A zombori nagyvásárok és piacok mellett a sokoldalú árucsere-forgalom színhelyéül szolgáló, széles táji jelentőséggel bíró kupuszinaai települést mutatja be. A kupuszinaiai az itt eltöltött harmadfélszáz év alatt híres konyhakertészei lettek a vidéknek. A gyenge minőségű földön nem lehetett csak gabonatermesztésből megélni, illetve lehetett volna, de szegények maradtak volna, vagy földönfutóvá alakult volna sorsuk. Konyhakerti terményeikkel bejárták a volt Jugoszláv állam minden nagyobb városát, ami a nagy távolságok miatt sokszor hetekre szétszakította a családokat. A kupuszinaiai ember találékonysága kimeríthetetlen. Erre következtethetünk Silling Léda részletes, színes leírásából, amikor a piacra való előkészületeket mutatja be, vagy a mindennapi étkezéseket. Mivel a városokban történő árucsere kikerülhetetlen társadalmi folyamat is volt, életmódjukat közvetett módon befolyásolta. Ez volt a jobb világot megélt paraszti társadalom ideje, majd korszakváltások következtek a kupuszinaiai piacozásában. A távolsági piacozás kb. harminc évig tartott (1960 – 1990). Sokrétű migrációs tevékenységük mégsem jutott el a Balkán Duna alatti Szerbiába és Macedóniába. Való-

jában miért is nem jártak piacra a kupuszinai termelők? - tehetjük fel a kérdést. Silling Léda erre is választ ad tanulmányában. Idővel, a kereskedelem felgyorsulásával a délről, Szerbiából érkező áru kiszorította a helybélieket, ezért váltani kényszerültek, virágkertészettel kezdtek foglalkozni, a külterületeken pedig gyümölcsösöket telepítettek. A piacozás tetten érhető Kupuszina építészeti örökségében is. A település sokszínűségét a kiszélesedő látókör is befolyásolta.

A szerző levéltári kutatásai közel hozzák a ma emberéhez a múltat, azt, hogy a múltban is volt elvándorlás, a múltban is tűntek el települések, mások viszont „megerősödtek”. A vásárokon, mint találkozó helyeken és alkalmakkor idősök találkoztak fiatalokkal, iparosok a kereskedőkkel. Az ismeretterjesztés szempontjából ezek a találkozások igen fontosak voltak. Az új ismeretek hatását korszakokra bontva mutatja be a szerző.

Szerémségbe is elkalauzol bennünket a javak cseréjének útvonalán keresztül.

Silling Léda nem általánosságban ír a vajdasági vásárokról, az árucseré forgalmáról, hanem rávilágít azokra a specifikumokra, amelyek egy-egy vásár / város jellegzetességei. Így például az újvidéki halpiac, vagy mikor érdemes Beskára árut vinni, vagy mit jelent részese lenni egy rumai vásárnak. A tanulmányban helyet kapnak az ok és okozati összefüggések, azok a tényezők, amelyek merőben megváltoztatták egyes őshonos piacaink arculatát, lásd indijai piac, amelyet a menekültek urálnak.

A vásárok élelmiszer-ellátói a sátoros kocsmások, lacikonyhások, akik a leghangosabb, legillatosabb részét képezik ennek az eseménynek. Ruma különlegesen híres ezekről a sátrakról. Több sorban egymás mellett sorakoznak a pecsenyesütők. Egy-két helyen láthatunk sült malacot, pljeskavicasütőt. Jelentős többségben vannak azonban a kecskegidát, bárányt nyáron sütőgető szakácsok. A szerémségi Maradék magyarjai is azt mondják, hogy a nélkül nem mennek haza a rumai vásárból, hogy jól ne laktak volna „jagnyetinából”, bárány sültből. Helytörténeti pontossággal ismerhetjük meg a piacos/vásáros települések létrejöttét szintén levéltári adatokra hivatkozva.

Silling Léda tanulmányának van még egy nagyon lényeges szegmense: a szerb nyelvű szakirodalomban felhasználása. A tanulmány kiegészítő része azokról az interkulturális szokásokról szól, amelyet a vásárolók eltanultak egymástól, s amelyeket ma már úgy építenek be mindennapjaikba, mint ami a sajátjuk.

Bákiné Molnár Erzsébet (szerk.): Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászságról Bathó Edit tiszteletére. Damjanich János Múzeum. Szolnok, 2016. 468 p.

Petercsák Tivadar

Tudományszakunk sajátossága, hogy 60. születésnapjukon tisztelgő kötettel köszöntjük a tudományos, múzeumi és oktatási területen kiemelkedően teljesítő kollégáinkat. Megjelenése, fáradhatatlan aktivitása alapján szinte hihetetlen, hogy immár ebbe a körbe tartozik Bathó Edit is! A tisztelgő kötet a „jászok nagyasszonyának” szól, aki néprajzkutatóként, múzeumigazgatóként, kiállítások rendezőjeként, folyóiratok és kötetek szerkesztőjeként, a jász népviselet megújítójaként és különböző kulturális programok szervezőjeként járul hozzá évtizedek óta a jász öntudat ébren tartásához és fejlesztéséhez. Egy kiállítás megnyitóján a recenzens is megtapasztalhatta azt a szeretetet és érdeklődést, amely a Jász Múzeum igazgatója iránt megnyilvánul Jászberényben. Országos szinten a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület választmányi tagjaként és a kis múzeumokat összefogó tagozat vezetőjeként segíti a magyar múzeumügyet. Városában és a Jászságban végzett munkáját, országos jelentőségű tudományos és közéleti tevékenységét négy köszöntő (Szabó Tamás, Deme Péter, Selmeczi Kovács Attila, Kalmár Pálné) ismerteti, a kötet végén található bibliográfia pedig számszerűen

is tartalmazza az ünnepelt által publikált könyveket, tanulmányokat, közleményeket, konferencia- és ismeretterjesztő előadásokat.

A szerkesztő a tisztelgő tanulmányokat négy témakörbe csoportosította: régészet, történelem, néprajz és muzeológia. Cseh János Kengyel környéki gepida házakat és gödröket, valamint Fodor István a magyarországi szkíta régészet kezdeteihez adatokat közlő cikke után Selmeczi László és Langó Péter tanulmánya kapcsolódik a Jászsághoz. A négyszállási temető leletei a jászok 13. századi megtelepedéséhez, tárgykultúrájához és keresztény hitéhez szolgáltatnak újabb adatokat. Kertész Róbert a Szolnokon előkerült középkori keresztek európai párhuzamait ismerteti, Pálóczi Horváth András pedig a korai jász oklevelek személyneveinek tanulmányozásával a jászok beköltözésének körülményeihez közöl adatokat.

A 14 történeti témájú dolgozat nagy része közvetlenül a Jászsághoz kötődik. Farkas Kristóf Vincze a jászfényszaru templom építéstörténetével, Szikszai Mihály Jászberényi hídjával, Kiss Erika egy jászberényi vendéglátóhely hagyományaival foglalkozik. A 20. századot Kele József első világháborús levelezései (Bojtos Gábor), egy jászberényi család 1944-es tragédiája (Cseh Géza), az itteni földosztás (Csönge Attila), valamint a politikai szervezésű 1948-as jászboldogházi Péter-Pál ünnep (Besenyei Vendel) idézi fel. A jász identitás alapjainak megismeréséhez járul hozzá Bánkiné Molnár Erzsébet a 18. századi jászsági földbirtoklási és földhasználati jogszokások összegzésével, Bagi Gábor az 1868-as redempciós mozgalom forrásának bemutatásával, Papp Izabella a „jász király”-nak nevezett Sipos Orbán törvényhozásban kifejtett tevékenységének feltárásával. Nagy Janka Teodora és Szabó Géza egy hosszabb kutatás előzményeként közöl mentalitásbeli jellemzőket a jászokkal rokon osztóktól. A Jászkun Kerület 18. századi boszorkányperei (Czegény Istvánné) már a néphit világába vezetik az olvasót. Őrsi Julianna dolgozata pedig a 21. századi jászkunsági fiatalok családdal kapcsolatos jövőképét vázolja fel, amelyben egyre több negatív jelenség lazítja fel a családi közösséget és a helyi társadalmat.

Az ünnepelt szakterülete, a néprajztudomány képviselői 15 tanulmányt publikáltak. Ezek kapcsolódnak Bathó Edit kutatási témáihoz, területeihez, Jászberényhez és a tágabb alföldi tájhoz. Kókai Magdolna a jászok világképét alakító tényezők mellett a természeti jelenségekhez fűződő hiedelmeket mutatja be a Jász Múzeum adattári gyűjtései alapján. Az egykori jászkunsági állattartás fontos elemei voltak a jószágok számontartására szolgáló tulajdonjegyek, amelyek közül a bélyegzővasakat adja közre Szakál Aurél. A mai méhészkedési gyakorlatot Fodor István, a Tisza-tavi halászatot pedig Őrsi Zsolt dolgozatából ismerhetjük meg. Bárh János 1756-os adatközlése a jász települések közötti határvillongásokba enged bepillantást. Fodor Ferenc a jászkiséri Felsőpálos puszta egykori redemptus gazdái által létrehozott Pálospusztai Közbirtokosság szervezeti kereteit és működésének részleteit tárja fel az 1870-es évektől az 1890-es évekig. Ez fontos adalék a spontán módon szerveződő paraszti gazdasági közösségek működése országos elterjedtségének megismeréséhez. Viga Gyula és Viszócky Ilona dolgozatának tanulsága, hogy a Jászság népének műveltségét nemcsak a sajátos földrajzi körülményekhez való alkalmazkodás és a karakteres társadalmi struktúra határozta meg, hanem a szomszédos tájakkal való kapcsolat révén ide került javak is. A népi táplálkozás témájával négy dolgozat foglalkozik. Novák László a török eredetű „pasztorma”, „pasztormán” kifejezés száritott, füstölt hús, valamint a török hódoltság idején a töröknek beszolgáltatásként járó vágómarha, adó értelmű terminológiáját vizsgálja, és megállapítja, hogy a nagykőrösi és kecskeméti magyarságnál nem volt ismeretes a marha- és juhhús préselt, száritott változata. Bartha Júlia a nálunk kunoknak tulajdonított boza eredetéről, szélesebb körű elterjedéséről számol be, amely ital a 21. század elején már az USA-ban és az európai reform táplálkozásban is szerepet kap. Mészáros Márta tanulmányában a régi kun lakodal-

mak rostélyos kalácsáról ír, amely az 1970-es évekig jellemző volt. Bereznai Zsuzsanna Móra Ferenc édesanyja által is kedvelt édes tészta, a „kalafantyú” kiskunfélegyházi változatait adja közre. Somsics Imre gyakorló vőfélyként szerzett ismeretei alapján nyújt árnyalt képet a reneszánszát élő tisztség mai gyakorlatáról és a lakodalmi szokásrend ezredfordulóra jellemző változásairól. A termés védelmében fontos szerepet játszó szentek 18. századi jászberényi szoborcsoportjának ikonográfiai vonatkozásait ismerhetjük meg Gulyás Éva dolgozatából. Nagy Molnár Miklós Bartók Béla gömöri népzenei gyűjtéséhez kapcsolódóan közöl újabb adatokat, Kürti László pedig az eredetileg néptáncos ünnepelt előtt három pásztortáncra vonatkozó emlékeinek közreadásával tisztel meg.

A múzeumigazgató Bathó Edit köszöntése nem lenne teljes a muzeológiai tanulmányok nélkül. Buschmann Ferenc a Jász Múzeum négy évtized alatt létrejött természettudományi gyűjteményét és az azzal összefüggő publikációkat ismerteti. Gócsáné Móró Csilla a tápiószzelei Blaskovich testvérek és a Blaskovich Múzeum értékörzésének bemutatásával ösztönöz a lokális hagyományok ápolására. Gecse Annabella a Damjanich János Múzeum néprajzi gyűjteményében végzett revízió tapasztalatainak közreadásával enged bepillantást a muzeológiai munka mindennapjaiba. A tanító és néprajzkutató Bellosics Bálintra emlékezve Virágné Juhász Nyitó Klára felhívja a figyelmet arra, hogy a néprajzi ismereteknek milyen fontos szerepe van napjaink pedagógusképzésében és a mindennapi oktató, nevelő munkában.

A sokunk által tisztelt Bathó Editet köszöntő kötet tanulmányai révén nemcsak a jeles néprajzkutató és múzeumi szakember munkásságáról tudhatunk meg mélyreható részleteket, de a Jászság, Szolnok megye és az Alföld történetére, népi kultúrájára, múzeumi munkájára vonatkozó ismereteink is jelentősen bővülnek. Az illusztrációkban gazdag könyv gyarapítja a szaktudományokat, és közvetlenül is segíti a jászok már eddig is komoly eredményeket felmutató hagyományörző tevékenységét, példamutató identitásuk megőrzését.

Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya: A magyar nyelv Horvátországban. Szerkesztette: Kontra Miklós. Budapest–Eszék, Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet, 2016. 309 p.

Berente Anikó

A magyar nyelvtudomány nagy adóssága volt egészen az 1990-es évekig, hogy a Trianon után két-nyelvű kisebbségbe került magyarok nyelvhasználatát nem igazán vizsgálták. Ennek egyik oka a politikai diktatúra berendezkedése, a másik pedig a magyar nyelv művelő hagyomány hatása volt. A hétvéztizednyi hiányt pótolandó, 1993-ban megalakult egy magyar és külföldi nyelvészekből álló munkaközösség, mely céljaul tűzte ki a környező államok kisebbségi magyar nyelvhasználatának szociolingvisztikai elemzését. *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című kutatás keretein belül a vizsgálatot Kárpátalján, Erdélyben, Vajdaságban, Szlovákiában, Ausztriában és Szlovéniában végezték el, amelyekből monográfiák is születtek (az erdélyi kivételével). Ezek a kötetek a szélesebb olvasóközönség számára is elérhetőek az interneten, szabadon letölthetők az MTA Könyvtárának Repozitóriumából (link: <http://real.mtak.hu/>).

A kötetek alapjául szolgáló terepkutatást Kontra Miklós vezetésével a környező országokban 1996-ban végezték el, ám a horvátországi magyarok ebből a vizsgálatból akkor kimaradtak a délszláv háború miatt. A horvátországi kutatást 2013-ban kezdték el pótolni, melynek eredményeként 2016-ban a sorozat ötödik köteteként megjelenhetett *A magyar nyelv Horvátországban*.

A kutatócsoport az 1996-ban végzett terepkutatás során magyarországi kontrollvizsgálatot is végzett, s ezt a horvátországi gyűjtés során meg is ismételték. Így lehetőség nyílt a határon túli és határon belüli nyelvhasználat összevetésére, sőt, a határon túlról gyűjtött adatok egymással is összehasonlíthatóak, most már a horvátországi eredményekkel is kiegészítve.

A magyar nyelv Horvátországban az előző kötetekhez hasonló szerkezeti felépítést mutat. Az első nagy fejezet történeti demográfiai adatokkal szolgál: a szerzők röviden áttekintik Horvátország földrajzi és népesedési viszonyait, az ország történetét a horvát honfoglalástól a 20. század végéig, majd részletesebben is megismerhetjük a kisebbségben élő magyarok történetét, helyzetét. A horvátországi magyarok száma a horvát összlakosság 0,3%-át teszi ki. A kis lélekszámú közösség több mint fele többé-kevésbé tömszerűen a Drávaszögben, a többiek pedig szórványban élnek az ország különböző területein.

A 2. fejezet röviden bemutatja a legfontosabb adatokat a földrajzi és etnikai viszonyokat illetően, a magyar kisebbség főbb jellemzői részletesebben viszont a 3. fejezetből derülnek ki. Itt olvashatunk a földrajzi elhelyezkedésről, településszerkezetről és az ehhez szorosan kapcsolódó gazdasági-társadalmi felépítésről, valamint olyan fontos, nyelvhasználatot befolyásoló területekről, mint a műveltség, az egyházi élet, a magyar nyelvhasználók azonosságtudata és nyelvi attitűdjeik, vegyes házasságok, néprajzi és nyelvi tagolódás stb.

A 4. fejezetben megismerhetjük a horvát politikai berendezkedést, az oktatásban is szerepet játszó kisebbségpolitikát, valamint a nemzeti kisebbségek jogállását is. Az első négy fejezet nagy érdeme, hogy rávilágítanak azokra az összetett motivációkra, melyek befolyásolhatják mind az egyéni, mind a közösségi nyelvhasználatot, melyek elősegíthetik a kétnyelvű közösségben élő emberek nyelvek közötti választását, sőt akár nyelvcserejét is. A kötet egyik nagy erénye tehát éppen itt rejlik: a könyvet nemcsak nyelvészek forgathatják haszonnal, hanem néprajzosok, valláskutatók, szociológusok is.

Az 5. és 6. fejezet már kifejezetten nyelvészeti vonatkozású, hiszen előbb tárgyalják a nyelvhasználati kérdéseket, majd a 6. fejezetben bemutatják azokat a nyelvi változókat, amelyek kontaktushatást mutatnak. A gyűjtés során alkalmazott kérdőíves módszer átfogó jellegét mutatja, hogy nemcsak a nyelvi jelenségekre voltak kíváncsiak a kutatók, hanem például a nyelvek ismeretének fokára, hol tanulták az ismert nyelveket, milyen nyelvet használnak a kisebbségben élő magyarok a privát és nyilvános színtereken, milyen nyelvi konfliktusok, atrocitások érték már őket vagy melyik nyelv használatával tudnak jobban boldogulni stb. Az adatokból kinyert eredményeket a szerzők látványos táblázatokkal és diagramokkal is bemutatják.

A kutatás nagy pozitívumának tekinthetjük azt is, hogy a terepmunka során – természetesen ha az adatközlők is beleegyeztek – hangfelvételek is készültek, így több mint 80 órányi (többé-kevésbé spontán beszédet megőrkítő) hanganyagot is rögzítettek. Az így gyűjtött anyagba a helyi nyelvjárás sajátosságai is bekerültek, s noha nem szisztematikus gyűjtésről volt szó, mégis tehetek a kutatók néhány megállapítást a tájnyelvvvel kapcsolatban. A kötet bemutat néhány hangtani (például zárt *ě* használata, *ö*-zés stb.), alaktani (például igeragok használata: *tudja ~ tudi* stb.), szókészletani (például *szok* 'üditő', *majica* 'póló' stb.) és két mondattani megfigyelést. Ezek rövid bemutatásakor a szerzők mindig feltűntetik azt is, hogy mely településen, milyen korosztályba tartozó adatközlőtől hallották a jelenséget (162–5).

Összességében a nyelvi vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy az adatok sokban hasonlítanak a Magyarországgal szomszédos államokban eddig feltárt jelenségekre. Természetes dolog, hogy a horvátországi magyarok nem úgy beszélnek, ahogy a magyarországi egynyelvű beszélők, s ennek oka éppen az, hogy a horvátországi (illetve természetesen a többi ország területén élő) magyarok kétnyel-

vű beszélők. Lényegében tehát a nyelvi jelenségeket érintő különbségek nem adnak okot aggodalomra általánosságban a magyar nyelvet illetően. Nyelvi jogaitak tekintve a horvátországi magyarok a kodifikáció szintjén elég jó helyzetben vannak, nincs olyan törvényileg meghatározott hierarchia az államnyelv és kisebbségi nyelvek között, mint például Szlovákiában, de ez természetesen nem azt jelenti, hogy a kisebbségi nyelvi jogok érvényesítése könnyű lenne Horvátországban. Ugyanakkor az emberek gazdasági helyzetének biztosítása nélkül a nyelvi jövőkép nagyon is bizonytalanná válhat: nem a nyelv megmentését kellene célul kitűzni, hanem a nyelvet beszélő emberek közösségeit kellene célirányosan segíteni. Ugyanis ha megállítani nem is, de lassítani mindenképp lehetne a nyelvben többször is említett asszimilációs folyamatokat – és nemcsak Horvátországban.

Végül a kutatás egészéhez köthető pozitívként megemlíteném még azt is, hogy több kutató aktív részvételével 2001-ben megalakult a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat, melynek célja, hogy a magyar szótárakat és más kézikönyveket „határtalanítsa”: ezekben a munkákban nemcsak a magyarországi magyar változatokat tüntetik föl, hanem a határon túliakat is, ezáltal leírva a különbségeket a határon belüli és kívüli nyelvváltozatok között. A kutatóhálózat munkája eredményeként az interneten is elérhető egy, a Magyarországot körülvevő hét ország magyarul régióinak (Erdély, Felvidék, Vajdaság, Kárpátalja, Horvátország, Muravidék, Örvidek) szavait tömörítő szótár (link: <http://ht.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage>), melynek segítségével megismerhetjük a különböző nyelvváltozatok szókészletli sajátosságait, jelentéseit, ugyanakkor a határon túliak is megkereshetik e szavak közmagyar megfelelőit (ha vannak).

Pusztay János: Nyelv? Politika? Esszék a nyelvi kulturális sokszínűség érdekében. Budapest, Nap Kiadó 2016. 143 p.

Gráfik Imre

A kézbe való keménytáblás könyv hátsó borítóján – mintegy a kiadó ajánlásaként - olvasható: „Az optimista várakozás szerint századunk végére eltűnik a ma még használt nyelvek fele, a pesszimisták szerint 80-90 százaléku. Hogy lesz-e még valaki, aki megszólal nyenyecül? Talán jobb, ha nem próbálunk meg válaszolni erre a kérdésre. Ma azonban születnek versek nyenyecül, működik a mind fenyegetettebb nyelv kultúráteremtő ereje.”

Idézet is olvasható Jurij Vella nyenyec költő *Hatodik fájdalom* című – komor, szinte tragikus hangulatú verséből, melyben: „Előre siratja népe sorsát, mint aki tudja, majd, egyszer, amikor már nem lesz kinek énekelni, a világ úgy veszít el valami pótolhatatlan értéket, hogy észre sem veszi. Ahogy a globalizáció elefántja sem figyel az eltaposott nemzet-hangyákra. Arra, hogy lehet-e valamit tenni ez ellen, több válasz is létezik. Van, aki éppenséggel azt hirdeti: így van ez rendjén. A világüzem hatékonyabban működhet, ha egyszerűbb, nem zavarja a kultúrá sokszínűsége.

Mégis azt gondoljuk: nekünk ez a sokszínűség tetszik, és a világ nem egy nagyvállalat. Ezért gondoljuk azt is, hogy a nyelvi sokszínűség érték, és mert pótolhatatlan: megfizethetetlen. A nyelv személyiségünk része, amely a múlt feneketlen kútjának mélyéből hozott emlékeket őriz. Az a közösség, amelyik elveszti, önmagát veszíti el.”

Pusztay János Prima Primissima díjas nyelvész, egyetemi tanár a nyelvvesztés fenyegetettségében élő közelebbi és távolabbi nyelvek, köztük nyelvrokonaink egyik legjobb ismerője a kérdésben határozott: „A nyelv nem áru, nem fogyasztási cikk, amelyet megveszünk, használunk, és ha meguntjuk, újat veszünk helyette, mert ha másikat veszünk, akkor nagy valószínűség szerint más kultúrát, és ami még súlyosabb: új identitást is kell hozzá vásárolnunk.”

A könyv, mely a szerzőnek e tárgykörben írott esszéit tartalmazza, *Bevezetés: Hangulattól a tényekig* cím alatt elgondolkodtató párhuzammal indul: „Sokat beszélnek a biodiverzitásról, sokat – bár szakértők szerint nem eleget – tesznek a flóra és a fauna megőrzéséért. Kevesebb szó esik a nyelvi–kulturális sokszínűségről, holott a nyelvek és kultúrák megmaradása vagy eltűnése nagymértékben befolyásolja a világ jövőjét.” (6. oldal)

Megtudjuk továbbá a bevezetésből, hogy csupán az utóbbi negyedszázadban ismerték föl, és ez a két terület szorosan összefügg egymással. A Nemzetközi Etnobiológiai Társaság kulcsszerepet játszik abban, hogy hangsúlyozták a kulturális és biológiai diverzitás kapcsolatát. 1988-ban a brazil Belém-ben tartott konferencia záródokumentuma tartalmazza – többek között –, hogy világszerte semmisülnek meg az őslakosság kultúrái; az őslakosság képviseli a világ genetikai forrásainak 95%-át; a kulturális és biológiai diverzitás között megbonthatatlan kapcsolat van;

A kérdéskör úttörője, Possey (1985 – a hivatkozások földoldása a kötet végén található, az Irodalom-ban) szerint az őslakosság ismeretei jelentik a kulcsot a természetes biotikus források fenntartható felhasználásához.

Szinte közhely, hogy minden nyelv szoros kapcsolatban van földrajzi és társadalmi környezetével. A nyelvbe beágyazódott ismeretek segíthetnek a környezet megővésében és megőrzésében, valamint az azt használó ember életminőségének javításában (Maffi 2001). A környezettel a hosszú távú együttélés révén kialakult bensőséges kapcsolat figyelmen kívül hagyása empirikus információk elvesztését idézheti elő.

A világban mintegy hat-hétezer nyelvet beszélnek (Gordon 2005), ám ez a szám évről évre csökken. 12 nyelven beszél a világ népességének fele (Nettle-Romaine 2000). A legelterjedtebb nyelvek a többi nyelv kárára gyarapítják beszélőik számát, s az utóbbiak előbb-utóbb a kihalás sorsára jutnak (Maffi 1999; Crystal 2000; Tsumoda 2001). A földrészek között Európa a nyelvekben legszegényebb kontinens, ahol a nyelvek száma alig haladja meg a kétszázat. Ezzel szemben csak Nigériában mintegy ezer nyelvet beszélnek (Nettle-Romaine 2000). Mindebből következik, hogy a nyelvek többsége kis nyelv. A „kis” jelző természetesen nem a nyelv minőségére, hanem a beszélőközösség méretére vonatkozik. A kis és nagy nyelvek legfontosabb jellemzője, hogy mindegyikük kiszolgálja az adott beszélőközösség igényeit. Az azonban elgondolkodtató, hogy a nyelvek 96%-át a világ lakosságának csupán 4%-a beszéli (Gál 2009), valamint, hogy a nyelvek 83-84%-a úgynevezett endemikus, azaz csak egyetlen országban beszélt nyelv. (A magyar nyelv a 40-50. hely valamelyikén található a beszélők létszámán alapuló sorban.)

Mindezekből kikövetkeztethető az ismertetésünk elején írott megállapítás. Eszerint tehát évszázadunk végére kihalt vagy erősen veszélyeztetett helyzetbe kerül a nyelveknek mintegy fele (Krauss 1992). Ezt a feltételezést használja az UNESCO (2003a) is. Ugyancsak Krauss szerint a ma beszélt nyelvek mintegy 90-95%-a száz éven belül kihalt vagy erősen veszélyeztetett helyzetbe kerül (UNESCO 2003b). Azaz 3-600 nyelv marad fenn, amelyeket a szülők továbbadhatnak gyermekeiknek. A legborúlátóbb feltételezés szerint mindössze 40-50 nyelv marad meg, amelyekre – szimbolikusan szólva – a Microsoft programjai és a Nokia telefonmenük le lesznek fordítva (Rannut 2003).

A valóság azonban sokkal összetettebb, a helyzet a fenti jövőbelátásoknál sokkal bonyolultabb. Gondoljunk csak J. G. von Herder jóslatára, mely – fölrázva a korabeli magyar értelmiséget – éppen ellenkezőjére fordult. A nyelvújítás, majd a reformkor törekvései révén a magyar nyelv alkalmassá vált arra, hogy a köznapi használaton túlmenően kielégítse a tudomány, a művészetek és a politika igényeit is.

A szerző meglátása szerint: „Ma is a reformok korát éljük. Új alkotmány született, átalakult a közigazgatás, az oktatás, ezen belül a felsőoktatás szerkezete s némileg tartalma is. Folyamatban

van a kulturális nemzet összekovácsolása, amelynek igényét a trianoni békediktátum szétszakította magyarság kultúrában és nyelvben megvalósítandó egysége vetett fel.

Magyarország 2004 óta tagja az Európai Uniónak, annak számos előnyével és nem kevés hátrányával együtt. Az EU egyik legfontosabb irányelve a nyelvek és kultúrák védelme, különös hangsúlyt helyezve a kisebbségi, regionális nyelvekre és kultúrákra. Minden EU-tagállamnak vannak nemzeti kisebbségei, ám kétségtelen, hogy az anyaországon kívül hét állam területére szakadt magyarság helyzete a legkényesebb. Igaz, hogy a Magyarországgal szomszédos, jelentős magyar kisebbséggel rendelkező államok közül Szlovákia, Románia, Szlovénia és Horvátország már EU-tagállam, s megkezdődtek a Szerbia csatlakozásáról (sőt Ukrajna lehetőségeiről) szóló tárgyalások is, ám a nemzeti kisebbségek kérdése mindmáig megoldatlan, illetőleg ha az adott államok megoldottnak tekintik azt, akkor az nem az EU irányelvei szerinti megoldás.” (11. oldal)

Pusztay János, az uráli nyelvekkel foglalkozó nyelvészprofesszor mind nyelvtörténeti, mind nyelvpolitikai szempontból azonban távolabbra is kitekint. Mint írja: „Aggudalommal figyeljük Oroszországban élő nyelvrokonaink sorsának alakulását: nyelvük, kultúrájuk továbbélési esélyeit, miközben hajlamosak vagyunk megfeledezni a saját helyzetünkben felbukkanó veszélyekről. Sok a párhuzam az Európai Unióban, illetve az Oroszországban élő finnugor népek és nyelveik között, még ha a politikai-közigazgatási helyzet, a közösségek létszáma eltérő is.” (12. oldal)

Voltaképpen ezekről a kérdésekről szól a kötet minden egyes írása, az egyes esszék címe önmagáért beszél: A nyelvek jövőjét befolyásoló tényezők; Esettanulmány: a diaszpóralét; Nyelv és identitás; Esettanulmány: A madárnyelvű nép: a csángók; Esettanulmány: Irodalom és identitás; A nyelvvideológia tervezése a nyelvtervezés ideológiája; Ne építsünk Patyomkin-falvakat!; Az iskola – az anyanyelv utolsó mentővára; Kétnyelvűség: áldás vagy átok; Nyelvmentés, nyelvújítás; Minek nevezzék?; A magyar megoldás: NH-Collegium Fenno-Ugricum; És a magyar nyelv?

A könyvecskét olvasva, még a talányosabb című írásból is kiderül a szerző gondolatvilága, tenni akarása, a nyelvészpálya utóbbi évtizedeiben tudatosan vállalt nyelvpolitikai törekvése. Mind megannyi látlet, tényközlés és kérdésfelvetés, illetve következtetés, megállapítás, javaslat, ajánlás, melyekkel lehet egyetérteni, vitatkozni, másként vélekedni, s nem csak nyelvészként, hanem éppen akár néprajzsként is.

Mondhatnánk, hogy a szerző elfoglalt, hiszen nyelvészként, ráadásul a kis nyelvek kutatójaként, hivatalból kötelessége a veszélyeztetett, illetve kihalt nyelvek védelme. Ám, ha csak ez lenne a motivációja írásainak, akkor is érdemes – mindenkinek, és különösen a társtudományok művelőinek – kézbe venni a kötetet. Ennél azonban sokkal többről van szó; egy a kultúrák sokszínűségéért nem csak aggódó, hanem sokféle módon és formában, jelesen a nyelv eszközével és erejével is felelősségteljesen kiálló 21. századi értelmiségi példázatáról.

Néprajztudományunk mindenkor figyelemmel volt a nemzetiségi, etnikai, kisebbségi kultúrák alakulására; a hagyományos műveltség dokumentálásával, és a változásfolyamatok kutatásával egyaránt. Elég itt utalnunk csak az utóbbi évtizedek nemzetiségi néprajzi konferenciáira és az elhangzott előadásokat, tanulmányokat tartalmazó kötetekre. Ezek köréből egyet – Voigt Vilmos tanulmányát – hivatkozva is a szerző (sajnos pontatlanul, s éppen azt, melynek szerkesztője voltam, helyesen: Gráfik Imre /szerk./: *The Minorities at the Turn of Millennium – Kulturen der Nationalitäten an der Jahrtausendwende – A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 2001.

Az igényes nyomdai kivitelezésű könyv (Séd nyomda kft. Szekszárd) szerény – döntően személyes vonatkozású – színes illusztrációt is tartalmaz.

Végezetül; bevallom, hogy én az optimisták körébe tartozom, már csak választott hivatásomnál fogva is, és bízom abban, hogy a kultúrák sokszínűsége, s benne a nyelvek sokfélesége, nemcsak fennmarad, hanem kiteljesedik, s nem csak régióink, hanem az egész világ javára.

Ethnologia. Multidiszciplináris szaktudományi folyóirat. 2016. 1–4. szám, 646 p.

Balácsi József Attila

Sokszínű tematikával, mélyenszántó elemzésekkel, elgondolkodtató tényekkel és remek illusztrációkkal találkozhat az *Ethnologia* elektronikus folyóirat 2016-os évi 1–4. számának olvasója. A közlemények tematikus blokkokba (Ázsia, Afrika, Amerika, elméleti cikkek) vannak elrendezve: összesen 2 beköszöntő írás, 23 tanulmány és egy bibliográfia, s ezt követi 25 könyvismertetés. A kötetet Bodrogi Tibor fényképe vezeti be: az ő emléke előtt tisztelegnek a kötet összeállítói.

1. Általános és elméleti írások: dolgozatában Voigt Vilmos először az európai Agnus Dei-motívumkör egy kis szeletét, a zászlótartó bárányt vizsgálja, majd ismerteti az indonéziai textilművészet egyik népszerű témáját, a lélekhajó-ábrázolást, végül további kutatási szempontokra hívja fel a figyelmet.

Simon Róbert a *Ne ölj!* tilalom utóéletét követi nyomon. A tízparancsolatot magyarázták vallási és filozófiai szempontból egyaránt, gyakran homlokegyenest ellenkező értelmezéssel. A szerző azt fejtegeti, általánosítható-e a nemzeti-törzsi társadalomban gyökeredző szabályrendszer, és felfogható-e etikailag értelmezett emberi törvényként.

Pesthy Mónika tanulmánya a vértanúság kérdéskörét taglalja Izsák, Iphigeneia és Ignác áldozatának alapján. Az eredetileg a természeti istenségnek szülő emberáldozat idővel összekapcsolódott a *meghalni valakiért* paradigmájával, és önkéntes áldozattá alakult át.

Hoppál Mihály cikke, amely az 1982 májusában szervezett *Erősz a folklórban* című háromnapos konferencia előadásainak rövid ismertetése, az erőszak az emberi kultúrában betöltött szerepét boncolgatja.

2. Bodrogi Tibor művészetetnológiai elvei: Annak idején Bodrogi Tibor írta a *Magyar néprajzi lexikon* etnológiáról szóló szócikkét (1: 744–745). A folyóirat szerzői (akik közül néhányan tanítványai is voltak) most művészetetnológiai felfogásáról szóló három alaptanulmányát közlik (*A művészetetnológia helyzete és problémái* 1968, *Őstársadalmak művészete* 1976, *Törzsi művészet* 1978), Voigt Vilmos 1986-os elemző cikkével együtt.

3. Etnológia és régészet: Zboray András gazdag képanyaggal kísért dolgozata a délnyugat-egyiptomi Vadállatok barlangja festményeinek világába kalauzol minket. A vidék lakói különféle stílusban alkottak: az állattenyésztők csordáikat örökitették meg, a vadászok kizárólag kerek fejű alakokat ábrázoltak, egyesek miniatűr embereket és vadállatokat festettek realista módon, míg a vadászgyűjtögető életmódot folytatók művészetére az előbbi három némely vonásai jellemzőek.

Benkő Mihály és Erdélyi István munkája a szárgátkai kultúra és a hunok kapcsolatát elemzi. A szibériai Szidorovka és Iszakovka 1986-ban előkerült sírleletei segítséget nyújtottak a korábban szkíta emlékeknek tekintett ötvösművek eredetének meghatározásában. A hunok a II–IV. században nyugat felé vonultak, s elfoglalták a szárgátkai kultúra területét is. Az ottani ugor lakosság részben megsemmisült, részben északra menekült, a maradékuk pedig a hunokkal együtt nyugatra vonult és a magyar etnogenezis egyik elemévé vált.

4. Ázsia: Birtalan Ágnes cikke az 1991–2015 között Mongóliában végzett terepmunkák hatalmas anyagából ad ízelítőt. Az alapfogalmak (sámán, sámánizmus) tisztázása után bemutatja Baldzsir darhat sámánasszony életének legfontosabb eseményeit (1913–2003).

Hoppál Mihály óriási példaanyagot felvonultató írása a Nap, tűz, fény és világosság fogalmának elemzésével égitestünk szerepét vizsgálja az uráli népek mitológiájában, kitérve egyéb fényjelenségekre (mint lidérc) is, majd arra próbál választ adni, megtalálható-e a naptisztelet a magyar folklórban.

Sipos János egyedülálló és hiánypótló tanulmánya a törökországi bektásik zsoltáiról és népdalairól szól. 1999–2003 között 24 faluban 150 személytől több mint 900-at vett videóra Csáki Évával közösen. A iszlám előtti kultúra számos elemét őrző vallások kutatása fontos az őskeresztény közösségek és a török identitás kutatása szempontjából egyaránt. A kottákkal bőven illusztrált cikk közli több népdal szövegét és fordítását is.

Csáki Éva az előbbi zenei témát folytatja: karacsáj-balkár, kirgiz és azeri szöveggyűjteményében a török népek körében lejegyzett több ezer népdalból szemezget, és rövid szemelvényeket közöl 92-ből, latin ábécével írt szövegükkel és magyar fordításukkal. A népdalkutatókon kívül e dalok számot tarthatnak a néprajzosok, a nyelvészek, irodalom- és vallástörténészek érdeklődésére is.

5. Amerika: Rákóczi István és Mário Clemente Ferreira dolgozata egy magyar jezsuita, Éder Xavér Ferenc (1727–1772) térképét ismerteti. *Brevis Descriptio Missionum Societas Jesu Provinciae Peruanae vulgo Moxos* [A Jézus Társaság Moxos perui tartományban lévő misszióinak rövid leírása] című 280 oldalas munkája nemcsak a tartomány, hanem egész Peru térképét közli. A 20 missziót feltüntető lap 1767 után készülhetett, a jezsuitáknak a spanyol gyarmatokról történő kiűzését követően. A szerzők aprólékosan nyomon követik, hogyan változott meg az 1791-ben kiadott térkép, mit módosított-szerkesztett rajta Makó Pál apát, a szöveg gondozója.

Erdélyi István érdekfeszítő cikke az eddig ismert egyetlen olyan térképről szól, amelyre a vikingek tengeri útvonalait is berajzolták. Az 1599-ben készült másolat egy 1944-ben elpusztult, nagyobb atlasz 56. oldala. Föltehető előzménye 1440-ből ismeretes.

Wassányi Miklós tanulmánya a Martin Frobisher angol hajóskapitány útjáról (1577) készült francia nyelvű beszámoló egyik részletét közli. Ez a ma ismert első híradás az inuit (eszkimó) kultúráról. A csekély empátiával megáldott krónikás részletesen ecseteli a börturhakészítést, a divatot, a kitörölhetetlen tetoválást, az étkezési szokásokat, a kutyaszánt, a csónakot, a bálnabőr sátrát, a dárdákat, az íjakat, a kereskedelmet és a vallást.

Bence Áron írása a braziliai tupi indiánok rituális emberevési szokásaiba nyújt betekintést. Európában a kannibalizmus a XVI. század végére vonult be a boszorkánysággal vádolt nők bűneinek lajstromába. Mind a tupi nőket, mind a boszorkányokat idegennek, ördöginek tekintették, s az 1590–1598-as nördlingeni boszorkánypereken, ahol 35 személyt vádoltak csecsemőevéssel, egyértelműen kimutatható a braziliai kannibalizmus hatása.

6. Afrika: Biernaczky Szilárd a zimbabwei sona dicsőítő költészet szerepét vizsgálja az afrikai folklórban, felvázolva az ógörög, az óegyiptomi és az arab népeknél is megtalálható műfajmélleti és művelődéstörténeti hátterét. Az afrikai anyag jellemzése után a szerző ismerteti a műfaj keletkezését, gyakorlatát és típusait, majd a sona költészetből ad válogatást magyar fordításban, megjegyzésekkel.

Szilasi Ildikó 2007 és 2012 között terepen (Kinshasában és Gunguban) végzett etnográfiai kutatása alapján a kongói pendék táncos-maszkos rítusai közül a férfivá avatási szertartást mutatja be. Rövid szakirodalmi áttekintés, a pendék földjén végzett kutatás történetének és a rítusok ismertetése után vázolja a Gungu Fesztivál történetét, majd ismerteti a pendé maszkos táncokhoz kapcsolódó tárgyi kultúrát. Az idők változnak, s velük együtt változnak a rítusok is: a maszkok, öltözetek, hatalmi szimbólumok és hangszerek a társadalmi-gazdasági folyamatok hatására módosultak, s egyidejűleg újabb tárgyak, maszkok és szimbólumok jöttek létre a hagyomány folytatása jegyében. A cikkhez színes képmellékletek tartoznak.

Turóczi Ildikó Északnyugat-Kamerunban dolgozott háziorként, ami megkönnyítette néprajzi kutatásait: a betegekkel történő folytonos kapcsolattartás lehetővé tette, hogy megismerje a közösség különféle rétegeit, és tanulmányozza az eltérő közösségi normák egymáshoz való viszonyát, az emberek életről-halálról vallott nézeteit és hiedelmeit. A dolgozat bemutatja a vidéki közösségekben fellelhető törzsi hagyományokat, szokásokat, rítusokat és hiedelmeket a születéstől a halálig és a temetkezési szokásokig.

7. Interdiszciplináris kitekintések: Besenyő János a Közép-afrikai Köztársaság banda, gbaja, mandzsia, szara, mboum, mbaka és jakoma etnikumát mutatja be. Az ottani konfliktusoknak többnyire etnikai és vallási háttere van, s ezért fontos honfitársaink pontos információval való ellátása. A térképpel és grafikonokkal illusztrált dolgozat gyakorlati fogantatású: az odautazók számára készült, akik az afrikai béketámogató műveletekben vesznek részt.

L. Rédei Mária cikke az afrikai migráció időszerű kérdéseit köti csokorba. Vizsgálja, milyen politikai, törzsi, vallási vagy természeti katasztrófák hatására vágtak neki Európának az afrikai tömegek, hogyan alakult ki 2015-re egy tömeges migrációs piac, és mi okozta a schengeni rendszer felkészületlenségét. A Közel-Keletről és Észak-Afrikából elvándorló lakosság mintegy fele 2000 után érkezett Európába, négyötöd része munkaképes korú, többsége arabul beszél, és gyengén tud angolul, 42%-a BSC fokozattal vagy ennél magasabb végzettséggel rendelkezik. A Nyugat-Afrikából induló tömegek fő kiáramlási iránya Spanyolország, ahonnan többen továbbmennek.

8. Az ismertetett könyvek tematikája a következő: népmesék és kreolizáció az Indiai-óceánon, hagyományos eposzok, a spirituális közvetítő, Ábrahám öröksége, az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése, zsidó folklór, az őskorok művészete, a Változások könyve, Mormon könyve, támadás az evangélium nevében, a Tibeti halottaskönyv, a világ megreformálása, a karacsajok népzeneje, kirgiz népdalok, afrikai irodalom, Jan Jansen professzor munkássága, a Libiai-sivatag sziklaművészete, kelet-afrikai archaikus hősepika, afrikai mítoszkatológusok, a folklór helye az afrikai irodalomtörténetekben, az afrikai szóművészet, az utenzi műfaja, pendé hagyományok és Nagy Sándor Afrikában.

Végül egy kritikai megjegyzés: a bibliográfiákban keveredik a cirill betűs nyelvek szavainak magyaros (népszerű) (*Il'jics*), tudományos (*Il'ič*) és angol (*Ilyich*) átírása – gyakran egyazon címeírásban. Miért ne lehetne a címeket az eredeti ábécével megadni? Továbbá ajánlatos volna egységesíteni a jegyzetek és az irodalomjegyzék formátumát.

Anna Schmid – Doris Buddenberg szerk.: Opium. Museum der Kulturen Basel. Basel, 2015. 198 p.,
Anna Schmid – Kathrin szerk.: Fischer Mission Possible? The Basel Mission Collection. Reflecting Cultural Encounters. Museum der Kulturen Basel. Basel, 2015. 240 p.

Kemecsi Lajos

A Museum der Kulturen Basel két időszaki kiállítási katalógusának ismertetése kiváló alkalmat kínál arra, hogy a korszerű néprajzi – antropológiai múzeumi gyakorlatról is röviden szót ejtessünk. A svájci intézmény küldetésében is hangsúlyozott társadalmi múzeum kifejezés szó szerint a francia *musées de société*-ből származik, melynek meghatározása eredetileg az *écomusée* széles körére utal. Franciaországban a kifejezés arra a múzeumi tevékenységre vonatkozik, amely a különböző közösségekhez közel áll, azokkal szoros együttműködésben zajlik. Ez a fölfogás az angolszász múzeumi környezetben sem ismeretlen, hiszen kiválóan rokonítható az ott elterjedt társadalomtörténeti múzeumok fogalmával. A nemzetközi téren messzemenően elismert francia gyakorlat, illetve a *socialhistory* múzeumok angolszász irányultsága rendkívül közel áll egymáshoz. A néprajzi múzeu-

mokban/társadalmi múzeumokban a tárgyak rendszeres gyűjteménnyé alakítása a világ megismerése s megismertetése érdekében történik. A korszerű néprajzi múzeumokra jellemző, hogy a múzeumi kiállításokra úgy tekintenek, mint a modern tudásrendszerek permanens újrendeződésének és társadalmi-politikai világképekbe történő beágyazódásának alapvető eszközeire. A kiállítások megvalósításánál létszükséglet annak fölismerése, hogy az intézmények küldetését támogató egyediség és a különlegesség ma a virtuális világok korában a múzeumok valóságában van: a valós környezet, valódi emberekkel való találkozás és együttlét, valódi beszélgetések biztonságos találkozási helyként működik a korszerű múzeum. A baseli múzeumban a svájci és nemzetközi anyag jellegét és méretét tekintve is hasonló léptékű, mint a budapesti Néprajzi Múzeumé. Az eredeti műemléki környezetben álló múzeumépületet modern át- és ráépítéssel bővítették a közelmúltban. Az így kialakított korszerű kiállító terekben valósítja meg az intézmény az időszaki tárlatait. A Museum der Kulturen az egyik legújított szemléletű intézmény a kontinensen, kiállításainak témaválasztása és megoldásai számos rendkívül inspiráló ismerettel segítették a munkánkat. A svájci kollégák által rendezett kiállításokra általánosan jellemző a lecsupaszított minimalista bemutatás – esetenként még az általunk preferált állományvédelmi szempontokat is fölülírva.

Az *Opium* című kötet a múzeum 2015. márciustól 2016. januárig látogatható időszaki tárlatához készült. A katalógus mintaszerűen igényes. A múzeum igazgatónőjével (Anna Schmid) együtt szerkesztőként jelzett, a tárlatot rendező felkért vendég kurátor Doris Buddenberg az ENSZ kábítószerekkel kapcsolatos tevékenységében vállal aktív szerepet. A kiállítás számos aspektusból vizsgálta a vitathatatlanul aktuális témát és az ezeket összefoglaló tanulmányok jelentek meg a kötetben. A Buddenberg által írt – a kötet leghosszabb tanulmányaként olvasható írásban az idő, a tér és a színek érzékelésének befolyásolódását előtérbe helyezve elemezte az ópium hatásait. A politikai és gazdasági jellemzők mellett a társadalmi és kulturális dimenziók is szerepelnek és a társadalmi múzeumok egyéni élettörténeteket kiválóan alkalmazó módszertanával ötvöződnek. A katalógusban 15 tömör írás tárgyalja az ópiumhoz kapcsolódó értelmezési területeket. A társadalmi múzeumi szerepvállaláshoz igazodva érdemben vizsgálja a 20. századi drog prevenció (Jakob Tanner) kérdéskörét és az orvosi felhasználás jellemzőit (Michael Kessler) is. Az ópium használatának történeti gyökereit a 17. századtól vizsgálja összefoglalásában Alfred W. McCoy a Wisconsin-Madison University tanára. Magyar szerző is szerepel a kötet és a kiállítás munkatársai között. Szendrei Kálmán a Szegedi Egyetem emeritus professzora a kábítószerek idegrendszerre gyakorolt hatásáról írt szerzőtársával Barbara Remberggel aki a bécsi egyetemen oktat. A kötet szerzői – akik egyben a kiállítási szövegek és tartalom kialakításában is közreműködtek igen különböző szakterületről érkeztek. Friederike Kretzen a müncheni Residenz_Theater dramaturgjaként dolgozik és a katalógusban az ópiumnak a művészet és az emlékezet befolyásolásában betöltött szerepéről írt. Barry Milligan az ohioi egyetemen az angol irodalom tanáraként a Kelet kultúrájának közvetítőjeként írt az ópiumról. Az Indiától Kínáig vezető szállítási útvonal állomásainak kultúrtörténeti jellemzőit is bevonva a vizsgálatba. Alapos tárgytörténeti elemzést készített a téma elismert monográfusaként Steven Martin az ópiumszívás eszközkészletébe tartozó tárgyakról. A tanulmányok után összevont bibliográfia segíti a témakörben történő tájékozódást. A kiállítási témaválasztás, a szabad asszociációkhoz való sajátos viszony által igen szélesre nyitott elemzési szempontok egy kötetbe rendezett gyűjteménye a hazai antropológiai/néprajzi kiállításokkal kapcsolatos diskurzus részét képezheti az elkövetkező időben.

Miként szintén hordoz módszertani tanulságokat a *Mission Possible? The Basel Mission Collection. Reflecting Cultural Encounters* című kötete a baseli múzeumnak. A tárlatot a látogatók

2015. május 22-től október 4-ig tekinthették meg. Ennek a kötetnek is társszerkesztője az intézményt 2005 óta vezető hannoveri származású Anna Schmid, akihez egyértelműen köthető a baseli múzeum módszertani és tematikai iránya. A kötetben 23! rövid tanulmány olvasható kiemelt helyen a teljes múzeumi projekt koncepciója éppúgy, mint a megvalósítás időterve, mely igen tanulságos a hazai múzeumi praxishoz viszonyítva! A múzeum vezetőjének bevezető tanulmánya a gyűjtemény intézményi formációs folyamatait foglalja össze, míg Christian Vandersee berlini protestáns teológia professzor a baseli misszió történetét, egyházi koncepcionális változásait írta meg a kötet számára.

A 200 éve 1815-ben alapított baseli evangélikus misszió tevékenységét dokumentáló tárlat a gyűjteménnyé formálódó tárgyak és dokumentumok történetének részletes feltárására épült. A mélyfűrésokként végzett tárgy elemzések, a missziós tevékenységet dokumentáló és egyben az gyűjteményi formációs folyamatokat vizsgáló írások két nagy tömbben jelennek meg.

Az első a *Genesis and Contexts* címmel 8 fejezetet tartalmaz. A kötet egyik leghosszabb írásában Michael Bangert baseli plébános keresztény kultúrtörténeti és etikai szempontból vizsgálta a 19. században végbement Európa centrikus gondolkodásmód missziókra gyakorolt hatásmechanizmusait. A nemzetközi missziós hálózat összefüggéseit Matthäus Feig tártá föl, elhelyezve a változó svájci szervezetet a rendszerben hangsúlyozva az első világháborús évek jelentőségét. A nemzetközi antropológiai múzeumi diskurzus egyik kiemelt tematikájára reflektált a kiállításban és a katalógusban Georg Kreis által elemzett egység. A gyarmatosítás speciális, informális módjaként vonta vizsgálatai körébe a svájci missziók működését a baseli, párizsi és cambridge-i egyetemeken is oktató történész professzor. Véleménye szerint Svájc gyarmatok nélküli államként is törekedett – elsősorban Afrika déli területein – befolyási övezetek kialakítására. A poszt-kolonializmus ilyen értelmű kérdésfeltevése a protestáns missziós működés egyes elemeit egészen más fényben emeli ki. Szintén a mai hangsúlyos múzeumi diskurzusba tartozó Paul Jenkinsnek a baseli misszióról kialakult közvélekedés/közvélemény változásait elemző fejezete. A misszió levéltárát évtizedeken keresztül vezető történész kitér a ghánai misszió alapítása körüli „legendák” és a tények viszonyára éppúgy, mint komfortzónán kívüli területekre (pl. az ópium háború és a misszió kapcsolataira) vonatkozó elhallgatások és „csend” jelenségeire. A külföldi múzeumi közbeszéd által az utóbbi években egyre erősebben képviselt női szerepek bemutatása szintén külön fejezetbe került Dagmar Konradnak a baseli egyetem antropológiai intézetének munkatársa által elemzés, melyben a misszionáriusok feleségeinek és családjuknak, illetve a női misszionáriusoknak a működését vizsgálta. A missziók működésének női szerepvállalásokat erőteljesen érintő területéről írt a Baselben működő Swiss Tropical Institute munkatársa Jennifer Jenkins, az oktatási és képzési tevékenységről szóló fejezetben.

A második nagy részben (*Strategies and Practises*) 13 rövidebb írás olvasható. Ezek egy része különböző tematikák mentén folytatott célzott kutatást foglal össze, mint pl. Anke Schürer-Riesnek a rabszolga kereskedelemmel kapcsolatos történeti áttekintése. A missziós fotóarchívumok kutatójaként vizsgálja a traumatikus problémával kapcsolatban fennmaradt dokumentumokat. Hasonlóan jól körülhatárolt témát tárgyal a múzeum igazgatójának Anna Schmidnek az indiai hinduista tárgyak gyűjteménybe kerülését évszázados formációs folyamatként tárgyaló gazdagon adatolt tanulmánya. Ezt a fejezetet is kiváló minőségű – és a nagyméretű kötet adottságait jól kihasználó fényképek teszik teljessé. A problémaérzékenység kiváló példaként utalok a hong-kongban élő és az ottani egyetemen oktató Tobias Brandnernek a kínai missziós tevékenységet értékelő elemzésére. A pesszimista az otimista és a realista olvasat lehetőségére hívja föl a figyelmet a különböző kultúrák (civilizációk) párbeszédét vizsgálva. Ez a téma is igazolja, hogy a jelenben zajló legfontosabb folyamatok értelmezésében is szerepet képesek játszani az erre fölkészült múzeumok.

Anélkül, hogy mindegyik tanulmányról külön értékelést nyújtanánk megállapítható, hogy a budapesti Néprajzi Múzeum számára a baseli kiállítás és katalógus azon okból is kiemelten tanulságos, hogy saját gyűjteményeiben is rendkívül értékes missziós eredetű dokumentumok és tárgyak szerepelnek. A Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyak és fényképek Ribényi Antal kispesti plébános felhívására érkeztek a világ minden tájáról. Ribényi a növekvő számú híveinek új templomot szeretett volna építtetni az ezredéves évfordulóra, ehhez azonban az egyházi és állami költségvetés kevésnek bizonyult. A hiányzó összeget ezért magának kellett előteremtenie. 1895-ben keresztény paptársaihoz, távoli országokban tevékenykedő misszionáriusokhoz fordult levélben segítségért: fényképeket és tárgyakat kért kiállítás céljára, hogy az ebből befolyó összeggel templomépítő céljait megvalósíthassa. Több mint 6000 tárgy és 600 fotográfia érkezett, s az egzotikus tárgyakból összeállított reprezentatív seregszamlát a millennium idején láthatta a hazai közönség a Nemzeti Múzeum épületében. A kollekció egészét 1897-ben a Néprajzi Múzeum, korabeli megnevezés szerint a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya vásárolta meg, a tervezett templom így elkészülhetett. A missziós gyűjtemény fotóiból sikeres időszaki kiállításokat rendezett a Néprajzi Múzeum. Megítélésem szerint a svájci múzeumban sikeresen megvalósított missziós projekt tanulságai közvetlenül segíthetik a Néprajzi Múzeumban lévő gyűjtemény feltáró és közreadó megoldásait. Az új állandó kiállítás koncepciójának formálódásakor az ehhez hasonló komplex nemzetközi tanulságok érdemben segítik a Múzeum munkatársainak munkáját.

Formai követelmények szerzőink számára

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmány szövegéhez 1200–2000 karakternyi magyar, vagy angol és magyar nyelvű tartalmi kivonatot kérünk csatolni.
3. Könyvismertetés maximális terjedelme: 3000–4000 n.
4. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt* (italic) betűt használjanak.
5. A hivatkozásokat lábjegyzetek formájában kérjük megadni, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
6. A tanulmányokhoz mellékelte ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket legalább 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével. A képaláírásban kérjük megadni a fotós (vagy rajzoló) nevét, és a fényképfelvétel helyét és idejét is. A kéziratokhoz mellékelte képek közlési jogának rendezése a publikáló szerző feladata.
7. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
8. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 8.1 Önálló kötet esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 8.2 Tanulmánygyűjtemény esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudománygyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarástudományi Intézete.
 - 8.3 Folyóirat esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím* Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia* XCIII. 2. 259–268.
9. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographic Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographic Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitorsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 128.

2017

No. 2.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1097 Budapest IX. Tóth Kálmán u. 4. Telephone: +36 1 224-6782
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

ANDRÁS SIMON: The practical and scholarly oeuvre of Demeter Görög in the service of modernisation of Hungarian viticulture	193
GÁBOR BARNA: The historical background of a custom: 'Gregory procession'	214
NORBERT GLÁSSER: The Neolog Israelite discourse traditions of the coronation of the last ruler of the Austro-Hungarian Empire	223
LÁSZLÓ MÓD: A fishmonger in Szeged in the first half of the 20 th century	239
JÓZSEF SZARKA: Horse names in medieval Hungary	259
SZABOLCS MARTON: The spread of apricot pálinka in Hungary until 1936	270
SÁNDOR VARGA: The habits and etiquette relating to guests at traditional balls in Câmpia Transilvaniei	287
VIKTÓRIA TERENDI: On the visual representations of family crises	302

Discussions

GABRIELLA VIDA: Reflections on Orsolya Lajkó's book on the research of early modern pottery and Hungarian folk ceramics	319
---	-----

Book Reviews

327